

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ
імені В. І. ВЕРНАДСЬКОГО

THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
V. I. VERNADSKY NATIONAL LIBRARY OF UKRAINE

**DEVELOPMENT OF INFORMATIONAL CULTURE
AS A CONDITION OF UKRAINIAN SOCIETY' UNITY**

Kyiv 2017

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ імені В. І. ВЕРНАДСЬКОГО

**РОЗВИТОК ІНФОРМАЦІЙНОЇ КУЛЬТУРИ
ЯК УМОВА ЄДНОСТІ
УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА**

Київ 2017

УДК 316.774:004.775:316.722(477)
Р640

Затверджено до друку вченою радою
Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського
(протокол № 9 від 17.10.2017)

Авторський колектив:
О. Онищенко, В. Горовий, Л. Галаган, О. Довгань, С. Полтавець, Г. Індиченко,
С. Закірова, А. Матвійчук, Ю. Половинчак, С. Горова

Рецензенти:
Л. Компанцева, д-р філол. наук, проф.
Р. Жангожа, д-р політ. наук, проф.

Розвиток інформаційної культури як умова єдності українського суспільства :
Р640 [монографія] / [О. Онищенко (кер. проекту), В. Горовий, Ю. Половинчак та ін.] ; НАН
України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. – Київ, 2017. – 252 с.
ISBN 978-966-02-8372-5

У монографії розглянуто проблеми розвитку інформаційної культури постіндуст-
ріального суспільства, деструктивний вплив на цей процес гібридної війни, розв'язаної
РФ проти України, та шляхи нейтралізації негативних інформаційних впливів на віт-
чизняний інформаційний простір, пов'язані з удосконаленням організаційних, правових
та технологічних аспектів сучасної інформаційної діяльності.

Орієнтована на науковців, практиків у сфері інформатизації, широкий загал чита-
чів, які цікавляться цією проблемою.

УДК 316.774:004.775:316.722(477)

ISBN 978-966-02-8372-5 (друк.)
ISBN 978-966-02-8373-2 (електрон.)

© О. Онищенко, В. Горовий,
Ю. Половинчак та ін., 2017
© Національна академія наук України,
Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського, 2017

ЗМІСТ

ВСТУП	7
РОЗДІЛ 1. НАЦІОНАЛЬНА ІНФОРМАЦІЙНА КУЛЬТУРА В УМОВАХ ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ	10
1.1. Гібридна війна як деструктивний процес у культурних трансформаціях інформаційного суспільства	10
1.2. Розвиток інформаційної культури українського суспільства як фактор протистояння інформаційній агресії	20
1.3. Актуальні проблеми загальносуспільної трансформації інформаційної культури в умовах гібридної війни.....	32
РОЗДІЛ 2. ПРОЦЕС УДОСКОНАЛЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНОЇ КУЛЬТУРИ ЯК ІНТЕГРАТИВНИЙ ЧИННИК У КОНТАКТАХ З НАСЕЛЕННЯМ ОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЙ	53
РОЗДІЛ 3. РОЛЬ ЕЛЕКТРОННИХ ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ В УДОСКОНАЛЕННІ УПРАВЛІНСЬКИХ ПРОЦЕСІВ У СУЧАСНОМУ СУСПІЛЬСТВІ	87
РОЗДІЛ 4. РОЗВИТОК КОМУНІКАТИВНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА У ВІДОБРАЖЕННІ СОЦІОКУЛЬТУРНИХ ПРОЦЕСІВ СУЧАСНОСТІ	123

РОЗДІЛ 5. КУЛЬТУРНІ ЦІННОСТІ НА ТИМЧАСОВО НЕКОНТРОЛЬОВАНИХ УКРАЇНСЬКИХ ТЕРИТОРІЯХ: ПРАВОВИЙ СТАТУС ЗБЕРЕЖЕННЯ	161
РОЗДІЛ 6. ЕТАПИ РОЗВИТКУ ПОСТІНДУСТРІАЛЬНОГО СУСПІЛЬСТВА ЯК КУЛЬТУРНО-ІНФОРМАЦІЙНИЙ ПРОЦЕС	181
ВИСНОВКИ.....	200
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	223

ВСТУП

Розвиток науково-технічного прогресу ХХІ ст. сприяв активізації глобалізаційних процесів у світі. Вони стали найважливішою ознакою сучасного розвитку цивілізації і чинять суттєвий, до кінця ще не усвідомлений вплив на еволюцію культурного процесу, і насамперед – його інформаційної складової. Зміни, що відбуваються в сучасних інформаційних обмінах, характеризуються зближенням і посиленням взаємовпливу можливостей мовного спілкування у зв'язку із зростанням глобальних контактів, заснованих на інтересах нового інфотворення. Ці процеси базуються на розвитку інформаційних технологій, насамперед електронних, на активному проникненні їх в усі сфери людського життя, на розширенні доступу до нової інформації всіх категорій населення, на формуванні в людей на основі цієї інформації нових світоглядних і всіх інших стереотипів суспільної поведінки, корегування духовно-ціннісних орієнтирів, планів і перспектив.

Процес розширеного виробництва інформаційних ресурсів як важливого елемента розвитку інформаційної культури став однією з найпомітніших і найсуттєвіших рис сучасної цивілізації, починаючи з середини минулого століття. Збільшення обсягів продукованої суспільством інформації, удосконалення інструментів керування інформаційними потоками, щодалі глибше проникнення нової інформації в соціальну структуру та інфосферу суспільства й розширення доступу до неї дедалі більшої кількості людей відкрили нові можливості для реалізації продуктивних сил суспільства, зростання його інтелектуального та духовного потенціалу. У сукупності всі ці фактори забезпечили процес переходу інформаційної культури до постіндустріального етапу, що базується насамперед на розвитку електронних інформаційних технологій. Сьогодні вже проглядаються основні характерні особливості цього процесу, який у своїй еволюції формує засади становлення майбутнього суспільства знань.

Сьогодні можна говорити про те, що інформаційна культура постіндустріального суспільства – це рівень перетворювальної діяльності людини і суспільства, який забезпечує цілеспрямоване використання інформації в інтересах прогресу соціальних структур в усіх вимірах аж до глобального включно на основі застосування комп'ютерних інформаційних технологій, сучасних технічних засобів і методів їх використання. У вузькому значенні цього поняття – це рівень інформаційних обмінів членів суспільства, який забезпечує їхню життєдіяльність на етапі розвитку постіндустріального суспільства з його здобутками, можливостями і прогнозуванням майбутнього.

З розвитком глобального інформаційного простору на основі зростання обсягів загальноцивілізаційних інформаційних ресурсів та інформаційних обмінів між державами, націями, економічними, релігійними, політичними структурами, між окремими членами суспільства спостерігається інтенсифікація впливів цих ресурсів на всю систему користувачів. Як і будь-яке інше суспільно значуще явище, в своїх діалектичних проявах цей вплив має і позитивне, і негативне значення.

Позитивне значення пов'язане з оперативним поширенням нових знань, нового суспільного досвіду реагування на виклики дійсності за допомогою підвищення ефективності використання суспільно значущих інформаційних ресурсів, на основі вдосконалення інформаційних обмінів у процесі міжнародного співробітництва, координації міжнародних зусиль щодо нейтралізації наслідків катаклізмів глобального значення, як економічних, так і масштабних техногенних катастроф, епідемій, кліматичних аномалій тощо.

Негативне значення цих впливів пов'язане із загрозою інформаційної уніфікації, що звужує можливості багатоваріантного інформаційного освоєння дійсності з урахуванням регіональної, національної специфіки, збіднює можливості національного культурного розвитку, у кінцевому підсумку обмежує розвиток суспільного прогресу єдиною концепцією. Такий підхід за динамічних впливів зміни об'єктивних умов існування обіцяє цивілізації кризу в глобальному вимірі. Рівень сучасної інформаційної культури штучно знижується також збільшенням на основі розвитку сучасних інформаційних технологій негативних інформаційних впливів на процеси, що відбуваються в інформаційній сфері суспільства. Особливо небезпечними для подальшого розвитку інформаційної культури є концентровані інформаційні атаки, пов'язані з міждержавними антагоністичними протистояннями в процесі становлення нового інформаційного суспільства. Інформаційна агресія може плануватися заздалегідь і перетворюватись на інформаційну війну, що вже

в наш час нерідко за своїми результатами може бути ефективнішою, ніж війни традиційні. Здобутки комп'ютерних інформаційних технологій при цьому використовуються для здійснення спеціально орієнтованих впливів на інформаційний простір об'єкта агресії, ураження інформаційної основи його діяльності та засобів інфотворення. У перехідний період у процесі становлення нового, інформаційного суспільства в активних протистояннях між державами також використовуються відомі й раніше, але посилені інформаційною складовою, гібридні війни.

У загальнокультурному процесі гібридні, у тому числі інформаційні, війни, з огляду на їх дезорганізаційний характер, руйнівну для суспільного розвитку силу, стають реальною загрозою для людства. Нейтралізація цієї загрози є обов'язковою умовою розвитку людської цивілізації. З огляду на комплексний характер негативних інформаційних впливів на національний інформаційний простір держави, що піддається агресії, протистояння такому впливу також має бути комплексним, централізованим, змістовно обґрунтованим, з використанням прогностно-аналітичних елементів у контраргументації і забезпеченням оперативного доступу до цієї аргументації всіх категорій громадян, на які орієнтована ворожа пропаганда.

На нинішньому етапі розвитку інформаційних процесів успішна боротьба з деструктивом гібридної агресії, як свідчить практика, може забезпечуватись при ефективному використанні національної культурної традиції, багатих ресурсів інформаційної культури народу, серед яких у такому протистоянні важливими складовими є організаційна, правова і технологічна культура.

Пропонована колективна монографія є кроком у розгляді зазначених питань. Автори сподіваються, що їхня праця сприятиме підвищенню суспільної уваги до проблем розвитку інформаційної культури, що у своєму потенціалі сприятиме нейтралізації негативних інформаційних впливів, забезпеченню внутрішньої єдності українського суспільства. Монографія орієнтована на спеціалістів з проблем інформаційної безпеки, науковців, широке коло користувачів, у тому числі представників управлінських структур, бізнесу, громадських організацій, активних учасників розвитку національного інформаційного простору України.

НАЦІОНАЛЬНА ІНФОРМАЦІЙНА КУЛЬТУРА В УМОВАХ ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ

1.1. Гібридна війна як деструктивний процес у культурних трансформаціях інформаційного суспільства

Процеси глобалізації на основі розвитку електронних інформаційних технологій обумовлюють інформаційну революцію в усіх сферах людської діяльності. Тому інформаційна культура на нинішньому етапі суспільного розвитку має бути постійно в полі зору дослідників і у вузькому, і у широкому розумінні значення цього поняття.

У вузькому значенні це явище має досліджуватись у контексті фіксації змін у процесі розвитку інформаційних технологій, співвідношення цього процесу з еволюцією змістових характеристик інформаційних процесів, із вивченням можливостей ефективного впровадження інформаційних інновацій у практику суспільної діяльності та забезпечення постійного зростання ефективності використання інформаційних ресурсів.

У широкому значенні вивчення сучасної інформаційної культури пов'язане з дослідженням рівня інформатизації всіх сфер суспільного життя, розвитком інформаційної основи еволюції інформаційного суспільства, оптимізації технологій наближення сучасних інформаційних процесів до творчої діяльності людей, прогностно-аналітичного забезпечення інноваційних процесів у цій діяльності, з аналізом можливостей використання ресурсів глобального інформаційного простору для забезпечення ефективного використання результатів глобалізації в сучасному розвитку нації і держави.

У загальноцивілізаційному вимірі, таким чином, сучасна глобалізація, новітні технології, насамперед інформаційні, і культурний розвиток пере-

бувають у тісному взаємовпливі. При цьому глобалізаційні процеси у світі сприяють поширенню нових технологій, що, у свою чергу, розширюють сфери культурного впливу. Розвиток культури постіндустріального суспільства, у свою чергу, стимулює інформаційне виробництво, зростає значення творчої праці, що сприяє вдосконаленню технологічного процесу. У зв'язку з цим Д. Робертсон справедливо зазначає, що інформаційні процеси визначають межі технології, а отже – і можливості людства в освоєнні світу і в майбутньому прогресуючому адаптивному розвитку [1]. До цього варто лише додати, що інформаційна система сучасного суспільства перебуває в прискореному саморозвитку і тому зазначені межі постійно змінюються, розширюються.

На інформаційну культуру і у вузькому, і у широкому розумінні накладають відбиток процеси розвитку електронних інформаційних технологій з невичерпною множиною нових можливостей розвитку. Зростаючий рівень цієї культури забезпечив можливості переходу до нового етапу розвитку, до етапу утвердження в глобальному вимірі нового, інформаційного суспільства. Вже перші десятиріччя переходу до постіндустріального етапу показали і ефективні можливості перенесення сучасних інформаційних технологій, і піднесення на цій основі інформаційної культури, і прискорення суспільного розвитку в усіх регіонах світу.

Разом з тим нові інформаційні технології, а на їхній основі й увесь технологічний прогрес принесли і новий рівень міждержавних і внутрішньосупільних суперечностей, новий рівень проблем щодо їх вирішення. Поряд із привнесенням в усі регіони світу безсумнівно прогресивних змін, ефективного використання всіх надбань сучасної культури у світових масштабах глобальна інформатизація призводить до усупільнення всіх сучасних ризиків і небезпек.

Із розвитком процесу утвердження інформаційного суспільства відбувається загострення суперечностей елементів індустріального і постіндустріального суспільства. Перебуваючи спочатку у внутрішній єдності і виступаючи джерелом розвитку та людського пізнання, вони поступово набувають характерних особливостей суперечностей, в тому числі й антагоністичних. На сьогодні рівень інформаційної культури суспільства ще не завжди забезпечує можливості розв'язання суперечностей на основі пізнання, засвоєння нового рівня технологій, переформатування суспільної

свідомості з урахуванням нового знання. Цей тип суперечностей, де погляди і діяльність сторін, що стикаються, мають діаметрально протилежний характер, нерідко поглиблюється в міру свого розвитку і часто переростає у конфлікт – процес, протилежний культурному розвитку, що триває аж до втрати суспільного значення причин, що його породили.

Сучасні технології в таких протистояннях забезпечують можливість глибокого проникання не лише інформаційних, а й усіх інших негативних впливів у міждержавних, міжнаціональних відносинах. Ці процеси, охоплюючи увесь світ, залучаючи у свій обіг усе нові й нові аспекти суспільного життя, усі види суспільної діяльності, за своєю природою, внутрішньою суттю не дають можливості залишити насильно відгороджені від цих впливів оази, зони гарантованої інформаційної безпеки навіть на території наймогутніших країн світу.

До цього варто зауважити, що глобалізаційні процеси у світі на основі розвитку електронних інформаційних технологій, тотальна інформатизація швидко змінюють загальноцивілізаційну безпекову ситуацію, усупільнюють усі ризики і небезпеки сучасності навіть для наймогутніших і найбільш віддалених країн. Не випадково загальною проблемою становлення інформаційного суспільства в Європі стала розробка законодавчої бази для європейського кіберпростору. Стандартизація європейських програмних і телекомунікаційних технологій сприяє розвитку їхньої конкурентоспроможності на новому ринку товарів і послуг – інформаційному. При цьому головним чинником європейського ринку інформаційних послуг, зазначається у документах ЄС, стане вільна конкуренція, обмеження монополій, вихід країн європейської співдружності на світові ринки [2].

Зі зростанням значення інформаційних ресурсів у житті сучасного суспільства актуалізується в глобальному масштабі також і питання інформаційної безпеки. Цей вид безпеки спрямований на організацію захисту інформаційних ресурсів на всіх видах носіїв, засобів їх організації і використання, в тому числі програмного забезпечення, охорону інформаційних мереж від несанкціонованого впливу чи використання, об'єктів інтелектуальної власності й інших нематеріальних активів, включаючи майнові інтереси учасників підприємницької діяльності.

В умовах глобалізації посилюється значущість проблем, які пов'язані з інформаційною безпекою, а саме:

- виникнення та зростання кіберзлочинності та кібертероризму;
- використання нового виду зброї – інформаційної, бойових інформаційних ресурсів, спрямованих на ураження інформаційних ресурсів потенційного противника та розробку методик ведення глобальних інформаційних війн;
- зростання загроз втрати національної культури або злиття її з іншими, втрати національної самоідентифікації за рахунок непомірного впливу культур інших країн світу та менталітету інших націй;
- стимулювання інформаційно розвиненими державами «відпливу інтелекту» і капіталів з країн, що відстають у сучасному технологічному розвитку, асиміляція цього інтелекту й використання його у власних цілях;
- ускладнення вирішення питань збереження державної, комерційної, службової та персональної таємниці в країнах, що відстають у розвитку інформаційних технологій і формують інформаційну інфраструктуру на базі використання імпортованої техніки і технологій;
- розвиток телебіометрики і сенсорних мереж у взаємодії людей між собою та з навколишнім середовищем [3].

Увесь цей комплекс проблем може свідомо загострюватись внаслідок впливів держави-агресора при виникненні міждержавних суперечностей, впливів, що можуть проявлятися в інформаційній сфері атаками на всю інформаційну інфраструктуру держави-об'єкта впливу, використання бойових інформаційних ресурсів для їх нейтралізації.

Упродовж останніх років питання міжнародної інформаційної безпеки постійно обговорювалися Генеральною Асамблеєю ООН, результатом чого стало прийняття міжнародних нормативних актів, що регламентують найбільш проблемні питання інформаційної діяльності.

Правове забезпечення розвитку Глобального інформаційного суспільства відраховується з прийняття Окінавської Хартії глобального інформаційного суспільства, яка була прийнята 22 липня 2000 р. Нею вперше у міжнародній практиці зафіксований на нормативному рівні факт існування інформаційного суспільства та необхідності нормативного регулювання його розвитку. Цей документ став поштовхом до прийняття у подальшому таких глобальних за сферою дії і суспільним значенням актів як Декларація тисячоліття ООН (2000 р.), а також Конвенція Ради Європи про кіберзлочинність (2001 р.) та Додатковий протокол до Конвенції РЄ про кіберзлочинність (2001 р.) та Додатковий протокол до Конвенції РЄ про кіберзлочинність (2001 р.)

чинність (2003 р.) тощо. Важливим є те, що, незважаючи на формальне поширення останніх двох актів як обов'язкових лише для держав-членів РЄ, вони були ратифіковані більшістю країн пострадянського простору, а також США [4].

Зростаюче значення інформаційної складової цих протистоянь створює можливість переходу до комплексного, гібридного впливу на об'єкти агресії. У зв'язку з цим у поле особливого інтересу сучасних дослідників входить вивчення інформаційної складової в загальному обрисі специфіки антагоністичних протистоянь між державами і характеристики цих протистоянь як гібридних. «Війна – це завжди диференційована культура» [5, с. 455].

Привнесення в міждержавні конфліктні ситуації інформаційної складової обумовлено закономірностями розвитку постіндустріального, інформаційного суспільства. Ця тенденція все частіше знаходить своє відображення в офіційних документах, зокрема і в змісті Стратегічної концепції НАТО 2010 р., хоча й без безпосереднього використання відповідного терміна. У той самий час «Загальна концепція військового внеску для протидії гібридним загрозам» вже містить таке визначення: «Гібридні загрози – це такі загрози, які створюються противником, здатним до одночасного застосування звичайних і нетрадиційних засобів в адаптивний спосіб для досягнення своїх цілей» [6].

Розглядаючи поняття «гібридної війни», з унікальністю зазначеного терміна можемо погодитись лише в тій мірі, в якій Карл фон Клаузевіц зауважував, що «війна ... дещо змінюється в кожному конкретному випадку» [7, с. 30]. У тій чи іншій мірі елементи такої війни були відомими на всіх етапах людської історії. Зокрема, щодо воєн ХХ ст. Є. Магда справедливо вказує на те, що, ігноруючи використання «недержавних», за його термінологією, форм ведення війни, «найпотужніша в міжвоєнній Європі французька армія в 1940 році так і не змогла протистояти натиску Вермахту, а самодіяльні Українська повстанська армія і Народно-визвольна армія Югославії зуміли голосно заявити про себе як про сили, з якими необхідно рахуватися. Хоча обидві армії стояли на різних ідеологічних позиціях і діяли з різним ступенем успіху, проте і Роман Шухевич, і Йосип Броз Тіто зробили свій внесок у “роздержавлення” війни» [8]. Це «роздержавлення» здійснювало значний вплив на еволюцію інформаційної культури шляхом

розширення рамок масового впливу на змістову сферу інформаційних процесів у рамках протистояння.

Слід при цьому зазначити, що хоча поняття «гібридної війни» і порожене військовими спеціалістами США, проте ці спеціалісти ніколи не абсолютизували відображувані ним процеси в якості чогось принципово нового. Появу терміна «гібридна війна» у відкритій літературі пов'язують з 1998 р., коли Р. Волкер визначив його як перетинання звичайної війни зі спеціальними операціями і простежив ці прояви, починаючи з війни США за незалежність [9].

У розгляді зазначеного поняття ключовим терміном є «спеціальні операції». Після громадянської війни у США на території країни не відбувалися війни. Корпус морської піхоти, інші армійські угруповання використовувались за рішенням уряду США винятково за кордоном, найчастіше за океаном. Їхні дії, як правило, мали характер спеціальних операцій з підтримки місцевих проамериканських сил, що вели війни на територіях тих чи інших держав. Саме операцій. Адаже донедавна противники в конфліктах могли протистояти лише підрозділам армії США і не мали змоги загрозувати території країни. Тому й термін *hybrid warfare* з'явився у військовому середовищі США, конкретно – у Корпусі морської піхоти.

У сучасних міждержавних конфліктах, у великих внутрішньодержавних силових протистояннях, крім військових формувань, учасником вимушено стає й цивільне населення. Фахівці стверджують, що «методи ведення будь-яких воєн людства можна визначити як «гібридні». Вони передбачають:

- застосування військової сили;
- одночасне інформаційне забезпечення;
- економічний тиск;
- методи «таємної війни»;
- спроби деморалізації супротивника;
- пошук і використання в його таборі суперечностей, «слабкої ланки»;
- використання регулярних сил як «добровольців».

Наведена «технологія» воєн використовувалася народами і державами в тій чи іншій мірі одне проти одного з часів античності і нічого новаторського в цьому немає [10].

Однак така точка зору відповідає реаліям сьогодення лише частково і лише в тій мірі, у якій процеси нинішньої глобальної інформатизації впроваджено в тих чи інших країнах. Становлення інформаційного суспільства обумовлює на основі впровадження нових технологій розвиток систем інформаційних комунікацій і якісно нового рівня внутрішньосуспільних інформаційних обмінів, усе тіснішого об'єднання членів суспільства в єдиному соціальному організмі. Тому посилення інформаційної складової і в розвитку інформаційної культури, що забезпечує прогрес людства, і в деструктивних процесах гібридної війни періоду становлення інформаційного суспільства, а потім і інформаційних воєн із самостійними цілями, підвищує вразливість суспільства до деструктивних інформаційних впливів, негативно діє на загальнокультурний рівень розвитку об'єкта впливу.

Принципово новим у сучасній гібридній війні є різке зростання рівня вразливості не лише військових, силових структур держав, що потрапляють у сферу протистояння, а й усього населення, зростання рівня ураження саме цивільного населення, цивільної інфраструктури. У взаємозалежному симбіозі культура – технології – інформаційна сфера у разі оперативної дії бойових інформаційних ресурсів негайного впливу зазнає насамперед культура. Тим більше, при малоефективному впливі державницької ідеології в державі-об'єкті агресії. Інформаційна агресія вже через цивільні структури створює відчутний і швидкий вплив на силові структури держави, на їхній бойовий дух, моральну стійкість. Ця обставина є суттєвою, оскільки моральні фактори у застосуванні засобів ведення сучасної війни відіграють зростаючу роль.

Глобалізація на основі стрімкого розвитку інформаційних технологій підвищує небезпеку зовнішніх негативних впливів для держав у всіх регіонах планети не залежно від відстаней і рівня розвитку. Цю обставину сьогодні враховують при оновленні стратегії національної безпеки не тільки США, що розглядають увесь світ як зону своїх інтересів, а й інші країни світу.

Стратегія національної безпеки США (оприлюднена Білим домом у травні 2015 р.) передбачає адаптацію зовнішньої політики США до нових еволюціонуючих загроз, включаючи кібервійни, епідемічні захворювання, етнічні конфлікти тощо [11]. Новий президент США Д. Трамп планує до січня 2018 р. оновити «Національну оборонну стратегію», підготувати

новий «Огляд ядерної політики» (Nuclear Posture Review) та новий «Огляд програми протиракетної оборони» (Ballistic Missile Defense Review) [12]. Певні уявлення про зміст цих документів може дати інформація про наміри адміністрації Д. Трампа стосовно посилення уваги до розвитку військової авіації, оновлення флоту і ракетної зброї. На сьогодні Д. Трамп вважає ракетно-ядерну загрозу з боку Північної Кореї та проблеми на Близькому Сході одними з найбільших викликів для національної безпеки США [13]. В експертному середовищі, з огляду на ускладнення суперечностей, пов'язаних із переходом до постіндустріального, інформаційного суспільства, суперечностей, на які припадає президентство Д. Трампа, набуває популярності думка про те, що цей президент «покликаний кризою, що затяглася, і все більше нагадує світову гібридну війну. Війну вже не держав і навіть не корпорацій, а формацій і ціннісних систем» [14].

У полі зору дослідників сьогодні перебуває гібридна війна, яку веде проти України РФ. «Інформаційна і смислова специфіка російсько-української гібридної війни 2014–2016 рр., порівняно з попередніми конфліктами, які відносилися до війни цього типу, полягає, на наш погляд, у 1) інтенсивності та широті охоплення аудиторії інформаційних впливів, яка набула глобального масштабу, 2) систематичному й комплексному застосуванні медійних та новомедійних засобів і 3) створенні нового дискурсу війни, спрямованого на руйнування існуючих і формування нових інтерпретаційних та смислових механізмів сприйняття дійсності» [15].

Із цим висновком значною мірою корелюється і теза Д. Кулеби стосовно того, що «гібридна війна багато в чому метафізична і важковловима. Вона скрізь і водночас ніде. Пізнати й усвідомити всі її складові свіжим поглядом збоку дуже важко, як і внутрішньо сприйняти той факт, що гібридна агресія потребує гібридної оборони, а не пошуку класичних відповідей на сучасні запитання» [16].

Наведене висловлювання також змушує зауважити, що, як свідчить практика, не завжди країна, яка піддається агресії, має змогу відповісти «подібним на подібне». Але це не означає, що вона потрапила в безнадійну ситуацію і не зможе знайти організаційні засоби внутрішньої консолідації та асиметричні відповіді на загрози. Саме за таких обставин дуже важливо віднайти «класичні відповіді на сучасні запитання». І ці відповіді мають бути якомога точнішими. Адже на них будуються методики контрдії,

методики протистояння інформаційній агресії, рівень мобілізації потенціалу національної інформаційної культури на боротьбу з ворожою пропагандою.

Згадана вище теза про війну ціннісних систем підтверджується російсько-українським протистоянням. Саме культурологічна ціннісна система покладається в основу гібридної війни Росії з Україною. Активізація глобалізаційних процесів на основі розвитку електронних інформаційних технологій стала фактором нерівномірного, але одночасного входження в інформаційне суспільство обох держав, розбіжності в культурі розвитку їхніх інформаційних процесів. Ця нерівномірність стимулювала розвиток суперечностей, викликаних розбіжністю інтересів на міждержавному рівні. Ці суперечності відтінюються однаковими вимогами глобалізації до всіх держав світу, незалежно від можливостей засвоєння організаційно-технологічних особливостей інформаційного суспільства.

Тому виводити причину цих мотивів російсько-українських відносин, як це робиться в багатьох ЗМІ, лише з «імперських замашок», з «природної агресивності» нашого північного сусіда є справою малопереконливою, побудованою на суто емоційних рефлексіях. У той самий час ці спонукальні мотиви пов'язані з глибшими процесами, із відмінностями прояву в обох державах утвердження елементів нового, інформаційного суспільства в суспільстві індустріальному, що поступово відходить у минуле.

Сьогодні дослідники насамперед звертають увагу на самі факти порушення державного суверенітету України, норм міжнародного права Російською Федерацією спочатку в Криму, пізніше – на Донбасі. При цьому, однак, менше уваги приділяється сутнісним, культурологічним причинам розходження шляхів розвитку двох сусідніх народів, які підштовхнули процес прийняття тих рішень керівництвом РФ, що стали причиною трагічних подій останнього часу, жертв, що вимірюються вже тисячами загублених життів.

Відмінності українського, порівняно з російським, шляху входження в інформаційне суспільство проявилися не стільки в темпах загальносуспільного освоєння електронних інформаційних технологій, хоча, з погляду на економічну, політичну ситуацію в країні, вони були досить високими, скільки в особливостях загальносуспільних результатів цього процесу. Паралельний процес зростаючого зовнішнього інформаційного впливу,

насамперед через дуже популярний на етапі ринкової перебудови економіки спільний із зарубіжними партнерами бізнес, політичні, культурологічні зв'язки із Заходом, викликаний невдалою трансформацією вітчизняної економіки в ринкові форми її функціонування виїзд на заробітки значної частини активного населення з України до євроспільноти і засвоєння там технологічних, демократизаційних інновацій інформаційного суспільства сприяли посиленню суспільного інтересу українців до західної моделі розвитку.

Суттєві зміни геополітичної орієнтації українців у напрямі європейських цінностей, становлення громадянського процесу в Україні, фактичне свідоме протистояння традиційній інформаційній залежності від Москви через переформатування інформаційних вертикалей у національному інформаційному просторі, – розвиток усіх цих тенденцій зумовив формування провідного вектора інформаційної культури сучасної України. Цей процес став несподіваним для керівництва Росії, зосередженого на подоланні власних кризових проблем, і був негативно сприйнятий як самим керівництвом, так і орієнтованою ним частиною громадськості. Технології гібридної війни увійшли в мотиваційну частину наступних трагічних подій. Їх результативність, за відгуками російських ідеологів сучасного інформаційного протистояння, значно перевищує ефективність реалізації порівнянних за засобами воєнних зусиль у їх традиційному розумінні.

Начальник генштабу збройних сил РФ генерал армії Герасимов, вважає, що гібридна війна сьогодні переважає будь-які військові засоби, що використовуються в процесі реальних воєнних дій. «Тому пріоритетним напрямом у справі зміцнення громадянської свідомості є розуміння методів і способів її ведення» [17].

Не випадково, у зв'язку з цим, у процесі російсько-українського протистояння відбулася трансформація АТО на Донбасі в гібридну війну, що зафіксовано в офіційних документах. «Застосування Російською Федерацією технологій гібридної війни проти України перетворило інформаційну сферу на ключову арену протиборства. Саме проти України Російська Федерація використовує найновіші інформаційні технології впливу на свідомість громадян, спрямовані на розпалювання національної і релігійної ворожнечі, пропаганду агресивної війни, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом або порушення суверенітету і територіальної цілісності України» [18].

Ведення гібридної війни проти України для РФ набуває також стратегічного значення. Це пов'язано з тим, що процеси вироблення в Україні нового вектора інформаційної культури, орієнтовані на утвердження властивих постіндустріальному суспільству принципів суспільної демократизації, інтелектуалізації суспільної діяльності, стимулюють активізацію середнього класу. Під час винятково складних трансформаційних процесів в українському суспільстві цей клас успішно опановує новий інструмент активної суспільної дії – електронні інформаційні технології. А в цих технологіях – механізми розвитку соціальних мереж, успішні механізми суспільної демократизації. І практика показує, що використання цього нового інструмента оновлення суспільних процесів стає все небезпечнішим не лише для українських олігархів, а й своїми всепроникними властивостями і самим прикладом функціонування становить загрозу також і для російської влади. Він ставить під загрозу основну функцію цієї держави: охорону інтересів власних олігархів від поки що незручностей, яких вже сьогодні завдає їм думаюча Росія. І цю небезпеку російська влада пробує нейтралізувати «на далеких рубежах», за своїми межами, у традиційний для індустріального суспільства спосіб – силовими діями в Криму і на Донбасі.

1.2. Розвиток інформаційної культури українського суспільства як фактор протистояння інформаційній агресії

В умовах розвитку інформаційного суспільства стійкість держави, нації, що стає об'єктом гібридної війни, все більше залежить від властивого їм рівня інформаційної культури в загальносуспільному вимірі: від наявної сукупності усіх видів інформаційної діяльності, внутрішньосуспільної організації і взаємодії цих видів, від потужності та ефективності використання інформаційної основи суспільної діяльності, від якості використання ресурсів глобального інформаційного простору в інтересах національного розвитку. «Інформаційна культура існує в нерозривній єдності, і феномени одного з рівнів знаходять своє відображення на інших рівнях. Носіями інформаційної культури на різних рівнях є інтернет-спільнота, населення національних держав, наймані працівники, окремі індивіди» [19]

У контексті протистояння зовнішній агресії саме цей вимір характеризує життєздатність суспільства. На ньому суттєво позначається взаємовплив, скоординованість усіх рівнів національної інформаційної культури, що в сукупності визначають загальний рівень інформаційної культури у протистоянні. При цьому, поряд із врахуванням характерного для нинішнього етапу розвитку інформаційного суспільства прискорення глобалізаційних процесів, крім здобутків у технологіях спілкування людей, обсягів і якості інформаційного продукту, створеного у сфері людської життєдіяльності [20], усе більшу роль відіграє фактор організації інформаційних процесів, рівень вмонтованості їх у практику суспільної діяльності, безпосереднє наближення до практичної діяльності. Особливо значущою організаційна складова інформаційної культури для забезпечення життєздатності суспільства стає в період гібридної агресії, протистояння багатоаспектному негативному її впливу на всі сторони життя суспільства.

Аналіз сучасної вітчизняної інформаційної культури і можливостей негативних впливів на неї наявного рівня культури інформаційного агресора має передбачати вивчення вітчизняної інформаційної системи і рівня вразливості її у протистоянні. Ситуацію ускладнює «політична нестабільність, економічна рецесія, надзвичайна суспільна ситуація у зв'язку з анексією Криму з боку Росії та АТО на сході країни... пожвавлення криміналітету, ослаблення моралі, духовного життя, повна девальвація механізму ціннісної трансмісії...» [21].

Попри відомі всім проблеми матеріально-технічного забезпечення цієї сфери суспільної діяльності звертає на себе увагу популярна донедавна в нашому інформаційному співтоваристві переоцінка значення саме технічної складової інформаційних процесів, фактична абсолютизація значення самої доставки змісту користувачеві і поверхова увага до самого змісту. Але ж саме зміст інформації характеризує безпосередній вияв рівня свідомості, рівня інформаційної культури.

Така переоцінка пояснюється тим, що протягом кількох останніх десятиріч розвиток інформаційного суспільства відбувався з нерівномірною еволюцією технічної і змістової складових із незаперечним лідерством темпів технічного прогресу. Ця нерівномірність обумовила певний відрив діяльності частини спеціалістів, комп'ютерних програмувальників від представників інших професій, що закладали інформаційні основи нового,

постіндустріального, суспільства, задавали тон у формуванні нового етапу інформаційної культури. Цей відрив проявлявся у рівні спеціальної підготовки програмувальників, у поступовому формуванні віртуального середовища комп'ютерників з певними елітними амбіціями, з певною відокремленістю від загальносуспільних уявлень про розвиток. Він впливав на об'єктивність оцінки процесів становлення інформаційного суспільства, змісту його інформаційної культури, сприяв самонавіюванню в частини комп'ютерних спеціалістів стосовно своєї винятковості в оновлюваній інформаційній культурі.

Усі інші категорії спеціалістів, які торували шлях до нового, інформаційного суспільства, були більш тісно пов'язані із загальним рівнем суспільної самосвідомості, мали долати її інерцію, доносити суспільству змістові особливості процесу суспільного оновлення, захищати його від ретроградів і, долаючи спротив, упроваджувати в суспільну практику нові орієнтири розвитку. Процес оновлення загальної інформаційної культури суспільства, суспільної свідомості повільніший за технічний прогрес у комп'ютеризації, постійно активізований західними інноваціями. До цього слід зауважити, що процес впровадження здобутків технічного прогресу в суспільну практику завжди був нелегким, але особливою проблемою для масової свідомості він стає сьогодні, в умовах стрімкого прискорення темпів розвитку.

«Технарі» тривалий час у більшості своїй вірили самі і переконували суспільну думку в тому, що комп'ютеризація сама по собі є основним процесом суспільного оновлення, що також сприяло перебільшеному уявленню про значення технічного компонента в «гібридній війні».

Ця обставина певною мірою вплинули навіть на просунутих військових теоретиків США, які «війни четвертого покоління уявляли як певною мірою футуристичний феномен, у якому провідну роль відіграють проривні технічні інновації, такі як високоефективна зброя спрямованої дії (лазери, електромагнітні гармати і т. ін.), дистанційно керовані пристрої і роботи, комп'ютеризовані мережі зв'язку, інформації та спостереження. Технології, як передбачалось, мали кардинально змінити форми і методи ведення війни» [15, с. 24]. Ця тенденція знаходить своє відображення також і у вітчизняних підходах до організації інформаційної безпеки, в яких превалює саме технічний аспект вирішення проблем. Як показує практика, такий підхід,

без належної уваги до актуального змістового наповнення інформаційних комунікацій, значно знижує ефективність інформаційної діяльності в період міжнародного протистояння.

Слід зауважити, що певна недооцінка значення основних змістових характеристик сучасних інформаційних процесів є не лише приводом для теоретичних дискусій у культурологічній проблематиці інформаційної сфери життя суспільства. Вона призводить до певного розфокусування при підході до практичних питань протистояння агресору в гібридній війні. При цьому згадується висловлювання В. Горбуліна: «Якщо бути до кінця чесними, наша головна стратегічна загроза – це навіть не питання, чи знайдемо ми тактично успішні відповіді на гібридну агресію (хоча це життєво важливо!), а чи зможемо ми зрозуміти цей новий гібридний світ, зрозуміти його закони й закономірності (які зараз нам видаються хаосом), і як саме ми скористаємося цими знаннями» [15, с. 11].

Таким чином, особливої актуальності сьогодні набуває проблема тіснішого наближення процесу продукування наукової інформації до актуальних потреб, актуальних завдань, що постають перед суспільством, до розвитку прогностичних підходів при плануванні наукових досліджень з метою постановки завдань з випередженням в аналізі ситуації, що даватимуть відповіді на проблеми, характерні для суспільства в перспективі [22].

Трансформаційні процеси сучасного суспільства мають поступово підпорядковуватись свідомій організації у практиці, в тому числі й у протистоянні гібридній агресії. Ця свідома організація має передбачати баланс інтересів учасників цього протистояння.

Вона має враховувати :

- загальноцивілізаційні закономірності розвитку;
- специфіку національної еволюції;
- економічні, політичні, культурні та інші особливості певного етапу розвитку як загальносуспільні орієнтири, згуртовувати націю, державу в уявленнях про перспективи і мету розвитку [23];
- специфіку нинішнього етапу суспільного розвитку, включно з обставинами, пов'язаними з вимушеною участю України в гібридній війні.

В умовах цієї війни, що обумовлює прискорення трансформаційних процесів, у громадській думці мають діставати наукове осмислення і знаходити розуміння на рівні громадської думки тенденції зниження

інтенсивності впливів на суспільний розвиток факторів, пов'язаних з індустріальним суспільством, і посилення значення факторів суспільства нового, постіндустріального.

Події на Сході України, українсько-російське інформаційне протистояння, пов'язане з ними, стали трагічною ілюстрацією розвитку дезінтегративних, ворожих культурному прогресу наслідків гібридної війни, що поєднує в собі комплексне застосування інформаційних, у тому числі інформаційно-психологічних та силових компонентів тиску на об'єкт впливу, підривних дій, від терактів до корупції, заходів щодо ураження енергетики, економіки, фінансів, міжнародного іміджу країни в економічній та в усіх інших сферах суспільного життя, активно підтримуваних відповідним інформаційним супроводом.

Оскільки інформаційна сфера гібридної війни на рівні інформаційних протистоянь є комплексною інформаційною агресією, вона потребує адекватних дій для її комплексної нейтралізації. Ці дії мають перекривати вплив усіх каналів негативної інформаційної діяльності системою інформаційно-аналітичного забезпечення суспільства для донесення до свідомості громадян змісту державної політики, діяльності, спрямованої на нейтралізацію агресії, спростування неправдивої аргументації, нейтралізувати всі інші негативні впливи на свідомість українських громадян.

Відсутність суспільної уваги до зазначених питань, до актуальних здобутків гуманітарних наук, пов'язаних з аналізом суспільних процесів на етапі переходу до інформаційного суспільства, в ситуації фактичного перебування нашого суспільства у стані гібридної війни призводить до підвищення його вразливості, до певної дезорієнтації в нових інформаційних реаліях, що є небезпечним в умовах активного міждержавного протистояння.

Така ситуація не може не викликати стурбованості. І ця стурбованість звучить у виступі В. Горбуліна: «... Коли ми кажемо про гібридну війну сьогодні, то маємо на увазі, що це:

- *відсутність чітко визначених часових горизонтів*, тобто її неможливо зафіксувати у часі, як і визначити кінцевий термін завершення;
- *ситуація, коли справжні цілі гібридної війни є нечіткими і не до кінця зрозумілими*;
- *проблема великої кількості просторів, на яких йде протистояння.*

Усе це спричинює *масштабні конфлікти, які мають транснаціональний характер і важко піддаються локалізації*» [виділення наше. – Авт.] [24].

У зв'язку з цим слід зазначити, що можливість визначення «часових горизонтів» гібридної війни може бути здійсненою за умови з'ясування характерних особливостей її прояву. Розробка методик для визначення цілей цієї війни стане доступною у разі визначення суті цієї форми протистояння на нинішньому, постіндустріальному етапі розвитку. Масштаби конфлікту і способи його локалізації знову ж таки потребують відповідних уявлень про механізми поширення інформації в сучасному суспільстві, особливості її впливів на різні категорії населення тощо, уявлень про можливості наявного ресурсу протидії. Цей процес обумовлює потребу поглибленого наукового аналізу специфіки внутрішньосуспільного розвитку, проблем національного розвитку в умовах глобалізації, впливів активізації глобальних процесів, у тому числі й деструктивних, на наше суспільство, на забезпечення належного інформаційного суверенітету сучасної України.

Усі ці питання потребують глибокого теоретичного осмислення вітчизняною наукою, наукою країни, що зазнає інформаційної агресії. Це осмислення має бути трансформоване у вискоєфективні інноваційні форми практичної діяльності, у процес свідомої організації відсічі інформаційній агресії.

У контексті асиміляції зарубіжних теоретичних напрацювань у розумінні явища гібридних воєн звертає на себе увагу формування в США уявлень про «сполучену війну» (compound war). Теорія була сформульована 1996 р. Т. Гюбером. У ній пропонується компактне і зрозуміле визначення основного методу цієї війни: «Сполучена війна – це одночасне використання проти противника регулярних, або основних, військ та іррегулярних, або повстанських, сил». Гюбер відштовхнувся від досвіду невдалої операції наполеонівських військ на Іберійському півострові, проти яких виступали регулярні іспанські війська, що захищали міста, і повстанці, які руйнували лінії постачань.

На низці інших історичних прикладів він описав, як звичайна та іррегулярна війна можуть бути поєднані. Гюбер увів поняття «оператора сполученої війни», під яким мається на увазі необхідність загального командування – особи або структури, яка одночасно розпоряджається і звичайними, і іррегулярними інструментами ведення війни [25].

У подальших дослідженнях уточнюється аспект одночасності, який уже містився у визначенні Гюбера, і *fused*, тобто «тісно об'єднаний». У 2012 р. з'являється оновлена формула: «Гібридний опонент – це будь-який противник, який одночасно і адаптивно застосовує тісно об'єднаний набір звичайних озброєнь, іррегулярної тактики, тероризму і кримінальних дій на бойовому просторі для досягнення бажаних політичних цілей» [26]. Дослідники підкреслюють, що в умовах посилення інформаційного компонента в такій війні організація системи її ведення набуває вирішального значення.

Зарубіжні теоретичні узагальнення практики ведення гібридної війни у їх проекції на українські реалії свідчать про те, що для реалізації завдань суспільної консолідації в країні, і, тим більше, для повернення в політико-правовий і соціокультурний простір України фактично відторгнутих територій Донбасу та Криму в організації діяльності інформаційного комплексу України має бути:

- забезпечена відсутня нині внутрішня цілісність взаємопов'язаних елементів, що відображають регіональну специфіку розвитку в об'єднаному, скоординованому загальною метою процесі суспільної еволюції;

- здійснене заміщення нежиттєздатних на сьогодні елементів уявлень про соціальний розвиток, сформованих пропагандистською діяльністю союзного утворення на етапі його розкладу, та впровадження, адаптованих до вітчизняних реалій орієнтирів нового інформаційного суспільства, що набувають життєздатності в передових країнах світу;

- вироблена сучасна ідеологія розвитку, основа національної інтеграції українців у постіндустріальному суспільстві. Вона повинна стати об'єднаним і мобілізаційним елементом використовуваного для протистояння інформаційній агресії і для розвитку суспільства інформаційного ресурсу.

У зв'язку з цим в організації протистояння гібридній війні має бути враховано «комплексний характер актуальних загроз національній безпеці в інформаційній сфері», що, у свою чергу, «потребує визначення інноваційних підходів до формування системи захисту та розвитку інформаційного простору в умовах глобалізації та вільного обігу інформації» [27]. Ці підходи вимагають упорядкування інформаційної діяльності в національному вимірі, ефективної координації її на державному рівні, вдосконалення національного інформаційного комплексу в контексті необхідності протистояння гібридній інформаційній агресії.

Виведення координації протистояння агресії на такий рівень дає змогу оперативно реагувати як на негативні впливи з арсеналу можливостей індустріального суспільства, так і на інформаційні диверсії на рівні сучасних технологій, передбачати майбутні інформаційні загрози для національного інформаційного простору, знаходити шляхи їх нейтралізації, забезпечувати достовірною інформацією громадян власної країни, в тому числі й тих, які сьогодні перебувають під чужими інформаційними впливами, а також інформувати про ситуацію в країні міжнародну спільноту, громадську думку за рубежом.

Сучасний комплекс, «оператор сполученої війни», за Гюбером, і в інформаційній, і в усіх інших формах діяльності має насамперед базуватися на суверенних інформаційних ресурсах – надбанні нинішнього і всіх попередніх поколінь українського народу. Надбанні, що є основою його існування й розвитку, забезпечення національно-культурної самобутності в глобалізованому світі, орієнтиром розвитку сучасного національного інфотворення [28].

Ці ресурси мають лежати в основі внутрішньої і зовнішньої національної інформаційної політики, в усіх формах протидії агресії, організації національної інформаційної безпеки.

Для ефективної протидії інформаційному агресору під егідою вибудованого національного інформаційного комплексу має координуватись мережа соціальних структур, що діють в інтересах нейтралізації інформаційної агресії. З урахуванням специфіки перехідного періоду до утвердження нового суспільства, посилення значення інформаційної складової в усіх сферах суспільної діяльності ці структури мають оснащатись засобами для виробництва, комплектування, обробки та зберігання, організації безпеки суспільно значущої інформації. В умовах активізації глобальних процесів у сучасному світі саме загальнонаціональний соціальний інформаційний комплекс має стати запорукою нейтралізації сучасних інформаційних, як і будь-яких інших, загроз, і використання позитивних факторів розвитку інформатизації [29].

У зв'язку з цим, як показує міжнародна і внутрішньодержавна практика, з активізацією інформаційних процесів у суспільстві актуалізується потреба посилення впливу функцій держави, що відповідають основним завданням сучасного інформаційного комплексу.

По-перше, держава має забезпечувати якісний доступ усіх категорій громадян до продукрованої нею інформації, як до офіційних матеріалів, так і до роз'яснення змісту своєї власної діяльності. Для цього здійснюються відповідні правові, матеріально-технічні та інші заходи, розвиваються магістральні інформаційні комунікації, налагоджується власне виробництво і поширення інформації. При цьому всі інформаційні обміни, що здійснюються за допомогою контрольованих державою інформаційних комунікацій, є вертикальними інформаційними комунікаціями [30].

По-друге, держава об'єднує задля реалізації планів, проектів суспільного розвитку потенціал інформаційних, інформаційно-аналітичних центрів, творчий потенціал громадських організацій, діяльність наукових установ, що продукують нову, необхідну для розвитку інформацію в контексті формування структур інформаційного суспільства. Вона також має опікуватися організацією діяльності центрів комплектування та організації високопродуктивного використання наявних інформаційних ресурсів, звертаючи особливу увагу на збереження і збагачення суверенних інформаційних ресурсів. «Держава прямо і безпосередньо покликана підтримувати ті культурні продукти, які спрямовані на утвердження постколоніальної ідентичності» [5, с. 457].

У зв'язку з цим потребує технологічного й методологічного оновлення діяльність бібліотечних і архівних установ. Доцільно буде нагадати думку Б. Патона про те, що бібліотеки є передовою базовою ланкою інформатизації, що рух в інформаційне суспільство починається від мережі бібліотек, бо вони є володарями усієї досі накопиченої і оприлюдненої інформації.

У справі комплектування центрів зберігання суспільно корисних інформаційних ресурсів усе більшого значення набуває залучення нових, необхідних для вирішення проблем, що постали сьогодні перед нашим суспільством, зарубіжних інформаційних ресурсів.

По-третє, вертикальні інформаційні обміни в суспільстві, ініційовані державою і використовувані в умовах гібридної війни, сьогодні обумовлюють необхідність створення й організації безпеки основних соціальних інформаційних комунікацій загальнодержавного значення, орієнтованих на донесення достовірної, санкціонованої державою інформації до всіх членів суспільства. Система цих комунікацій, підтримувана національними організаційно-правовими та техніко-технологічними

засобами, становить інфраструктуру інформаційних обмінів у рамках національного інформаційного простору.

Відкритість влади для громадян сприятиме зміцненню її легітимності і забезпечить їй можливість адекватно реагувати на актуальні проблеми внутрішньодержавного розвитку і міжнародних відносин в умовах зовнішніх гібридних небезпек. Водночас налагодження зворотного зв'язку – від інститутів громадянського суспільства до органів державної влади – дає останнім змогу сформулювати уявлення стосовно співвідношення діяльності владних структур і підтримки їх громадянами, уявлення про ефективність політики влади, що в результаті виявляється ключовим фактором для стабільності або нестабільності всієї системи [31]. Функціонування такого механізму сприяє консолідації суспільства перед зовнішньою агресією, вихованню в його членів почуття причетності до загальносуспільної діяльності, патріотизму.

Держава зобов'язана для захисту свого інформаційного простору використовувати всі традиційні правові, правоохоронні важелі, свій вплив на вертикальні інформаційні комунікації, засоби комплектації вітчизняними і зарубіжними ресурсами національних інформаційних баз, а також на державну систему інформаційного виробництва. В інформаційних протистояннях на нинішньому етапі суспільного розвитку остання набуває все більшого значення, оскільки здатна генерувати контрпропагандистські інформаційно-аналітичні продукти, за їхньою допомогою діяти на упередження при організації ефективної прогнозно-аналітичної роботи.

Таким чином, вертикальні інформаційні обміни в цілому становлять системопідтримуючий, спрямований на суспільний розвиток інформаційний механізм. Держава сьогодні є основним інструментом консолідації в суспільстві, «організуючим началом і координатором буття» [32, с. 17] інформаційної системи, що охоплює національний інформаційний простір, сприяє його розвитку, забезпечуючи необхідну стійкість в умовах гібридної війни.

Протягом тривалого часу в історії людства спосіб вертикальних інформаційних обмінів був беззаперечно основним у сфері соціального розвитку. Протилежний йому – спосіб горизонтальних інформаційних обмінів, децентралізованих, таких, що відбуваються в соціально однорідному середовищі, використовувався в основному в міжособистісному спілкуванні,

у сфері епістолярних обмінів, на зародковому етапі народження нових суспільно значущих ідей, починань тощо. Кардинально у цій сфері ситуація почала змінюватись із розвитком глобальної інформатизації. Цей процес став новим кроком у розвитку інформаційної культури суспільства. Він створив також нові виклики і можливості у сфері інформаційної безпеки, знайшов уже своє відображення у нинішній гібридній війні.

Розвиток горизонтальних інформаційних обмінів як механізм обслуговування процесу еволюції соціальної структури суспільства актуалізувався і набув високої суспільної значущості на базі здійснюваної в суспільстві інформатизації. Власне соціальні мережі стали популярним механізмом спілкування між окремими людьми. «Такі характеристики мережі, як глобальність, інтерактивність, саморегулятивність, конвергентність, більш високий ступінь довіри аудиторії порівняно з телебаченням і друкованими комунікаціями, можливість диференціації цільової аудиторії за інтересами, менша вартість комунікацій порівняно з традиційними каналами, можливість використання творчих партизанських методів, вірусних комунікацій, доступні сервіси підрахунку реакції тощо, виступають для сучасного бізнесу в якості нових можливостей інноваційних підходів у соціальних комунікаціях» [33]. Включення в цей вид міжособистісного спілкування громадських організацій чи якихось інших соціальних структур є, по суті, спробою вертикальних впливів на механізм горизонтальних обмінів інформацією.

Стосовно цього способу інформаційних обмінів М. Кастельс зауважив, що «ці спільності працюють на основі двох головних загальних культурних характеристик. Перша – це цінність горизонтальної вільної комунікації... Друга: спільність, що виникає з віртуальних громад, – це те, що я визначив би як самокероване створення мережі» [34].

Стрімко зростаюча популярність соцмереж серед користувачів привертає увагу, і на Заході вже помітно привернула її в середовищі бізнесменів, політтехнологів для використання цього інформаційного механізму в інтересах економічних і політичних структур, просування в суспільстві їхніх інтересів. Соцмережі вже перебувають під пильною увагою інформаційних технологів і стають досить ефективним інструментом гібридної війни. Мережі часто використовуються для досягнення цілей, пов'язаних із протиправними діями.

Певні технології інформаційних обмінів у рамках ведення гібридної війни використовуються :

– для створення можливостей нерегламентованого витоку суспільно значущої інформації, порушення прав на інтелектуальну власність;

– для введення у вітчизняний інформаційний простір інформації, що може негативно впливати на суспільну свідомість, на інформаційну основу національного інформаційного розвитку, для цілеспрямованого проникнення з метою утвердження інтересів зарубіжних суб'єктів інформаційної діяльності в Україні, як це відбувається в умовах подій на Сході України, в умовах інформаційної агресії, пов'язаної з цими подіями;

– для поширення впливу маніпулятивних інформаційних технологій, орієнтованих на реалізацію ворожих політичних, економічних та інших цілей, а також застосування сугестивних технологій як елемента в комплексі засобів інформаційної війни;

– для кампанії з дискредитації діяльності вітчизняних управлінських структур, Збройних сил України, для супроводу диверсійної діяльності, поширення панічних настроїв тощо.

Слід зазначити, що бурхливий розвиток технологій соціальних мереж сьогодні явно не збігається зі значною інерційністю реагування на інформаційні процеси з боку державної організаційно-правової системи. І правотворча система, і методологія, і організація інформаційної безпеки потребують зміни підходів у вирішенні проблем, що актуалізуються сьогодні. Ці проблеми не можуть бути вирішені без матеріально-технічного, методологічного оновлення, сучасного кадрового забезпечення органів контролю та без налагодження належної прогностно-аналітичної діяльності, вивчення закономірностей розвитку сучасних інформаційних процесів. Без державної роботи, покликаної забезпечувати соціальну стабільність і сталий розвиток, задоволення інформаційно-психологічних інтересів особи, суспільства [35]. Окреслені вище тенденції мають бути враховані в процесі вдосконалення сучасного вітчизняного правотворення, для якого в період гібридної війни особливо важливим є дотримання прерогативи національних інтересів.

Окремо слід зазначити, що необхідне певне обмеження свободи у сфері інформаційної діяльності в умовах гібридної війни, інформаційних протистоянь жодною мірою не суперечить стратегії розвитку демократичного процесу в суспільстві і має передбачати певні обмеження в інформаційних

процесах на період гібридного протистояння. У цілому ж, якщо говорити про перспективу, досягнення перелому в українсько-російському інформаційному протистоянні можливе в разі успішного поєднання вертикальних і горизонтальних інформаційних обмінів в єдиному інформаційному комплексі під державним контролем.

З одного боку, цей процес буде сприяти зміцненню вітчизняної інформаційної системи як суб'єкта міжнародних інформаційних відносин, що дуже важливо в умовах нинішнього інформаційного протистояння, з іншого – буде забезпечувати внутрішню консолідацію суспільства. Це стане запорукою надійного загальносуспільного захисту національних інтересів від негативних зовнішніх впливів в умовах переходу до нового, інформаційного суспільства, стане важливим кроком у розвитку інформаційної культури сучасного суспільства.

1.3. Актуальні проблеми загальносуспільної трансформації інформаційної культури в умовах гібридної війни

Гібридна війна перерозподіляє суспільну активність із суто фізичного простору, на активність в інформаційному та віртуальному просторах. Значення та вплив на перебіг гібридної війни інформаційної складової настільки потужні, що в середовищі дослідників, розглядаючи саме інформаційний її компонент, ведуть мову про інформаційну війну як самостійну форму впливу на об'єкт агресії. Тим паче, що нерідко саме інформаційні операції виходять на перший план подій на реальному фронті протистояння. Інформаційна війна в умовах активізації глобалізації та становлення інформаційного етапу суспільного розвитку має суттєві відмінності від інформаційних протистоянь суспільства індустріального.

По-перше, для інформаційних впливів у таких протистояннях не є перешкодою географічні кордони, стрімкий розвиток електронних інформаційних технологій значною мірою знижує ефективність національних технічних засобів протистояння інформаційній агресії.

По-друге, глобальна інформатизація сприяє доступу до інформаційних ресурсів усім категоріям громадян без обмежень, а також і впливу на їхню

свідомість через ці ресурси, через маніпулювання ними з боку суб'єктів інформаційного протистояння.

По-третє, у процесі вдосконалення форм ведення інформаційної війни її технології розвиваються в напрямі впливу на ментальні характеристики нації-об'єкта впливу і така війна трансформується в інформаційно-психологічне і далі – в ментальне протистояння.

По-четверте, вплив інформаційних ресурсів, використовуваних в інформаційній війні, фактично універсальний: і на особовий склад військ потенційного противника, і на цивільне населення країни, що стає об'єктом інформаційних впливів, і на свідомість міжнародної спільноти, позиція якої стосовно певного інформаційного конфлікту в умовах розвитку глобалізації набуває зростаючого значення.

Протистояння інформаційній агресії в сучасних умовах, таким чином, потребує вдосконалення управління інформаційними структурами, розвитку інформаційних ресурсів, орієнтованих на протистояння негативним інформаційним впливам і поширення контраргументації, здійснення внутрішньонаціональних, внутрішньодержавних заходів, спрямованих на забезпечення консолідації суспільства. При цьому чим вищий рівень інформаційної культури суспільства, на яке спрямована агресія, тим менше шансів у суб'єкта агресії отримати перемогу в такій війні [54]. Це можна пов'язати з тим, що агресор має намір вплинути на політичні, ціннісні, культурні підвалини життєдіяльності суспільства та окремо кожної людини; основним завданням є деформація світоглядних укладів людини за допомогою засобів масової комунікації. Суб'єкти гібридної війни ставлять за мету досягти насамперед культурного та інтелектуального домінування над громадянами (культурна експансія), що забезпечить у подальшому перемогу над самою країною. Отже, агресору набагато легше перемогти державу з низьким рівнем освіти та культури, у тому числі й інформаційної.

Слабо скоординований, малоефективний інформаційний ресурс суспільства з низьким рівнем інформаційної культури не спроможний повноцінно протистояти маніпулятивним технологіям гібридних воєн. Тому в умовах гібридної війни в Україні значно зростає роль інформаційної культури наших співвітчизників, оскільки високий рівень її розвитку дає змогу активно протидіяти маніпулятивним і пропагандистським діям з боку агресора.

Українській державі, працівникам інформаційної сфери нашого суспільства довелося вибудовувати систему протидії інформаційній агресії вже в процесі інформаційного протистояння, враховуючи власні помилки.

На думку П. Шевчука, основними напрямками маніпулятивних психоінформаційних технологій Росії щодо України, які призвели до тієї ситуації, яка наразі склалася в Україні, є такі: зниження іміджу України на міжнародній арені з метою послаблення її геополітичного впливу; спотворення інформації з метою дестабілізації ситуації всередині держави та проведення політики «керованого хаосу»; формування стереотипу меншовартості та вторинності українців; домінування російської мови, традицій та культури при одночасному витісненні української мови та культури [70].

У контексті інформаційного впливу Росії на Україну варто зауважити, що нинішнє інформаційно-культурне протистояння в гібридній війні має ціннісно-цивілізаційний характер, оскільки фактично у двобої зіштовхнулися парадигми «західного» та «східного» (руського) світів. Під час такої боротьби інформаційна культура громадян об'єктивно трансформується, вірніше, змінюється її сутність, яка стає більш критичною, іноді політизованою, а її носії все більше проявляють свою громадянську позицію через активні публічні дискусії тощо. Можна навіть говорити про те, що гібридна війна провокує громадян на активне виявлення своєї громадянсько-політичної позиції [54]. Саме з початком гібридної війни РФ проти України в українців оперативно формується світоглядна готовність до відстоювання національних цінностей, до захисту української національної ідеї [36]. Такому формуванню, на нашу думку, сприяє також підвищення рівня інформаційної культури громадян, які здатні критично проаналізувати інформаційний контент, відокремлюючи констатацію фактів від наперед вигаданої псевдореальності.

Той факт, що Росія використовує в Україні саме гібридний інструментарій з потужною інформаційною складовою, наочно довели події під час анексії Криму – «ввічливі зелені чоловічки», які в місцевому інформаційному просторі мали позитивний образ і не сприймалися як вороги, а російська пропаганда досить довго відмовлялася визнавати їх своїми збройними силами (саме тому українські військові і не змогли застосувати до них зброю); так званий референдум за приєднання Криму до складу Росії. Також події у східних областях України досі демонструють, що інформацій-

ний блок у цій війні є одним із основних інструментаріїв. У цілому можна говорити, що військова суть маскується під мир, саме тому важливим компонентом такої війни є повне заперечення державою своєї участі у конфлікті, що й досі робить офіційна Москва [72]. Все це потребує масивної пропагандистської підтримки з цілого ряду причин. По-перше, необхідним є постійний процес інтерпретацій та реінтерпретацій, оскільки події можуть змінюватися досить швидко; по-друге, пропагандистський супровід має постійно підсилюватися, оскільки його зміст «розходиться» з реальною ситуацією.

Дж. Бертолін додає до ознак такої війни інфільтрацію, яка має включати в себе залучення як реальних людей, так і «розмитих» об'єктів [71]. У даному випадку Росія залучає політиків, артистів, наукових співробітників, військових аналітиків. Також відбувається залучення різного роду лобістських структур, політичних партій лівого спрямування за межами Росії.

Слід зауважити, що така модель ведення війни повністю відповідає концепції рефлексивного управління як заздалегідь вибудованого управління супротивником, у першу чергу його сприйняттям, щоб він у результаті прийняв невірне для себе рішення [62, с. 16]. Г. Смолян визначає рефлексивне управління як дію на суб'єктів, що схиляє їх прийняти таке рішення, яке заздалегідь підготовлене стороною, яка керує суб'єктами [65, с. 55]. При цьому дослідник чітко говорить про основні методи такого рефлексивного управління, які включають у себе дезінформацію, провокацію, а також компрометацію різного роду чиновників держави-супротивника.

На нашу думку, до суті цих методів варто ще додати той факт, що основною метою російської пропаганди є не переконання, а скоріше захоплення та утримання об'єкта пропаганди, щоб перервати наратив західного змісту, замість того, щоб запропонувати свій контрнاراتив [73, с. 15]. Застосування усіх цих методів з боку Росії можна спостерігати на території України.

Свої активні пропагандистські дії, які згодом стали підґрунтям для анексії Криму та початку збройного конфлікту на Донбасі, Росія розпочала ще у 2007–2008 рр., коли в українському інформаційному просторі, використовуючи традиційні та електронні ЗМІ, а також соціальні мережі, закріплювала свої меседжі, що були спрямовані на підготовку цільової аудиторії до початку реального конфлікту. На провідні центральні телеканали та газети, власниками яких були наближені до колишнього лояльного

до Росії президента Януковича олігархи, активно запрошували редакторів і топових ведучих, які поступово формували відповідний світогляд української аудиторії. У соціальних мережах створювалися різноманітні тематичні групи, куди час від часу вкидалися проросійські меседжі.

Ще однією ознакою гібридної війни є активна робота агресора не лише з населенням країни, на яку поширюється агресія, а й із власним. Російські ЗМІ і навіть наукові кола є активним інструментом у такій роботі. Проаналізувавши більшість новинних потоків на російському ТБ та в інтернет-мережі, можна впевнено говорити про односторонність у поданні інформації користувачам. Заангажованими вбачаються й представники наукової спільноти, які говорять про агресивні дії з боку України щодо самопроголошених республік. Незважаючи на невизнання світовою спільнотою анексії Криму та фейкових республік, представники російських ЗМІ, аналітики, науковці та всі інші, хто формує суспільну свідомість, говорять саме про «приєднання Криму», про «ДНР» та «ЛНР», або ж взагалі про Конфедерацію «Новоросія», а також про постійні атаки на них з боку Збройних сил України.

«Виходячи із визначення інформаційної війни як цілеспрямованих дій, які ведуться для досягнення інформаційної переваги шляхом завдання збитків інформації, інформаційним процесам та інформаційним системам супротивника при одночасному захисті власної інформації..., стає очевидним, що Україна веде проти Новоросії повномасштабну інформаційну війну, завдаючи невизнаній Конфедерації істотної шкоди... Завдання Новоросії: зберегти і максимально поширити проросійський світогляд» [41, с. 9]. Згідно з опитуванням, яке проводив «Левада-центр» у 2016 р. (через два з половиною роки після початку війни на Сході України), негативне ставлення росіян до українців і України в цілому у відсотковому відношенні різко збільшилося з 18% у 2013 р. до 64% у 2016 р., а позитивне ставлення навпаки зменшилося за цей період з 77 до 24% [66].

З 2014 р., з початком активної фази збройного конфлікту, інформаційна складова як один з основних елементів гібридної війни стала наскрізною для російської агресії в Україні. Спираючись на інформаційно-психологічну обробку українців, які в силу низького рівня власної інформаційної культури не спромоглися на активний спротив пропаганді, часткове скуповування вітчизняних ЗМІ, використання стратегічно-важливого кон-

тенту (серіали, книги тощо), активну кампанію в соціальних мережах, Росії на перших етапах агресії вдавалося істотно дезорганізувати населення України і тим самим зменшити підтримку українцями дій власного керівництва в умовах неоголошеної війни [15, с. 262].

Головною метою інформаційної війни Росії проти України, яка почалася ще задовго до анексії Криму та активних бойових дій на Донбасі, була зміна ідентичності українців (тобто відродження радянської ідентичності). У цьому контексті (формування/трансформація ідентичності) велике значення має рівень інформаційної культури людей, на яких спрямований інформаційний вплив через доступні та приховані канали, оскільки ідентичність ґрунтується не лише на особистому досвіді, а й на колективному, який набувається щоденно в межах суспільних інституцій. З цього приводу О. Саєнко зауважує, що головним завданням інформаційного впливу є зміна установок особистості. Наразі увесь інформаційний контент російських ЗМІ на території України є відвертим перекручуванням реальної дійсності. Механізм інформаційно-психологічного впливу ґрунтується на маніпуляції свідомістю мас і внесенні у неї цілеспрямованої, заздалегідь підготовленої дезінформації. Механізм духовного насильства над людьми спрямований на спотворення повідомлень про реальність, щоб, незважаючи на їх неправдивість, людина сприймала їх як вірогідні і чинила б відповідно до такої деформованої інформації [64].

Виходячи з цього, можна впевнено говорити про те, що маніпулятивна інформація є апіорі деструктивною, оскільки нав'язує особистості вже готові моделі поведінки. Проте тут слід зауважити, що відповідальність за зміну світоглядних орієнтирів через вплив дезінформації несе не лише суб'єкт поширення такого контенту, а й сам об'єкт – через відсутність бажання критично сприймати отриману інформацію: більшість аудиторії пасивно споживає інформаційний потік, не аналізуючи ні його, ні джерело його походження. До цього варто додати, що в періоди соціальних суперечностей і конфліктів у більшості людей відбувається, як правило, домінування колективного досвіду (іноді сфальшованого), створеного за допомогою ЗМІ та інших соціальних інституцій, над індивідуальним. Це може розглядатися як захисна реакція свідомості людини, якій у такі періоди легше погодитися з колективною точкою зору, аніж докладати зусиль для доведення її неправомірності чи неправдивості.

Необхідність підвищення рівня інформаційної культури сучасної людини впливає з постійного розвитку інформаційного суспільства, тобто суспільства, рівень розвитку якого багато в чому визначається кількістю та якістю нагромадженої ним інформації, її свободою та доступом до неї. Особливого значення в сучасному інформаційному суспільстві набуває організація інформаційної освіти і підвищення рівня інформаційної культури особистості. Крім знань про інформаційне середовище, про закони його функціонування, до основних складових інформаційної культури людини входять уміння та навички орієнтуватися в інформаційних потоках. Сьогодні у світі інформаційна культура кожної окремої особистості стає важливим фактором її розвитку, переходячи при цьому з розряду суто професійної культури до розряду загальнообов'язкової.

Поняття інформаційної культури характеризує одну зі сторін культури, що пов'язана з інформаційним аспектом життя людей. Значення цього аспекту в інформаційному суспільстві постійно підвищується, і сьогодні сукупність інформаційних потоків навколо кожної людини настільки велика, різнобічна та різновекторна, що потребує знання законів інформаційного середовища і вміння орієнтуватися в цих інформаційних потоках, аналізуючи доступну інформацію. Якщо людина не володіє такими знаннями та навичками, вона не зможе повністю адаптуватися до життя в нових умовах, зокрема і до змін у соціальних структурах, з якими доводиться стикатися щодня.

Поняття інформаційної культури актуалізується з кожним днем, оскільки в сучасному світі залишається все менше можливостей для традиційної суспільної діяльності без використання інформаційних технологій. З огляду на те, що саме поняття інформаційної культури досить нове для наукового дискурсу, згоди щодо його однозначного визначення науковці досі не дійшли.

У наукових джерелах можна знайти кілька варіацій дефініції поняття «інформаційна культура». Оскільки феномен, який дискриптують поняттям інформаційної культури, складний і багатосмисловий і базується на двох складових елементах – інформації та культурі, то і саме поняття інформаційної культури можна розглядати з точки зору цих двох аспектів.

У культурологічному аспекті інформаційну культуру можна аналізувати як спосіб життєдіяльності людини і соціуму в інформаційному суспільстві.

Деякі дослідники у цьому випадку говорять про широке розуміння інформаційної культури – сукупність принципів і реальних механізмів, які забезпечують позитивну взаємодію етнічних і національних культур, їх поєднання у спільний досвід людства [48, с. 162]. У межах інформаційного підходу, або ж у вузькому розумінні – це оптимальні способи використання людиною знаків, даних, інформації в цілому, подання їх зацікавленому споживачу; спосіб входження людини в інформаційне суспільство [51].

Залежно від об'єкта аналізу інформаційну культуру в літературі типологізують на інформаційну культуру суспільства, інформаційну культуру окремих категорій споживачів (за віком, за професійною ознакою тощо) та інформаційну культуру особистості. Звісно, всі ці типи інформаційної культури пов'язані між собою і формуються на основі один одного. Інформаційну культуру особистості можна визначити як одну зі складових загальної культури людини, її інформаційного світогляду, системи знань та умінь, що можуть забезпечити самостійну діяльність людини щодо оптимального задоволення її інформаційних потреб.

До критеріїв інформаційної культури особистості дослідники відносять уміння людини адекватно формулювати свою потребу в інформації, ефективно здійснювати пошук необхідної інформації в усій сукупності доступних інформаційних ресурсів, опрацьовувати отриману інформацію, а також створювати на її основі якісно нову, вести індивідуальні інформаційно-пошукові системи, адекватно відбирати, оцінювати та аналізувати інформацію, а також здатність до інформаційного спілкування та комп'ютерну грамотність [55].

За рівнями реалізації інформаційну культуру особистості поділяють на когнітивну (знання та навички), емоційно-ціннісну (оцінки, відносини, світоглядні установки) та поведінкову (реальна та потенційна поведінка) [55].

З інформаційною культурою тісно пов'язане поняття інформаційної грамотності, яку треба розуміти як здатність людини ідентифікувати потребу в інформації, вміння ефективно шукати таку інформацію, аналізувати її та використовувати, оцінювати джерела отримання інформації щодо її достовірності та надійності.

Слід зауважити, що в науковій літературі деякі автори ототожнюють поняття інформаційної культури та інформаційної грамотності, що, на наш

погляд, не зовсім коректно. Обидва поняття характеризують багаторівневий феномен використання людиною інформації. В обох поняттях увага акцентується на умінні вести адекватний пошук необхідної інформації, аналізувати й критично оцінювати знайдені джерела та їх зміст, а також творчо використовувати знайдену інформацію з метою вирішення різного роду завдань. Проте в контексті глобалізації сучасного світу концепція інформаційної культури особистості видається ширшою, ніж концепція інформаційної грамотності. На відміну від інформаційної грамотності, інформаційна культура людини включає в себе інформаційний світогляд, а також мотивує людину здобувати нові навички в інформаційній підготовці. Також важливою є теза про те, що від рівня інформаційної культури кожного індивіда залежить і загальний рівень інформаційної культури громадян окремої держави, що підтверджується подіями в Україні останніх чотирьох років.

Стосовно стану інформаційної культури в Україні варто зауважити, що зі здобуттям незалежності вона розвивалася як на інституційному, так і на неінституційному рівнях. При цьому особливістю використання механізмів формування інформаційної культури до 2000-х років був повільний процес відмови від радянського спадку в розвитку інформаційної культури суспільства. Такий висновок можна робити з того, що інформаційні комунікації з'являлися, як правило, після вироблення державою (на різних рівнях) рішень [43, с. 47]. Основними ж каналами формування інформаційного простору, а відтак і культури, українського суспільства, як слушно зазначає В. Ковалевський, є позаінституційний приватний сектор. Чиновники лише декларують увагу до цієї сфери, а насправді керують нею «у ручному режимі» через систему санкцій одним і преференцій іншим. Звідси – лояльність відповідних ЗМІ і широка можливість для функціонування заангажованих точок зору [49, с. 143].

І. Паримський, характеризуючи реалії сучасного інформаційно-культурного сектору вітчизняного соціуму, також акцентує увагу на його вадах, які полягають в одновекторності спрямування інформаційних комунікацій (науковець називає їх архаїзмами вітчизняної інформаційної сфери). Відповідно традиційними залишаються і тенденції фідбеку: у суспільстві майже не відбувається впливу на джерела інформації, і відповідно – на актуальні процеси та події у країні, що відображаються у них. Таким чином, реакція реципієнтів не збігається з динамікою розвитку реальності,

через що формування відповідної громадської думки відбувається із значним запізненням. Відповідно, інформація не циркулює, що є однією з характерних рис інформаційної культури в розвинутому суспільстві, а рухається лише в одному напрямі – від джерела до реципієнта [59, с. 8].

Аналізуючи роль ЗМІ в сучасній Україні, В. Набруско доходить висновку, що механізм артикуляції інформації в Україні має бюрократичний характер, а комунікативний менеджмент актуальних проблем здійснюють владні інституції, залишаючи за собою право на формування порядку денного [56, с. 11–12]. Така ситуація консервує авторитарні тенденції у розвитку інформаційної культури українців, залишаючи її на недостатньому рівні.

Низький рівень інформаційної культури українського соціуму напряму залежить від стану речей в інформаційному просторі держави сьогодні. Більшість проблем, що накопичилися у цій сфері, мають системний та хронічний характер через недолугість і недалекоглядність вітчизняних політиків, основною метою перебування при владі яких було накопичення власних матеріальних ресурсів, а не виведення країни на якісно новий рівень розвитку (тим самим в Україні утворилося замкнуте коло інституційних пасток, розірвати яке вкрай важко). Мобілізаційним моментом російської агресії (якщо можна так сказати) є те, що вона змушує оперативно шукати шляхи розв'язання цих проблем.

Можна виокремити такі слабкі позиції у стратегічно важливих аспектах вітчизняного національного розвитку в інформаційному контексті: по-перше, значна кількість медіа, які, вільно функціонуючи в інфопросторі України, активно порушують закони, тим самим несучи загрозу національній безпеці, і відчують при цьому безкарність (докази цього можна знайти в листі Держкомітету телебачення і телерадіомовлення від 02.03.2015 р.); по-друге, недостатньо захищений від неліцензованих трансляцій теле- та радіо простір (про що йдеться у звіті Нацради з питань теле- та радіомовлення за 2014 р.); по-третє, неадекватна вимогам часу система інституційного забезпечення розвитку національної інформаційної сфери, зокрема, відсутність концептуалізованої державної політики у сфері інформаційної безпеки (через відсутність у національній нормативній системі обмежень щодо володіння ЗМІ нерезидентами країни в Україні було створено близько трьох десятків ЗМІ, у назві яких фігурували слова «Россия», «Русь»,

«Новороссия»); по-четверте, високий ступінь залежності від власників ЗМІ журналістської спільноти, що породжує заангажованість вихідного продукту (станом на 2013 р. 75% телеринку і ТОП-10 телеканалів належали чотирьом медіа групам, власники яких використовували ЗМІ як інструмент політичного впливу); по-п'яте, брак у держави механізмів оперативного реагування на зовнішні інформаційні загрози [15, с. 246].

Хронічною проблемою у сфері інформаційної безпеки, а отже, і в процесі становлення інформаційної культури громадян, є брак постійного транслявання національного медіа продукту в низці прикордонних районів країни (Донецька, Луганська, Сумська, Харківська, Одеська, Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська області). У зв'язку з цим значна частина українських громадян, позбавлена національного контенту, перебуває в той самий час під впливом здебільшого антиукраїнськи налаштованих медіа суміжних держав. Треба зауважити, що у 2016 р. Держкомтелерадіо вкотре констатувалося, що поточний стан справ у цій сфері залишається майже незмінним [63].

Таким чином, для уникнення можливого повторення ситуації, яку маємо сьогодні на частині територій Донбасу, на інших українських територіях, одним з необхідних кроків вбачається підвищення рівня якості інформаційної культури українців (як окремого індивіда, так і суспільства в цілому). Прикро констатувати, але на сьогодні, незважаючи на високу інтенсивність процесів інформатизації в Україні, за низкою показників рівня інформатизації та інформаційної культури соціуму Україна значно відстає від розвинутих країн [67].

Потребують нагального комплексного вирішення такі проблеми: подолання розриву між нинішнім станом матеріально-технічного забезпечення інформаційної сфери і його рівнем, необхідним для оптимального функціонування інформаційного суспільства (особливо у віддалених від обласних центрів містечках і селищах досі гостро стоїть питання з комп'ютеризацією шкіл); розвиток тих галузей національної економіки, які забезпечують діяльність інфосфери (виробництво програмного забезпечення тощо); подолання неготовності значної частини населення здобути знання та навички в опануванні новими інформаційними технологіями, що дало б змогу підвищити їхню інформаційну культуру; усунення правового вакууму в інформаційній сфері, що дасть змогу захистити і громадян від впливу

пропаганди, і національний інформаційний простір. Якнайшвидше вирішення цих проблем матиме своїм логічним продовженням підвищення рівня інформаційної культури громадян.

Незважаючи на перелічені та інші проблеми в національній інформаційній сфері, позитивні зрушення в ній все ж таки упевнено відбуваються. За результатами щоквартального дослідження, проведеного Інтернет Асоціацією України, станом на квітень 2017 р. Інтернетом користується 64,7% українців [37]. Порівняно з 2005 р., коли користувачі мережі становили 7% усього населення, спостерігаємо значний прогрес. Високими темпами зростає й обсяг інформаційних ресурсів, що надає людині право вибору джерела отримання інформації. Крім цього, щорічно вищі навчальні заклади випускають десятки тисяч ІТ-спеціалістів [69, с. 251].

Відчуваючи переваги використання інформаційних технологій у різних сферах життєдіяльності, українці підвищують тим самим свою інформаційну культуру. Як приклад, можна навести дані Національного банку України щодо проведення українцями безготівкових операцій з використанням платіжних карток, які за останні п'ять років зросли до 36% [57].

Події останніх чотирьох років спонукають також до посилення інформаційної безпеки на державному рівні, оскільки з початком активної фази російської агресії на території України постала нагальна потреба переходу від формального ставлення до проблеми інформаційної безпеки до розбудови дієвої системи інформаційного захисту нашої країни. Наслідком такого формального ставлення до інформаційного захисту на державному рівні стало порушення територіальної цілісності нашої держави.

Не підлягає сумніву той факт, що розвиток інформаційної безпеки корелюється із становленням інформаційної культури в суспільстві. Саме тому за необхідне вважається додержання балансу безпекової складової та розвитку інформаційної сфери відповідно до демократичних цінностей у державі. При цьому розвиток інформаційної культури напряму залежить від рівня інформаційної безпеки в державі.

Не відокремлюючи один від одного ці два феномени, дослідники виділяють такі базові характеристики інформаційної безпеки в суспільстві: стан захищеності інформаційного простору та національних інтересів держави в інформаційному середовищі; захищеність законом правил, за якими відбуваються в державі інформаційні процеси; суспільні відносини,

що пов'язані із захистом життєво важливих інтересів громадян та держави від реально існуючих та можливих загроз в інформаційному просторі; невід'ємна частина політичної, економічної та інших складових національної безпеки [61, с. 387].

На шляху до вирішення питання підвищення рівня інформаційної культури громадян Україна має послуговуватися такими принципами вибудовування своєї інформаційної політики, як: забезпечення максимального доступу своїх громадян до інформації (також і тих українців, які проживають за кордоном); створення власних інформаційних мереж, які б були здатні перекрити пропагандистські системи з-за кордону; сприяння постійному оновленню та зберіганню національних інформаційних ресурсів; зміцнення матеріальної, правової, наукової бази інформаційної діяльності; створення потужної системи охорони інформації; сприяння міжнародному співробітництву в галузі інформації та гарантування інформаційного суверенітету України [38, с. 38–40].

Під час протистояння у гібридній війні на шляху розбудови інформаційної безпеки важливе також поєднання зусиль держави та громадянського суспільства. Агресія Росії проти України виявила системні недоліки в інформаційній безпеці та низький рівень інформаційної культури частини наших громадян, але водночас розкрила і значний потенціал суб'єктів громадянського суспільства щодо захисту національних інтересів України у різних площинах (на фронті, в політичному контексті тощо). Недержавні об'єкти наразі стали рушійною силою, яка дала поштовх розвитку інформаційної культури українського суспільства. Ідеться про різного роду громадські організації, рухи, недержавні аналітичні центри, різноманітні об'єднання громадян (волонтерські, правозахисні, культурно-просвітницькі тощо).

Події останніх чотирьох років, починаючи з Революції гідності, показали нам, що громадський сектор став потужним та активним суб'єктом суспільних змін. Крім того, саме представники громадського сектору стали одним із суб'єктів у процесі налагодження сфери інформаційної безпеки (як приклад – громадський центр «Інформаційний спротив»). Таким чином, видається нагальною потреба в інституціалізації та у правовому забезпеченні діяльності представників громадянського суспільства, які активно залучені до розбудови інформаційної сфери держави.

На слухну думку Ю. Лісовської, включення інститутів громадянського суспільства у систему захисту інформаційної безпеки сприятиме вирішенню низки важливих завдань, зокрема таких як: участь громадськості у прийнятті важливих рішень у сфері інформаційної безпеки; безпосереднє залучення громадськості до процесу розв'язання проблем інформаційної безпеки, виявлення їхньої активної позиції з відповідних питань [52, с. 110].

Участь громадян в організації спротиву російської агресії, зокрема й інформаційного, сприяє потужному захисту національних інтересів як всередині держави, так і за її межами, і безумовно, є рушійною силою в процесі підвищення рівня інформаційної культури суспільства. Так, громадські активісти сьогодні стали ефективними контрпропагандистами, захищаючи у ЗМІ та у соціальних мережах суверенітет України, викриваючи інформаційні провокації з боку Росії, розвінчуючи фейкові повідомлення тощо. Як приклад, сайт StopFake, який з початку 2014 р. публікує та спростовує неправдиві повідомлення, джерелом яких є, як правило, російські ЗМІ. При цьому важливим є те, що контент на сайті подається одинадцятьма мовами, не враховуючи основну – українську, що прояснює позицію організаторів донести правдиву інформацію про Україну до мешканців багатьох країн.

Окремо варто приділити увагу таким недержавним організаціям, як неурядові аналітичні центри, які роблять великий внесок у процес розвитку інформаційної культури нашого суспільства. Роль таких центрів як потужних генераторів нових ідей та альтернативних до державних підходів у вирішенні певної проблеми особливо важлива на перехідних етапах розвитку країни, коли спостерігаються значні трансформації у різноманітних сферах суспільного життя. Саме такі організації виступають посередниками та ефективними каналами зв'язку між державою та інтелектуальним середовищем, з одного боку, і суспільством – з іншого. Саме вони впливають на визначення ціннісних орієнтирів суспільства, формують суспільну думку, яка є, як ми вже з'ясували, основним об'єктом атак у гібридних війнах.

Неурядові аналітичні центри є також важливим інструментом громадянського контролю за діями владних інституцій. Як правило, основна сфера, завдяки якій аналітичні центри можуть доносити свої ідеї до громадян, це виступи у ЗМІ (оскільки наукові доробки фахівців аналітичних

центрів спрямовані не на широкий суспільний загал). Подаючи коментарі із суспільно-важливих питань, попереджаючи про певні загрози, спростовуючи чи, навпаки, доводячи правдивість певної інформації, представники таких організацій виступають прикладом для громадян у процесі збору, обробки та аналізу інформації на якісному рівні, що сприяє утвердженню нових підходів у роботі з інформацією, а отже, і розвитку демократичної інформаційної культури громадян [61, с. 393].

У контексті діяльності громадських об'єднань у сфері становлення інформаційної безпеки і культури необхідно видається активна і стабільна співпраця державних та недержавних суб'єктів інформаційної безпеки, що має знайти своє відображення на законодавчому рівні. Так, наприклад, урядом Нідерландів схвалено стратегію кібербезпеки, якою передбачено створення відповідної Національної ради. Одним з основних завдань цієї ради є забезпечення співробітництва державного та приватного секторів, а також різного роду наукових центрів у сфері інформаційної безпеки країни [44]. Водночас слід зауважити, що недержавні організації можуть також провадити й антидержавницьку діяльність, що негативно впливатиме на основи національної безпеки країни, і інформаційної зокрема, тим самим знижуючи рівень інформаційної культури суспільства. Дослідниця К. Павлюк зазначає, що такий негативний вплив неурядових організацій на стан національної безпеки, і інформаційної зокрема, проявляється перш за все через дестабілізацію внутрішньополітичної ситуації. Так, наприклад, у 2006–2007 рр. громадське об'єднання «Народний фронт “Севастополь – Крим – Росія”» проводило на території Кримського півострова агітацію із закликами до зміни державних кордонів України, її конституційного ладу, зокрема шляхом возз'єднання Криму з РФ. Також у 2007 р. «Євразійський союз молоді», вже у Карпатах, вчиняв дії антидержавного характеру (знищував державні символи), пояснюючи це своєю реакцією на поширення «сучасного українського неонацизму» [58, с. 213].

Отже, не всі неурядові громадські організації, навіть якщо вони функціонують цілком легально, сприяють прогресу інформаційної культури українського соціуму. Саме тому необхідно створити за сприяння держави такі умови (правові, організаційні, економічні тощо) для діяльності недержавних суб'єктів у сфері інформаційної безпеки, які б об'єктивно діяли на користь розвитку інформаційної культури громадян та суспільства в цілому.

Аналізуючи ситуацію у сфері функціонування таких об'єднань, можна дійти висновку, що основною проблемою в умовах нинішньої гібридної війни є брак досвіду у їхній взаємодії з державою. Незважаючи на дієву присутність таких проектів як «Інформаційний опір», «Інформаційний щит», Україна гостро відчуває брак нових ефективних ініціатив та інноваційних моделей у цій сфері. Крім того, дослідники відзначають недосконалість чинного законодавства у сфері взаємодії держави та суспільства в контексті забезпечення інформаційної безпеки та порушення правових норм, причому з боку представників державних інституцій [42, с. 94].

Важливу роль у становленні інформаційної культури суспільства відіграють ЗМІ, які ретранслюють та формують певні цінності, стереотипи мислення та моделі поведінки. Дослідники сучасних українських галузей ЗМІ В. Вакулич та О. Бухтатий відзначають, що наразі в Україні існує така модель взаємодії держави і ЗМІ, як поляризований плюралізм, що характеризується низьким рівнем тиражів газет і високим рівнем зв'язку ЗМІ з політичними партіями та фінансово-промисловими групами [39, с. 105].

Така характеристика стану речей у сфері функціонування українських ЗМІ частково пояснюється тоталітарним спадком та авторитарними тенденціями у сфері розвитку інформаційної культури українських громадян. Основні проблеми у цій ситуації: складність створення громадських ЗМІ; проблема розколотості інформаційного простору; присутність «джинси»; відсутність адекватної реакції державних органів на інформацію, що надходить від таких ЗМІ.

Суспільство має бути захищене державою від впливу таких ринково-орієнтованих медіа для забезпечення справжнього плюралізму інформації. У свою чергу держава має гарантувати незалежність «четвертої гілки влади», чого наразі в Україні не спостерігається. За відсутності незалежності ЗМІ відбувається відхід від цивілізованих стандартів інформаційної культури (транспарентності, чесної конкуренції ЗМІ тощо), що може становити загрозу у розбудові України як демократичної держави. Тому існує потреба у подоланні таких негативних тенденцій, що функціонують у сучасній інформаційно-культурній сфері України.

У суспільствах із сталими демократичними традиціями інформаційно-комунікативні системи (ЗМІ) функціонують достатньо автономно, що дає їм змогу мати ширші можливості для діяльності, для незаангажованого

висвітлення подій суспільного життя. В Україні ж залежність ЗМІ від приватного фінансування є dokonаним фактом, причиною тенденційності у відображенні подій суспільного життя. До певної міри залежність ЗМІ від своїх власників знижує рівень інформаційної культури громадськості, оскільки позбавляє їх права на самостійне мислення.

У той самий час в умовах гібридної війни українські ЗМІ як творці інформаційної культури соціуму мають дбати про загальнонаціональні інтереси, сприяти єдності українців, популяризувати демократичні цінності, протистояти негативним інформаційним впливам. Також підвищення рівня інформаційної культури громадян залежить і від рівня професіоналізму представників мас-медіа та додержання ними етичних стандартів журналістики.

Одним з важливих засобів деолігархізації мас-медіа є створення громадського ТБ, яке має забезпечити неупереджене інформування суспільства про події в житті країни та світу. Реалізація прийнятої Концепції створення і діяльності Національної громадської телерадіокомпанії України поки що не повністю втілюється в життя. Відсутність дієвого громадського ТБ негативно впливає на інформаційну культуру суспільства, оскільки більшість каналів діють відповідно до інтересів своїх власників, широко використовуючи маніпулятивні технології. Саме громадське ТБ має сприяти дотриманню загальноприйнятих стандартів в утвердженні інформаційної культури суспільства, забезпечуючи об'єктивність та незаангажованість, контроль та вплив на державно-владні інституції, міжкультурний діалог тощо. Важливим питанням функціонування громадського ТБ є незалежність його редакційної політики. Такої незалежності можна досягти лише шляхом фінансування з недержавних та непартійних фондів (наприклад, спеціальний податок, але з можливістю для громадян контролю за використанням коштів). Проте наразі, зважаючи на соціально-економічний рівень життя наших співвітчизників, говорити про таке джерело фінансування не на часі.

Досліджуючи проблему еволюції інформаційної культури українського суспільства, особливу увагу варто також приділити аналізу діяльності суб'єктів інтернет-мережі, які останнім часом активно включилися у боротьбу за інформаційний суверенітет України. До таких конвергентних медіа можна віднести: веб-сайти ЗМІ, CathUpTV, відеосервіси, соціальні мережі, блоги, фотосервіси тощо.

Події гібридної війни в Україні довели дієвість мережевої взаємодії стосовно оперативного інформування населення, протистояння інформаціям з боку агресора, згуртування навколо певних проблем, спростування фейкових повідомлень тощо. Особливу роль відіграють блоги, які стали більш доступним варіантом донесення власної позиції порівняно з традиційними ЗМІ. Блогери у своїй більшості є високоосвіченими, соціально адаптованими громадянами, які активно впливають на соціум, таким чином опосередковано формуючи інформаційну культуру громадян, ініціюючи обговорення суспільно значущих проблем. «Основний тягар у боротьбі з агресивною інформаційною політикою російських мас-медіа взяли на себе окремі засоби масової комунікації, блогери у соціальних мережах, які виконували по суті функції інформаційних “волонтерів”», – зауважує Т. Власенко [40, с. 16–17].

Відзначаючи досить активну позицію суб'єктів громадянського суспільства у формуванні інформаційної культури соціуму, водночас треба звернути увагу на недостатньо ефективну діяльність Міністерства інформаційної політики, одним з основних завдань якого і є здійснення заходів щодо підвищення рівня інформаційної культури громадян через формування чіткої і послідовної інформаційної політики держави.

До основних проектів міністерства, які мають сприяти розвиткові демократичної інформаційної культури, можна віднести: проект «Україна. Гідність. Свобода. Креативність», метою якого є інформування в доступній формі світової спільноти про досягнення нашої держави; Verification book – інноваційний ресурс для представників ЗМІ, який інструктує щодо дій з інформацією у надзвичайних ситуаціях; проект OSINT – програма, метою якої є навчання методик, які використовують у своїй професійній діяльності популярні команди журналістів та волонтерів у сфері інформаційного протистояння, такі як Bellingcat чи InformNapalm (<http://osint.academy/>). На тренінгах, зокрема, учасники вчаться перевіряти джерела інформації та відрізнити правдиві повідомлення від фейкових.

Незважаючи на позитивні надбання Міністерства інформполітики, діяльність щодо захисту інформаційного суверенітету має бути більш системною, що у підсумку сприятиме розвитку національної інформаційної культури. Захист інформаційної безпеки проголошено на конституційному рівні однією з головних функцій держави (ст. 17 Конституції України).

Однією з головних проблем у контексті національної безпеки і захисту інфопростору України та одним з основних напрямів у процесі підвищення рівня інформаційної культури громадян залишається проблема набуття українцями навичок оптимального відбору джерел інформації, її оцінки та аналізу. Результатом довготривалої проросійської пропаганди на території України стала значна популярність саме російських телеканалів та сайтів для великої кількості українців. Перші кроки з боку держави у протидії такій пропаганді вже зроблено – введено заборону на доступ до низки сайтів та заборону на функціонування на території України деяких російських телеканалів. Проте лише обмеження та заборон недостатньо для зміни світоглядних установок тих громадян, які звикли отримувати інформацію саме з цих джерел. Необхідною вважається контрпропагандистська активна діяльність державних інституцій зі спростування фейкових повідомлень та поширення правдивого контенту задля виховання громадян, які самі будуть здатні виявляти небезпечні для інформаційної безпеки країни джерела інформації та свідомо чинитимуть опір поширенню такого контенту.

Прогрес у процесі розвитку інформаційної культури суспільства опосередковується також законодавчою та технічною базою такого розвитку. Вже на початку розбудови нашої країни, 2 жовтня 1992 р., було прийнято Закон України «Про інформацію» [45], у якому окреслено основні принципи інформаційних відносин: гарантування права на інформацію, її відкритість та доступність, достовірність і повнота, свобода висловлення поглядів і переконань, правомірність одержання, використання, поширення та зберігання інформації тощо. Саме ці норми і стали підвалинами розвитку інформаційної культури нашого суспільства (хоча саме поняття інформаційної культури в Законі відсутнє). У 1998 р. ухвалено Закон України «Про Концепцію Національної програми інформатизації», у якому дано більш детальні характеристики сутності інформаційної культури в Україні [46]. Одним з недоліків цього Закону є те, що поняття інформаційної культури в ньому зводиться лише до комп'ютерної освіченості людини, при цьому не розкрито мету такої освіченості і не відзначено важливість використання людиною інформації.

Важливим кроком у становленні вітчизняної інформаційної культури було видання у 2002 р. Указу Президента «Про додаткові заходи щодо забезпечення відкритості у діяльності органів державної влади» [68].

Цим указом, зокрема, зобов'язано органи виконавчої влади додержуватися прав громадян на отримання достовірної інформації про діяльність органів державної влади, обов'язкове опублікування відповідних нормативно-правових актів, систематичне оприлюднення статистичних даних тощо.

Вже у 2007 р. у нормах Закону України «Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки» наголошувалося на необхідності підвищення ефективності науки та культури у цій сфері через визначення таких пріоритетних напрямів, як: проведення фундаментальних досліджень з проблем розвитку інформаційного суспільства; широке запровадження ІКТ у бібліотеках, архівах та інших закладах культури; переведення в електронну форму національних культурних та мистецьких надбань; залучення фахівців у галузі ІТ для розробки програмного забезпечення українською мовою та мовами національних меншин [47].

Незважаючи на цілу низку окреслених вище нормативно-правових актів, можна говорити про відсутність на законодавчому рівні комплексного підходу щодо правового регулювання в інформаційній сфері. Такий підхід можна було б втілити у спеціальному законі (наприклад, закон на кшталт «Про інформаційний суверенітет та інформаційну безпеку України»), у якому б був чітко прописаний зміст основних понять, а також регулювалися б правові засади забезпечення інформаційного суверенітету України, гарантії розвитку і захисту національного інформаційного простору та інформаційної культури суспільства, зміцнення інформаційної безпеки як однієї з базових складових державного суверенітету та системи національної безпеки України.

Перешкодою у прийнятті такого закону можна вважати брак політичної волі та зайнятість політиків, на їхню думку, важливішими питаннями (генерування та задоволення особистісно-групових інтересів). Особливо гостро домінування кон'юнктурних інтересів над стратегічними цілями держави відчувається в інформаційно-культурному просторі. Розвиток та поступальна еволюція інформаційної культури суспільства має ґрунтуватися на нормах, які є частиною перспективного плану розвитку держави, визначати необхідні для цього розвитку ресурси, відповідно обумовлюючи певні напрями діяльності владних органів.

Проаналізувавши стан інформаційної культури українського суспільства та можливі шляхи її розвитку, можна говорити про те, що цей процес обумовлений низкою чинників, як інституційного, так і неінституційного

характеру. Рівень інформаційної культури в умовах гібридної війни залежить від здатності як держави, так і суб'єктів громадянського суспільства протистояти інформаційній агресії. Крім того, належне правове забезпечення інформаційно-комунікаційної діяльності та морально-етичний рівень суб'єктів інформаційного простору справляють суттєвий вплив на інформаційно-культурне буття наших громадян. Саме тому, крім стратегічного планування розвитку інформаційної культури на державному рівні, варто заохочувати різного роду ініціативи з боку активних суб'єктів громадянського суспільства.

Визначення перспектив розвитку інформаційної культури в Україні має складатися з вирішення цілого комплексу питань: розкриття завдань, які мають вирішуватися на інституційному рівні та на рівні громадянського суспільства; удосконалення мас-медійної системи; сприяння розвитку індивідуальної інформаційної культури громадян. На рівні державних органів треба забезпечити адекватну нормативно-правову базу цього процесу, а на рівні інститутів громадянського суспільства мають бути створені відповідні суспільні умови, в яких реалізовуватимуться ці норми. Саме це може забезпечити подальший поступ інформаційної культури України, адекватний викликам глобалізаційних процесів сучасного світу.

Що стосується вдосконалення мас-медійної системи в державі, то тут основним має стати наступне: усвідомлення як самими ЗМІ, так і громадянами місця мас-медіа як «четвертої влади», здатної використовувати дієві механізми стримування та противаг стосовно основних гілок державної влади (в даному контексті важливим є законодавче врегулювання діяльності ЗМІ, визначення їхнього статусу, прав та обов'язків, а також забезпечення та гарантування редакторської незалежності); забезпечення реальної конкуренції у мас-медійному середовищі, що дасть змогу викристалізувати на всіх рівнях роботи ЗМІ основні параметри їхньої професійної діяльності.

Отже, з огляду на те, що в нашій державі в умовах гібридної війни активізувалися зусилля як державного, так і недержавного сектору у сфері забезпечення інформаційної безпеки держави та розвитку інформаційної культури суспільства, можна говорити про поступову побудову вітчизняної моделі інформаційної культури. Проте низка негативних тенденцій у цій сфері перешкоджає лінійному розвитку інформаційної культури українських громадян, тим самим ускладнюючи процес розбудови громадянського суспільства в нашій державі.

ПРОЦЕС УДОСКОНАЛЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНОЇ КУЛЬТУРИ ЯК ІНТЕГРАТИВНИЙ ЧИННИК У КОНТАКТАХ З НАСЕЛЕННЯМ ОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЙ

Особливістю сучасної російсько-української гібридної війни, наслідком якої стала окупація Криму та військовий конфлікт на Донбасі, що триває вже протягом трьох років, є забезпечення максимального впливу на людей, їхню свідомість, психіку та поведінку. Одним з елементів цієї війни є інформаційні впливи, які розглядаються сучасними науковцями і експертами як важливий фактор здобуття переваги над супротивником. Інформаційна складова сучасної гібридної війни – це збір даних про об'єкт впливу, забезпечення безпеки власних інформаційних ресурсів, поширення пропаганди або дезінформації з метою послаблення моральних і матеріальних сил противника [1]. Для цього використовуються різноманітні заходи впливу на свідомість людини, кінцевою метою яких є маніпулювання масами.

Як зазначає доктор наук з державного управління, професор В. Гурковський, Російська Федерація сіє дезінформацію, але водночас намагається, щоб її брехня була емоційно привабливою, прилаштовує неправду до риторики, щоб та відповідала упередженням та настановам аудиторії, порівнює український націоналізм з німецьким фашизмом та живить настрій проти США та ЄС у Європі. Щоб привернути увагу до свого контенту, Росія готова повністю фабрикувати історію, з тенденційним використанням фото- й відеоматеріалів. Ціла низка ЗМІ – від кіно до новин, ток-шоу, друкованих та соціальних медіа – займається просуванням комплексу офіційних російських настанов [2].

Винятково гостро відчуває на собі цей цілеспрямований пропагандистський вплив населення тимчасово окупованих територій України.

Неможливість із різних причин покинути територію окупації робить цю категорію наших громадян заручниками ситуації, коли вони мимоволі занурені у спеціально створене інформаційне поле, метою якого є поширення ідей «русского мира». Тож чи не найголовнішим напрямом роботи України на тимчасово окупованих територіях мають стати зусилля, спрямовані на відновлення довіри до України. І справа не тільки у тім, що нашим громадянам, які мешкають в ОРДЛО чи Криму, місцеві і російські ЗМІ постійно твердять про те, що Україна про них забула і кинула їх напризволяще.

На жаль, частина дій української влади не спростовує таких заяв місцевих пропагандистів, а навпаки, додає аргументів на їх підтвердження. Чого варта лише обов'язкова ідентифікація переселенців-пенсіонерів один раз на три місяці у відділеннях Ощадбанку, без якої отримання пенсії неможливе за будь-яких умов. Частина з цих пенсіонерів переселилися і постійно проживають на контрольованій Україною території, а частина хоча б на літній період повернулися до власних будинків і дач на неконтрольованих територіях, щоб обробити свої городи і зібрати врожай на присадибних ділянках, законсервувати фрукти та овочі, заощадивши частину невеликої пенсії. Є й такі, хто, нажившись за три роки війни у родичів і знайомих, остаточно повернулися до своїх квартир, бо держава так і не запропонувала, де і, головне, за що жити на контрольованій території пенсіонерам.

Цю категорію українських громадян наша держава фактично викреслила зі своїх соціальних зобов'язань, заблокувавши їм пенсійні виплати. А відтак практично штовхнула їх у обійми влади самопроголошених республік, оскільки ті, за рахунок російського фінансування, виплачують усім без винятку пенсіонерам соціальну допомогу в розмірі, на сьогодні майже еквівалентному українській пенсії. І це лише один із найвагоміших аргументів, який щодня із завидною постійністю використовують і російські, і місцеві ЗМІ та чиновники. Тож дуже важливим є саме відновлення втраченої довіри місцевого населення ОРДЛО до української влади. Починати робити це необхідно було значно раніше, оскільки за період, коли населення Донбасу перебуває в ізолюваному від усього українського простору інформаційному середовищі, процес роз'єднання відбувається дуже швидко. Саме на це звернув увагу радник міністра інформаційної політики України та виконавчий директор Громадського об'єднання «Аналітичний центр Фабрика думки “Донбас”» Д. Ткаченко. За його словами, нині

відбувається збільшення соціальної дистанції між жителями окупованої території та території, підконтрольної Україні. За цінностями та способом мислення вони вже відрізняють себе від України, хоча ще й не вважають себе однаковими з росіянами.

Він підкреслив: «Ще рік тому ми побачили, що 18% респондентів на окупованих територіях сказали, що відчують себе громадянами «ЛНР/ДНР» на окупованих територіях. Якщо у 2014 році ми говорили про фейкову ідентичність «ЛНР/ДНР» з нашими колегами-донецчанами, то у 2016 році це вже стало певною реальністю. І з цим ми маємо працювати як із величиною, яка вже впливає на свідомість мільйонів мешканців окупованих територій» [3].

Для того, щоб змінити цю загрозливу ситуацію, Міністерством інформаційної політики України розроблено Стратегію інформаційної реінтеграції окремих територій на Сході України, на яких органи державної влади тимчасово не здійснюють свої повноваження, та територій, прилеглих до району проведення АТО (далі – *Стратегія інформаційної реінтеграції Донбасу*). Стратегія є важливим елементом вдосконалення змістових аспектів сучасної інформаційної культури, оскільки вона передбачає систематизацію напрацювань в інформаційній сфері, виводить певні закономірності на базі аналізу досвіду сучасних інформаційних обмінів.

Підготовка цього важливого документа тривала понад рік. Розробка Стратегії інформаційної реінтеграції Донбасу почалася у квітні 2016 р. на основі аналізу аналітичних документів, розроблених Інститутом стратегічних досліджень, Донецькою військово-цивільною адміністрацією, досліджень Київського міжнародного інституту соціології, GfK Ukraine та інших дослідних компаній України. Вже у травні 2016 р. ключові положення майбутньої Стратегії були представлені Експертній раді при Міністерстві інформаційної політики України, а у грудні 2016 р. Кабінет Міністрів України підтримав Дорожню карту розробки Стратегії інформаційної реінтеграції Донбасу.

Представлення громадськості Стратегії інформаційної реінтеграції Донбасу відбулося 23 травня 2017 р. у Клубі Кабінету Міністрів України під час проведення Міжнародної конференції «Реінтеграція Донбасу в умовах гібридної війни». На презентації Стратегії радник міністра інформаційної політики України та виконавчий директор ГО «Аналітичний центр

Фабрика думки “Донбас”» Д. Ткаченко зазначив, що якщо раніше Донбас був відносно гомогенним, то сьогодні відбувся значний поділ свідомості, сприйняття й очікування майбутнього. Тому, за його словами, мета Стратегії – створити на рівні свідомості громадян України передумови для реінтеграції непідконтрольних територій Луганської та Донецької областей в Україну [4].

Позицію української влади озвучила представник України в гуманітарній підгрупі Мінської тристоронньої контактної групи з врегулювання ситуації на Сході України, перший заступник Голови Верховної Ради І. Герашченко: «Ми маємо боротися за деокупацію та реінтеграцію цих територій. Абсолютно очевидно, що тут мають бути три важливі складові: безпекова, гуманітарна та інформаційна. Дуже важливо, щоб ми надзвичайно серйозно ставилися саме до боротьби за уми» [5]. Посилення довіри до України та зміцнення її територіальної цілісності визначив головною метою Стратегії інформаційної реінтеграції Донбасу і міністр з питань тимчасово окупованих територій і внутрішньо переміщених осіб України В. Черниш.

Реалізація Стратегії інформаційної реінтеграції Донбасу розрахована на період до 2020 р. включно і передбачає щорічний перегляд та актуалізацію заходів і завдань. Дуже важливим культурологічним аспектом розробленого програмного документа є спрямованість дії не лише на громадян, які залишилися на окупованих територіях Донбасу, а й на всіх українців. Тому і завдання Стратегії охоплюють широке коло проблем і питань, що стосуються громадян України як на непідконтрольних, так і на контрольованих державою територіях:

- нейтралізація та протидія інформаційному впливу, що несе загрозу національній безпеці України;
- зміцнення почуття спільності між громадянами України, які проживають на тимчасово непідконтрольних та підконтрольних територіях Донецької та Луганської областей, а також громадянами України, які проживають в інших регіонах України;
- створення у свідомості громадян України, які проживають на території Донецької та Луганської областей, позитивного іміджу України;
- формування стійкого переконання у громадян України, які проживають у Донецькій та Луганській областях, що сталий розвиток цих областей можливий лише у складі України;

– формування стійкого переконання серед громадян України, які проживають у Донецькій та Луганській областях, у безальтернативності євроінтеграційного курсу України;

– підвищення рівня української громадянської ідентичності та свідомості серед громадян України, які проживають у Донецькій та Луганській областях;

– формування стійкого переконання серед громадян України, які проживають у Донецькій та Луганській областях, щодо неможливості існування «ДНР» і «ЛНР» як окремого державного формування;

– утвердження стійкого переконання серед громадян України, які проживають у Донецькій та Луганській областях, що конфлікт, який відбувається в Україні з початку 2014 р. – це гібридна війна, яка ведеться Росією проти України [6].

Незважаючи на надзвичайну важливість прийнятої Стратегії інформаційної реінтеграції Донбасу, уважне вивчення окремих її положень викликає деякі запитання. Зокрема, чому завданнями Стратегії автори вважають створення позитивного іміджу України, підвищення рівня української громадянської ідентичності тощо у громадян України, які проживають на всій території Донецької та Луганської областей? Чи не відділяє такий підхід навіть контрольовану державою частину Донбасу від усіх інших територій нашої країни, де проводити таку роботу держава не вважає за необхідне? Тобто населення не тільки окупованих районів, а й загалом усього регіону автори начебто вважають недостатньо українським.

На особливості завдань Стратегії звернула увагу Т. Попова, експерт зі стратегічних комунікацій громадської організації «Інформаційна безпека». Вона відзначила, що в тексті неодноразово зустрічаються словосполучення «створення у свідомості громадян...», «формування стійкого переконання», «підвищення рівня свідомості» тощо. «Як при цьому враховані результати соціологічних досліджень серед жителів регіону? Навіщо переконувати людей в очевидних для них речах (наприклад, що це є війна)? І взагалі, з позицій науки яким чином розуміти змістове наповнення терміна «формування стійкого переконання»? І де при цьому закінчуються цивілізовані методи формування переконання і починається пропаганда?» – запитує експерт [7].

Між тим, слід зауважити, що останнім часом недостатня точність використуваних не лише в ЗМІ, а й у офіційних документах, і навіть законодавчих актах, формулювань і понять набула ознак усталеного явища і може характеризуватися як загальне зниження інформаційної культури, що не завжди позитивно впливає на якість інформаційних обмінів. Г. Проценко і М. Шестопалова підкреслюють, що розуміння документів значною мірою залежить від якості використання мовних можливостей. Як зазначають дослідники, формування документної бази потребує підвищення доступності, ясності викладу матеріалу [8]. Некоректне або неточне формулювання висловлюваних ідей, або використання термінів, що можуть викликати різночитання й двозначне тлумачення, є не лише негативним фактором впливу на сучасний рівень інформаційної культури, а й викликає непорозуміння між сторонами інформаційного обміну або навіть відчуження і образу.

Наприклад, якщо взяти до уваги відомості українських соціологічних досліджень, які показують різне ставлення населення контрольованих і неконтрольованих територій Донбасу до одних і тих самих проблем, зазначене вище об'єднання усіх мешканців регіону виглядає незрозумілим. Зокрема, у висновках звіту Аналітичного центру «Фабрика думки “Донбас”» за результатами дослідження «Особливості свідомості та ідентичності жителів підконтрольної та непідконтрольної територій Донецької області»¹ відзначено загрозливу тенденцію до збільшення дистанції між мешканцями непідконтрольної частини Донецької області та жителями інших регіонів України і загалом українською державою.

Автори опитування вважають, що показником цієї дистанції для мешканців окупованих територій (28% респондентів) є почуття страху перед поверненням ОРДЛО під контроль України. Крім того, мешканці Донецької області по різні боки лінії розмежування мають практично протилежні погляди на поточну ситуацію в Україні: 45% респондентів на підконтрольній Україні території оцінюють її як політичну кризу, а 44% мешканців непідконтрольної території області сприймають нинішній стан держави як громадянську війну [9].

---

¹ З 30 травня по 13 червня 2016 р. на замовлення «Фабрики думки “Донбас”» українським офісом міжнародної дослідницької компанії IFAK Institut було проведено опитування методом особистого інтерв'ю мешканців підконтрольної та непідконтрольної частин Донецької області.

Нечіткість у формулюваннях Стратегії щодо завдання створення у мешканців Донбасу переконання у «неможливості існування «ДНР» і «ЛНР» як окремого державного формування» може трактуватись неоднозначно. З тексту можна зробити висновок, що автори допускають можливість їх існування в іншому форматі, наприклад, як частини якоїсь держави. При цьому не уточнюючи, якої... Тут двозначності неприпустимі, оскільки їх можуть взяти на озброєння інформаційні працівники противника. Навряд чи варто було б, на нашу думку, у програмному документі, який визначає стратегію дії нашої держави відносно інформаційної реінтеграції окремих територій Сходу України, допускати навіть гіпотетичну думку про можливість перебування цих територій деінде, крім української держави.

Вірогідно, автори Стратегії мали певні причини і для того, щоб ставити загальні завдання усьому населенню Донецької і Луганської областей, не поділяючи його відносно лінії розмежування. Так, оприлюднені відомості соціологічного опитування «Донбас – дві частини або ще один? Досвід війни очима регіонального населення», проведеного німецькими спеціалістами², підтверджують, що населення контрольованих Україною територій Донбасу з деяких питань більше схоже за своїми поглядами на мешканців окупованих територій, аніж на громадян інших регіонів України. Директор Центру східноєвропейських та міжнародних студій (ZOiS) професор Г. Зассе підкреслила, що, наприклад, більшість громадян по обидві сторони від лінії розмежування виступають проти приєднання України до Європейського Союзу. Незадовільними в обох частинах Донбасу виявилися показники ступеня довіри до української влади і Президента України П. Порошенка (55,4% – на контрольованих і 77% – на окупованих територіях не довіряють голові української держави) [10].

Водночас у тому самому опитуванні виявилася суттєва різниця у поглядах мешканців підконтрольних і окупованих територій Донбасу на майбутній статус окремих районів Донецької та Луганської областей. На підконтрольних територіях абсолютна більшість опитаних – 64,7% – виступають

---

² Німецькі дослідники з Центру східноєвропейських та міжнародних студій (Zentrum für Osteuropa- und internationale Studien, ZOiS) провели дослідження громадської думки по обидва боки лінії фронту на сході України «Донбас – дві частини, або ще один? Досвід війни очима регіонального населення». Опитування, в якому взяло участь 1200 осіб, проходилося телефоном з листопада по грудень 2016 р.

за їх входження до відповідних українських областей, тоді як на непідконтрольних територіях 33,1% респондентів виступають за статус особливої автономії у складі Росії, а 35% – за статус особливої автономії у складі України. Важливим показником різниці у думках та поглядах мешканців Донбасу по обидві сторони розмежування стали відомості про причини конфлікту на Сході України та рівень недовіри до російських ЗМІ і російського президента В. Путіна: 71,2% громадян України на контрольованих і лише 19,7% – на окупованих територіях не довіряють президенту РФ; 78,5% жителів на контрольованих територіях і 23,4% – в ОРДЛО заявили, що не довіряють російським традиційним засобам масової інформації. На запитання про те, що спричинило конфлікт на Сході України, отримано такі відповіді: втручання РФ – 37,1% жителів підконтрольного Україні Донбасу і 9,2% – мешканці ОРДЛО; втручання західних країн відповідно – 30,4% і 50,3%; дії України – 9,5% і 11,3%; реакція місцевого населення на національний уряд Києва – 23,1% і 23,2% [10].

Наведені цифри треба розглядати скоріше як наслідок активної цілеспрямованої роботи пропагандистської машини і перебування населення окупованих територій Донбасу вже три роки в російському і місцевому (що також практично є російським) інформаційному середовищі. Підтвердженням того, що настрої і погляди населення Донбасу змінилися за часи війни на Сході України, є порівняння отриманих у 2016 р. даних з показниками довоєнного періоду 2014 р. у тому самому регіоні. За результатами дослідження «Думки і погляди населення Південного Сходу України: квітень 2014 року», яке проводилося Київським міжнародним інститутом соціології, на запитання «Чи підтримуєте ви думку, що вашій області слід відокремитися від України і приєднатися до Росії?» негативно відповіли 52,2% жителів Донецької і 51,9% жителів Луганської областей [11]. Такі самі результати отримано й у загальнонаціональному опитуванні населення України «Чи властиві українцям настрої сепаратизму?», проведеному для громадської спілки «Громадська варта» за участі Фонду «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва» у березні 2014 р. 51,7% жителів Донбасу висловилися проти приєднання до Росії. 53,6% респондентів виступили проти ідеї створення незалежної держави на основі південно-східних областей України. І 89,7% населення Донбасу зазначили, що вони сприймають Україну як свою Батьківщину [12].

Таким чином, наведені відомості повністю спростовують існуючу у частині українського суспільства і поширювану окремими засобами масової інформації думку про перманентний «сепаратизм» громадян Донецької та Луганської областей. І зазначені вище показники громадської думки жителів Донбасу ще раз підкреслюють той факт, що комунікація з мешканцями територій, які на сьогодні не контролюються українською владою, має відбуватися з урахуванням перш за все необхідності протидії інформаційному впливу місцевих і російських ЗМІ, яким за три роки вдалося суттєво змінити суспільні настрої та погляди.

Причому зазначені зміни мають природний і навіть дещо об'єктивний характер, враховуючи вплив рудиментів радянської інформаційної культури на певну частину українського суспільства. Зокрема, Л. Огородник зауважує, що повороти й катаклізми цього історичного часу постійно створюють нестандартні проблемні ситуації, які потребують від звичайних людей, не тільки від керівників, прийняття самостійних, можливо, неординарних рішень. Останнє передбачає володіння знаннями, вміння розпоряджатися ними, мобілізуючи потенціал критичності і розсудливості. Свідомість переважної більшості громадян виявилася не готовою до цього; ідеї демократії і лібералізму для більшості не стали орієнтирами у мисленні і поведінці, скоріше викликали сум'яття та «помилку цінностей» – виникнення стереотипу [13, с. 142]. Отже, на сьогодні ефективно протистояння деструктивним проявам конфронтаційної інформаційної культури в першу чергу вбачається у відмові від педалювання у пресі стереотипів свідомості щодо регіональних особливостей і схильності до перманентного сепаратизму або меншої українськості тих чи інших регіонів.

Особливої ваги ця проблема набуває з огляду на те, що значною мірою формування стереотипів свідомості відбувається саме через засоби масової інформації. Як зазначав американський вчений, розробник феноменологічної теорії стереотипів Е. Вайнекі, стереотип відрізняється від інших видів знань тим, що співвідноситься головним чином не з відповідним об'єктом, а зі знаннями інших людей про нього. «Стереотип – знання стандартне, у цьому його головна відмінна особливість», – підкреслював дослідник. У свою чергу, коментуючи теорію американського вченого, психолог П. Шихірев підмітив, що головне у стереотипі – не сама істинність, а впевненість у ній. Причому відмінною особливістю впевненості,

яка супроводить стереотип, є її стійкість та міцність [13, с. 143]. Тобто слід бути готовими до того, що подолання стереотипів потребуватиме значного часу і застосування чималих, а головне злагоджених і послідовних, зусиль громадськості, ЗМІ й української держави.

Враховуючи вищезазначене, варто підкреслити важливість іншої складової Стратегії інформаційної реінтеграції Донбасу, що виділяє базові напрями смислового наповнення комунікації з громадянами України на підконтрольній та непідконтрольній територіях Донецької та Луганської областей. До найважливіших, на наш погляд, варто віднести наступні тези:

- жителі Донецької та Луганської областей були введені в оману та стали заручниками політиків з Російської Федерації, які розв'язали конфлікт в Україні, переслідуючи власні геополітичні цілі;
- так звані самопроголошені республіки «ДНР» і «ЛНР» є нежиттєздатними утвореннями;
- Донецька та Луганська області були і надалі залишаться частиною України.

Автори Стратегії підкреслюють, що комунікація має спиратися на змістовий меседж про те, що Українська держава бере до уваги і розуміє обставини, в яких опинилися жителі непідконтрольної території Донецької та Луганської областей внаслідок конфлікту.

Отже, попри ґрунтовні і небезпідставні запитання і зауваження до авторів Стратегії інформаційної реінтеграції Донбасу, сама наявність такого документа нарешті свідчить про те, що Українська держава визначилася з орієнтирами і напрямками цієї важливої роботи, яку необхідно доповнити конкретними заходами щодо реалізації завдань Стратегії.

З цією метою 6 жовтня 2017 р. Верховна Рада України подовжила ще на рік дію Закону України № 7164 «Про створення необхідних умов для мирного врегулювання ситуації в окремих районах Донецької та Луганської областей». Важливою нормою цього Закону є те, що особливий порядок місцевого самоврядування набуває чинності лише після виконання всіх умов, викладених у статті 10 Закону, зокрема в частині, яка стосується виведення усіх незаконних збройних формувань, їхньої військової техніки, бойовиків і найманців з території України.

Парламентом України також прийнято у першому читанні законопроект № 7163 «Про особливості державної політики із забезпечення державного

суверенітету України над тимчасово окупованими територіями в Донецькій та Луганській областях». Значення цього документа для мешканців тимчасово неконтрольованих Україною територій Донбасу підкреслив у своєму зверненні 6 жовтня 2017 р. Президент України П. Порошенко: «Він дає чіткий сигнал всім нашим співвітчизникам на окупованих Росією територіях: Україна повернеться до вас, а ви – до України. Бо ми – єдина, соборна і неподільна країна [14]».

І в реалізації цього стратегічного завдання суттєве значення має вдосконалення організаційних, смислових, технологічних складових інформаційної культури українського суспільства.

Завдання підготовки аналогічної Стратегії інформаційної реінтеграції Криму було вперше озвучено ще у 2014 р., утім і три роки по тому цей документ все ще не презентовано суспільству. Ситуація з настроями населенням Криму виглядає дещо інакше. Однак і у кримчан за період окупації довіра до нашої влади і впевненість у можливості повернення до складу України суттєво похитнулися. Розгляд причин такої еволюції свідомості виходить за межі нашого дослідження, натомість відзначимо лише один факт, який постійно нагадують мешканцям Криму і який, начебто, підтверджує сепаратистські настрої мешканців півострова – «Ви ж отримали російський паспорт!». А що робити людині, яка мимоволі опинилася в умовах, коли без російського громадянства навіть просто звернутися до лікарні неможливо? Над цим більшість пересічних українців, а інколи і журналістів, просто не замислюються. Загальна теза стосовно Криму, яка присутня практично в усіх ЗМІ, це необхідність постійного посилення санкцій щодо країни-окупанта аж до звільнення нею захопленої території. А про те, що відбувається на окупованому півострові, українські громадяни дізнаються з повідомлень наших інформантів, які подаються виключно у негативному забарвленні: «все стало значно гірше, ніж було за часів України!»

На необхідності суттєвих змін у засобах і головних змістових тезах комунікації з мешканцями окупованого півострова на Львівському медіа форумі в травні 2017 р. наголошували представники різних інформаційних агентств України. Журналіст-оглядач видання «Дзеркало тижня» В. Самар із сумом констатувала той факт, що нинішня українська влада не має меседжів для Криму, і в українському інформаційному просторі Крим просто відсутній [15].

На жаль, це не просто слова, а прикрі українські реалії. Про необхідність спеціальної стратегії збереження інформаційного впливу на громадян окупованого Криму і подолання негативних наслідків монопольного панування на півострові протягом трьох останніх років інформаційного простору РФ донині тривають лише розмови.

У січні 2017 р. перший заступник міністра інформаційної політики України Е. Джапарова нарешті заявила про те, що в березні 2017 р. Міністерство інформаційної політики України представить громадськості Стратегію інформаційної реінтеграції Криму. Як пояснила заступник міністра, цей документ дасть можливість направити меседжі кожній аудиторії – Україні, Криму та світу і дасть зрозуміти, як говорити з кожною з цих аудиторій. Е. Джапарова визнала, що кримська аудиторія сьогодні – найделікатніша та найчутливіша. За її словами, наші українці в Криму відчують себе відірваними від України і відчують, що про них забувають. Державний чиновник вищого рівня чітко зазначила, що керівництво добре розуміє, що на створення міфів, які дискредитують українців і Україну, міфу про те, що Крим не потрібен Україні та світу, працює величезна і потужна пропагандистська машина Росії [16].

Утім, визначені терміни пройшли, а анонсованої Стратегії інформаційної реінтеграції Криму громадськість так і не побачила. Попри розуміння актуальності та значущості проблеми, справа не рухається з місця. Чого не можна сказати про розкручений маховик російського комунікаційного простору, який щодня пропонує кримчанам величезну кількість інформаційних матеріалів із наскрізною темою: «КримНАШ».

Аналіз стану державної стратегії у сфері інформаційної реінтеграції Донбасу і Криму, виходячи з існуючих меседжів і документів, впевнено свідчить про те, що в українському інформаційному середовищі необхідно постійно вдосконалювати організаційний аспект інформаційної культури в комунікації з населенням неконтрольованих Україною територій. Це вдосконалення має спиратися не просто на відкриття нових інформаційних агенцій або видань, розповсюдження інформаційних листівок чи перегляд телевізійних програм (хоча і це дуже важливо), а перш за все має бути спрямоване на підвищення загальної ефективності інформаційних обмінів усіх громадян України, у тому числі і мешканців окупованих територій, які зазнають масованого пресингу антиукраїнської пропаганди.

Як наголошує соціальний психолог О. Гринчук, широке використання засобами масової комунікації деструктивних маніпулятивних впливів дезорієнтує людей, викликає психоемоційну та соціальну напруженість, важкі стресові стани, тривогу, що в свою чергу призводить до блокування інтелекту, критичного та навіть логічного мислення й створює сприятливе підґрунтя для стереотипного мислення, соціальної апатії, емоційних та поведінкових стереотипів, програмування дій. Особливо небезпечний такий вплив в умовах, коли люди відчувають «відірваність» від світу, самотність, сум, дефіцит інформації тощо [17].

Отже, населення окупованих територій, яке є, так би мовити, класичним зразком спільноти, що одночасно відчуває весь спектр зазначених у дослідженні О. Гринчук почуттів і впливів, потребує зваженої інформації, звільненої від штучного надмірного негативізму, і намагання об'єктивно висвітлювати ситуацію на окупованих територіях, виходячи з того, що у такому вигляді інформація сприйматиметься з більшою довірою. Особливо відносно кримських реалій, які все ж таки суттєво відрізняються від ситуації на Сході України.

Проте, з урахуванням зазначених особливостей окупованих територій, однією із загальних і глобальних проблем комунікації з населенням окупованих територій є те, що значна частина українців (і пересічних громадян, і, що ще більш прикро і небезпечно – політиків і бізнесменів) не зовсім розуміють особливості сучасного стану ситуації в ОРДЛО і Криму. Річ у тім, що порівняно з населенням на контрольованій державою території мешканці непідконтрольних територій перебувають не просто під інформаційним тиском з боку місцевої влади і РФ. Вони фактично є заручниками нового, поки ще недостатньо відомого світовій громадськості і мало вивченого наукою, четвертого покоління війни.

Як вважає один з фундаторів теорії поколінь війни У. Лінд, той, хто першим розпізнає, зрозуміє і здійснить зміну поколінь, може отримати вирішальну перевагу. А нація, яка повільно пристосовується до цієї зміни, може опинитися перед загрозою катастрофічної поразки. Україні це дуже важливо зрозуміти, оскільки у такій війні дії спрямовані не на конкретну територію держави, а «на всю “глибину” сторін-учасниць, включаючи їхнє суспільство, яке треба зрозуміти не тільки в його фізичному, а й у культурному аспекті» [18].

Сьогодні вже нема сенсу говорити про відповідність українським реаліям подій на Донбасі і в Криму особливостей і рис війни, яку характеризують як війну четвертого покоління. Вони виявилися занадто впізнаваними. Зокрема, просто процитуємо У. Лінда: «Психологічні операції в формі медійно-інформаційного втручання можуть стати переважаючою оперативною і стратегічною зброєю. Сторони протистояння у війні четвертого покоління стануть настільки майстерними в маніпулюванні ЗМІ з метою зміни громадської думки в країні і в світі, що вмиле застосування психологічних операцій іноді зможе зробити зайвим введення в дію бойових підрозділів. Найважливішим об'єктом впливу стане підтримка населенням противника свого уряду і війни, яка ним ведеться. Телевізійні новини можуть стати більш потужною зброєю оперативного призначення, аніж танкові дивізії» [19].

Аби правильно вибудувувати протидію країні-агресору і спрямувати дії на підтримку населення на всій, а не тільки на окупованій території України, варто розібратися у тому, чим війна четвертого покоління відрізняється від попередніх типів військових конфліктів. Концепція війни четвертого покоління (4 GW) вперше була висунута в 1989 р. американським військовим експертом У. Ліндом. Разом з військовими К. Найтінгейлом, Дж. Саттоном, Г. Вілсоном і Дж. Шміттом він опублікував статтю «Мінливе обличчя війни: четверте покоління» у виданні *Marine Corps Gazette*, що і поклало початок дискусії про війни четвертого покоління. У 2004 р. У. Лінд оприлюднив статтю «Розуміння війни четвертого покоління», де концепція чотирьох поколінь воєн набула подальшого розвитку [20].

Автори зазначеної концепції відповідно до особливостей тактики і стратегії ведення війни, а також панівного типу зброї здійснили класифікацію воєнних поколінь. Війна першого покоління відображала тактику часів холодної і гладкоствольної зброї (мушкети) – лінійну тактику і тактику колон. У межах першого покоління, на думку У. Лінда, не існувало оперативного мистецтва як поняття, хоча воно і практикувалося окремими полководцями, найбільш відомим з яких був Наполеон.

Друге покоління війни характеризувалося використанням нарізної вогнепальної зброї, а тактика ґрунтувалася на застосуванні вогню і маневру. Масована вогнева міць замінила собою військову масу. Головною рушійною силою змін були технології, які виявляли себе як через удосконалення військової техніки, так і через здатність індустріальної економіки вести

війну. Цей тип війни супроводжувався розвитком оперативного мистецтва позиційного ведення війни з артобстрілами, кулеметами і польовою фортифікацією. Своєрідним апогеєм другого покоління війни стала Перша світова.

Третє покоління війни, за концепцією У. Лінда, засноване на першій в історії справді нелінійній тактиці маневру, а не на виснаженні противника; тактиці оточень і прориву ліній оборони на велику глибину з використанням головного виду зброї – танків і авіації, що мало місце вже у роки Другої світової війни.

Основною рушійною силою переходу до нового покоління війни були в першу чергу ідеї. У. Лінд наводить для прикладу такий факт: німці, розуміючи, що не можуть перемогти в Першій світовій війні за рахунок нарощування матеріальних засобів ведення війни через слабку промислову базу, створили радикально нову тактику. У період Другої світової війни нова тактика вилася у спосіб блицкригу. За концепцією блицкригу армія прагне оточити противника і відрізати його від комунікацій, а роль оперативного мистецтва перейшла від фактора місця до фактора часу.

Війну четвертого покоління (4 GW), за концепцією У. Лінда, характеризуватимуть такі риси: «військові дії.., цілком ймовірно, будуть надзвичайно розосередженими і здебільшого «невизначеними»: розділова межа між миром і війною буде розмита аж до повного зникнення. Війна буде нелінійною в такій мірі, що, цілком можливо, в ній не піддаватимуться ідентифікації поле бою і лінія фронту. Різниця між «цивільним» і «військовим», ймовірно, зникне» [18]. Цей тип війни американські експерти пов'язували з тероризмом. Це, за їхніми словами, не означає, що тероризм і є війною четвертого покоління, але деякі його елементи можуть бути свого роду знаками, що вказують у напрямі четвертого покоління воєн.

Однією з найважливіших ідей 4 GW, на думку фундаторів концепції, стане спрямованість дій на досягнення «внутрішнього колапсу» сил противника, а не на їх фізичне знищення. До числа об'єктів ураження ввійдуть такі невійськові цілі, як підтримка війни населенням та значення культурного фактора в протистоянні. Наслідком поєднання тактичного і стратегічного рівнів ведення війни четвертого покоління, на думку У. Лінда, стане внесення до числа об'єктів бойових дій політичної інфраструктури і громадянського суспільства супротивника.

Особливістю війни 4 GW стане тенденція до переважання невеликих високоманеврових військових підрозділів. Малі мобільні підрозділи, які матимуть високотехнологічну зброю, переміщатимуться великими територіями в пошуках критично важливих цілей, якими найчастіше будуть цивільні, а не військові об'єкти.

Розвиток робототехніки, дистанційно керованих літальних апаратів, засобів зв'язку з низькою ймовірністю перехоплення і засобів штучного інтелекту є передумовою для радикальної зміни тактики, утім залежність від новітніх технологій може створити невідомі раніше вразливості, наприклад від комп'ютерних вірусів.

До числа реперних точок війни четвертого покоління У. Лінд відносить ще кілька рис. Серед них те, яким чином тероризм прагне використовувати силу супротивника – свободу і відкритість – проти нього самого. Так, бойовики під виглядом цивільних людей зможуть вільно переміщатися серед демократично налаштованого населення, активно займаючись підірвною роботою.

Чи не найголовнішою характеристикою війни 4 GW стане витончена психологічна війна, особливо за допомогою маніпуляції ЗМІ, зокрема телевізійними новинами. На думку У. Лінда, ворожа сторона може легко використовувати для своєї вигоди новинне телебачення, адже завдяки телебаченню втрати противника на внутрішньому фронті можуть стати настільки ж руйнівними, як і бойові втрати. «Якщо ми розбомбили вороже місто, показ загиблих цивільних осіб, доведений вечірнім випуском новин до кожної родини, може запросто перетворити на серйозні поразки те, що могло здатися командуванню військових успіхом», – зазначають автори концепції 4 GW [19].

Як додає Вікіпедія, характерною рисою стратегії 4 GW є те, що країна-«ляльковод» або фактичний агресор для реалізації своїх задумів використовує якогось «агресивного недержавного суб'єкта» іншої країни, тобто сили, які перебувають у прямій опозиції державі-жертві агресії [21].

Отже, беручи до уваги теоретичні міркування У. Лінда і його співавторів, маємо констатувати, що припущення американських воєнних експертів щодо тактики і стратегії війни четвертого покоління мають під собою ґрунтовні підстави і практично повністю підтверджуються реальним досвідом останніх трьох років гібридної війни Російської Федерації проти України.

Тому аналіз інформаційної складової як однієї з найважливіших рис сучасних воєн нового покоління, в одну з яких, на жаль, опинилася втягнутою Україна, надзвичайно важливий. Виходячи з того, що одним із головних завдань такого типу війни є активне використання цивільного населення як об'єкта інформаційного впливу задля підриву зсередини країни, проти якої здійснюється агресія, недопущення ментального розриву суспільства на частини і подолання фрустрації у громадян, які мимоволі стали заручниками війни, мають стати найважливішими напрямками діяльності нашої держави.

Між тим, як ми вже зазначали вище, через три роки після початку гібридної війни і соціологи, і пересічні громадяни засвідчують, що процес дистанціювання між жителями окупованої території та території, підконтрольної Україні, на жаль, набирає обертів. І подолати такі негативні тенденції, які по суті є наслідком цілеспрямованої, заздалегідь підготовленої роботи країни-агресора, буде непросто, але можливо, якщо так само цілеспрямовано і з використанням сучасних наукових підходів вибудовувати лінію комунікації з тією частиною населення України, яке опинилося по той бік лінії розмежування. Змістовій культурі інформаційного роз'єднання має бути протиставлена інформаційна культура української єдності.

Комунікація – процес двосторонній, або навіть багатосторонній і багаторівневий, тож не можна будувати стратегію комунікації, спираючись виключно на інтереси однієї сторони, навіть якщо вважати, що ця сторона більш поінформована. Враховуючи сьогоденні реалії конфлікту на Сході України і окупації Криму, Україна має також оновлювати, збагачувати вітчизняний інформаційний простір, щоб у ньому було комфортно перебувати, знаходити патріотичні змісти не тільки тим, хто мешкає на контрольованих державою територіях.

Але сьогодні наші інформаційні матеріали у ЗМІ, соціальних мережах, у книжково-журнальних виданнях практично не відображають повсякденні реалії по той бік лінії розмежування чи адміністративного кордону. Інформаційна картинка українських ЗМІ якщо і говорить про ці регіони, то обов'язково з метою підкреслити наявні там проблеми. Як зазначив А. Алієв із громадської організації «КримSOS», «кримчани читають: “Ха-ха, в них там немає світла, немає води, немає туристів!”. У такий спосіб ми змушуємо величезну аудиторію відвернутися від українських медіа». Так само

і мешканці Донецька та Луганська, які, приїжджаючи на контрольовані українські території, у сюжетах новин і телепрограм бачать виключно негативну оцінку життя в ОРДЛО, у кращому разі з коментарями про неможливість населення відкрито підтримувати українську владу. За таких обставин у мешканців окупованих територій відбувається певний когнітивний дисонанс³ з приводу того, що вони чують про своє життя, і як вони самі готові оцінювати його.

У цьому контексті актуальними є визначені та апробовані Є. Доценком основні психологічні форми захисту міжособистісного рівня взаємодії, прийнятні для застосування у різних комунікативних ситуаціях. Дослідник виокремив кілька форм захисту особистості від деструктивного впливу засобів масової комунікації. По-перше: відхід – такий вид захисту полягає у відмові від перегляду та прослуховування певних теле- та радіо каналів, відключення каналів, відмова від прочитання певних видань, статей, рубрик. По-друге: витіснення – можливе використання цього захисту у двох формах: м'якій та жорсткій. Перша форма передбачає відмову від прослуховування, перегляду чи прочитання інформаційного джерела, або ж його висміювання, репліки, певні демонстраційні дії, образи тощо, а друга – блокування та обмеження – супроводжується підвищенням відчуженості, критичності, негативізму, неповаги, а також можливе використання певного приниження джерела комунікації через внутрішнє висміювання, спростування авторитетності [17]. Отже, враховуючи наведені висновки професора Є. Доценка, видається за необхідне переглянути підходи до формування змісту інформації, адресованої жителям окупованих територій.

Навіть ті мешканці неконтрольованих територій, які не підтримують місцеву владу, а тим більше ті, хто намагається просто вижити й усунути від проявів будь-яких політичних уподобань, не бажають слухати про своє життя лише негативні новини. Вони готові наводити інші приклади з життя у сірій зоні й окупації, де закохуються, грають весілля, народжуються діти, працюють школи і дитячі садочки, відбуваються свята тощо. Вони можуть розповісти про те, як почав прилаштовуватися малий бізнес, як налагоджується робота місцевого транспорту, започатковуються різні громадські ініціативи, адже життя триває, хоч і за дуже складних обставин.

---

³ Неузгодженість двох суперечливих знань, які є у свідомості людини, що супроводжується виявами негативних емоцій.

Громадяни хочуть почути від українських ЗМІ про ці буденні, незначні, але такі важливі для них, хай не позитивні, але хоча б нейтральні сюжети з життя окупованих територій. Але їх нема! Тож у людини складається враження, що українські інформантства чи то не знають правди, чи то замовчують, чи то навіть приховують, а це вже співзвучне тому, що людина щодня чує від російських ЗМІ! Натомість психологія людини так влаштована, що вона має отримувати позитивні сигнали, а за їх відсутності підсвідомо починає уникати комунікації з джерелом негативу про себе. Відтак ланцюжок замкнувся не на користь українських ЗМІ: мешканці окупованих територій втомлюються від негативу про своє життя і готові читати місцеві і російські мас-медіа, які наперебій розповідають про «перемоги» і «покращення» життя в «республіках» і в Криму.

Між тим О. Марушко та М. Тирановець, досліджуючи проблеми формування інформаційних потреб людини, дійшли висновку, що для досягнення порозуміння між людьми потрібно, щоб вони розмовляли однією інформаційною мовою, щоб інформація на виході і на вході інтерпретувалась ідентично [22]. Треба намагатися створити справді об'єктивну картину, яка сприйматиметься з більшою довірою, ніж нестримні вихваляння або тотальний негативізм. Такий підхід сприятиме формуванню нової якості інформаційної культури суспільства, однією зі складових якої є інформаційно-комунікативна компетентність особистості, що передбачає, з одного боку, вміння сприймати інформацію, слухати і чути, а з іншого – відмову від необ'єктивності й упередженості навіть з метою вирішення певних політичних завдань. Тим більше, що світові інформаційні технології пропонують для цього чималий інструментарій. Зокрема, у зв'язку з потребою утримати увагу користувача повідомлення і донести до нього певну інформаційну складову, сучасні мас-медіа в усьому світі широко використовують можливості інфотейнменту. А ЗМІ на окупованих територіях практично повністю побудовані за його принципами.

Інфотейнмент як специфічне явище інформаційної культури почав розвиватися у 80-х роках ХХ ст. у США. У науковий обіг термін «інфотейнмент» увів відомий американський дослідник медійної культури Н. Постман. Термін виник у результаті аббревіатурного об'єднання двох слів: інформація (information) і розвага (entertainment) та висловлює прагнення продюсерів подавати новини у формі розважальних передач або з відтінком

розважальності. Появу такої особливості сучасної інформаційної культури як інфотейнмент передбачав ще відомий канадський дослідник впливу медіа на аудиторію, фундатор Торонтської школи соціальних комунікацій М. Маклюен. Як теоретик інформаційного суспільства М. Маклюен вважав телебачення найвпливовішою технологією комунікації, що за допомогою новин може створити мозаїчну картину світу, у якій життя являє собою набір непов'язаних логічним зв'язком інформаційних повідомлень з різних сфер і епох. Так, продюсер американського телеканалу NBC Н. Шапіро зазначав, що підсумкові випуски новин потрібно подавати «винахідливо, з використанням ефектної зйомки, графіки, фантазії, спецефектів. Сенсацийне у верстці має випереджати те, що здається значущим» [23].

Особливість інфотейнменту полягає в тому, що через поєднання різних жанрів передачі набувають більшої привабливості для пересічного глядача, слухача, тим самим створюючи умови для значного розширення аудиторії. Крім того, таке поєднання сприяє зняттю критичності в оцінці інформаційного ряду споживачем інформації, внаслідок чого маніпулятивний вплив на аудиторію виявляється значно ефективнішим [24].

За визначенням Кембриджського словника, інфотейнмент – це подача новин і фактів у розважальний та гумористичний спосіб, а не надання реальної інформації [25]. З часом ця дефініція зазнала певних змін. З розвитком інформаційного суспільства відбуваються суттєві зміни у структурі та виявах інформаційної культури, важливим явищем якої виступає інфотейнмент. Українські дослідники І. Чарських та О. Короваєв, аналізуючи наукові підходи до цього поняття, розглядають інфотейнмент як доволі неоднозначну, можливо і небезпечну, тенденцію, що змінює саме ставлення суспільства до інформації. На їхній погляд, частина дослідників вважає, що інфотейнмент призводить до формування нової аудиторії: деполітизованої, зацікавленої не в новинах, а в подіях-шоу. Створюється суспільство, яке не просто байдуже до новин, а розчароване в самій ідеї політичного процесу. Друга група дослідників вважає, що інфотейнмент – це лише спроба медіа-компаній привернути увагу деполітизованого суспільства до нагальних проблем людства. Наступна група вчених стверджує, що інфотейнмент справляє позитивний ефект на демократичне суспільство, оскільки спричиняє інтерес до розвитку саме політичних подій. Частина дослідників розглядають інфотейнмент як засіб не просто заохочення до контенту, а як

прийом пропаганди, нав'язування певної думки [26]. Тобто, попри відсутність єдиного погляду на сутність інфотейнменту як явища і тим більше різницю в оцінці його впливу на суспільство, сучасні дослідники не заперечують самого факту існування передачі через новинний контент не стільки об'єктивної інформації про реальні події, скільки відверто гіпертрофованої емоційної інтерпретації того, що відбулося. Мас-медіа спираються на знання основ психології людини, завдяки чому їм відомо, що пам'ять зберігає значно краще саме емоції, аніж факти. Пережиті людиною емоції, як позитивні, так і негативні, не зникають безслідно, а закарбовуються завдяки емоційній пам'яті. Емоційне усвідомлення почутого починається з поєднання отриманої інформації з почуттями, які постійно притаманні людині. А вже визнання такої емоційної інформації формує те, як особа сприймає дійсність, про що думає і що робить.

Так, доктор філологічних наук, професор Г. Почепцов звертає увагу на активне використання Росією у висвітленні війни проти України можливостей емоційного інформування. Російські й сепаратистські ЗМІ весь час обговорювали тему «котлів», показували велику кількість полонених і вбитих воїнів ЗСУ, постійно створювали «картинки» важких військових поразок України на Донбасі (що далеко не завжди відповідало реальності). Тобто, зазначає Г. Почепцов, можна побачити, як реальність підміняється її віртуальними інтерпретаціями [27].

Таким чином, накладений на емоційний фон переклад та довільне тлумачення реальних подій спричиняють стійкий інтерес телеглядача до конкретного інформаційного агентства, що лежить в основі рейтингу ЗМІ. Відтак повідомлення про новини чи реальні факти завдяки запровадженню принципів інфотейнменту перетворюються швидше на інформацію, яку готовий почути користувач, аніж на виклад об'єктивної інформації про подію. Саме такий підхід дає змогу говорити про особливості сучасної подачі новинного блоку у засобах масової комунікації: яскраво й емоційно збуджувати, а не інформувати та спонукати до роздуму.

Не уникають можливостей інфотейнменту у викладі подій на Донбасі та в Криму і українські мас-медіа. Зокрема, за словами доктора історичних наук, професора В. Горового, причину спонукальних мотивів Російської Федерації у протистоянні з Україною багато ЗМІ вибудовують на суто емоційних рефлексіях, виходячи лише з «імперських замашок» або «природної

агресивності» нашого північного сусіда, хоча причини такого стану справ значно глибші [28].

Отже, під час повідомлень про новини через ЗМІ людина замість об'єктивних свідчень про реальні події може отримати емоційно забарвлені інтерпретації фактів, якими підкріплюються раніше сформовані шаблони – стереотипи. Залежність поведінки особистості від штампів та стереотипів ґрунтовно проаналізована американським психологом і когнітивним терапевтом А. Еллісом, який розглядає негативні емоції і дисфункціональні поведінкові реакції не як результат досвіду, а як наслідок інтерпретації цього досвіду. А. Елліс звернув увагу на формування невірних когнітивних установок – ірраціональних настанов. Ірраціональні настанови він розглядав як жорсткі зв'язки між дескриптивними (зберігають інформацію про те, що людина сприйняла у світі) та оцінювальними (відображують ставлення до реальності) знаннями, що мають абсолютистський характер.

На думку А. Елліса, крім основних ірраціональних ідей, існують механізми судження, здатні генерувати нескінченну множину нових ірраціональних ідей. Такими судженнями є: 1) судження «повинності» (хтось і щось повинні бути не такими, як є); 2) «жахаючі» судження (якщо щось не так, як має бути, це жахливо); 3) судження типу «належить» та «слід» (Світові належить бути таким-то й таким-то, людям слід чинити так-то й так-то, вірити в те-то й те-то... А звідси і судження типу: «Я не можу жити в цьому божевільному світі... Неможливо витримати ідіотизм цього життя»); 4) «засуджуючі» твердження (Я або хтось інший, через кого ситуація стала не такою, якою вона має бути, поганий і має бути покараний) [29].

Враховуючи вищезазначене, з огляду на ситуацію на окупованих територіях України, не варто очікувати від населення ОРДЛО і Криму, яке вже тривалий час перебуває в неукраїнському інформаційному просторі, певної прихильності до українських ЗМІ. Місцеві засоби масової комунікації за період воєнних дій сформували у більшості мешканців непідконтрольних територій специфічні ірраціональні настанови на кшталт: «українська хунта захопила владу в державі», «тільки Україна винна в ситуації, що склалася на Донбасі, тож вона і має бути покараною», «ополченці захищають народ Донбасу» тощо. Тому найважливішим завданням комунікації є відновлення інтересу місцевого населення до змісту українських ЗМІ. І робити це необхідно вже зараз, ще до того часу, коли ці території буде

повернуто Україні. Оскільки, навіть коли в ОРДЛО і Криму буде відновлено можливості українського теле- і радіоефіру, населення, в якого вже сформовано стійку недовіру до наших ЗМІ, навряд чи зробить свій вибір на користь українських, а не місцевих засобів комунікації.

Відновлення довіри до українських ЗМІ у населення непідконтрольних територій багато у чому перетинається з аналогічною проблемою скептичного ставлення до інформації мас-медіа у багатьох українців на контрольованій території. Так, за даними соціологічного дослідження німецького Центру східноєвропейських та міжнародних студій (ZOiS), проведеного наприкінці 2016 р., 81,2% населення українського Донбасу не довіряє нашим мас-медіа (44,6% – повністю не довіряють і 36,6% – скоріше не довіряють). І майже такі самі результати антирейтингу українських ЗМІ в ОРДЛО: 86% (62,8% – повністю не довіряють і 23,2% – скоріше не довіряють) [10]. Приблизно такі самі цифри виявило і всеукраїнське соціологічне опитування Інституту публічної політики і консалтингу ІНПОЛІТ (листопад 2016 р.). За його даними, рівень недовіри українським ЗМІ становить 78% [30].

Вдосконалення інформаційної культури має відбуватися через загальне підвищення професійної культури, передусім це стосується журналістської спільноти. Потрібне не просто підвищення фахової культури спеціалістів сфери комунікації, а суттєве покращення, а інколи навіть трансформація культури інформування, виходячи із сучасних технологічних, організаційних можливостей.

В умовах інформаційної війни РФ проти України надзвичайно гостро постає потреба у підвищенні рівня аргументованості матеріалів сучасних ЗМІ. Кандидат філологічних наук Л. Пономаренко, аналізуючи причини порушення цього важливого принципу інформаційної культури, зазначає, що на недотримання об'єктивності, спотвореного відображення дійсності впливають: цензура, властива як авторитарному суспільству для непрямого управління засобами масової комунікації, так і демократичному суспільству в умовах загострення суспільних ситуацій; самоцензура як риса вже поставторитарного суспільства, яка полягає в тому, що журналісти змушені вдаватися до приховування чи подавання новин лише з певної позиції; і прагнення медіа зосереджуватися на сенсаційних подіях, що викривляє представлення реальної дійсності й від чого потерпає об'єктивність.

На думку дослідника, найбільш актуальною причиною такої ситуації у сучасних ЗМІ є питання самоцензури, оскільки сьогодні виникає все більше й більше спокусливих пропозицій, які переважають шальки терезів у протилежний від об'єктивності бік [31].

Сьогодні проблеми у принципах подачі інформації визнають і самі працівники мас-медіа. На необхідності і важливості дотримуватися максимальної об'єктивності у роботі журналістів під час гібридної війни у зв'язку з різними поглядами людей у зоні конфлікту наголошує засновник Громадського телебачення Донбасу О. Мацука. За словами журналіста, під час конфлікту першою жертвою стає істина. «Люди вибирають, на яку сторону стати. Ви можете запитати трьох людей, що трапилося, і отримати три різні відповіді – і навіть більше, якщо ви повернетесь і поставите їм те саме запитання пізніше... Дуже важливо усвідомлювати, що швидше за все ви не отримуете всієї інформації. Якщо ви розумієте точку зору людей, з якими говорите, це допомагає вам співчувати, але також може означати, що ви стаєте упередженим. Це особливо актуально, коли ви постійно працюєте над одним і тим же конфліктом, починаєте товаришувати з військовими підрозділами, з якими ви взаємодієте, або конфлікт має для вас персональний вимір», – констатує О. Мацука [32].

До того ж у сучасних умовах надзвичайної інформатизації суспільства з'являється ще один фактор, позбутися якого надто складно як користувачу інформації, так і журналісту, оскільки він також певною мірою є користувачем інформації, отриманої з іншого джерела. Ідеться про так звану гіперреальність, у створенні якої бере участь сучасне телебачення. Вплив цього прийому донесення інформації для мешканців окупованих територій особливо відчутний. Адже, незважаючи на наявність інших засобів комунікації, головним джерелом отримання інформації про події з різних причин залишається саме телебачення. Мас-медіа, і особливо телебачення, в сучасних умовах являють собою не просто засіб передачі інформації, не просто інструмент моделювання дійсності, а й інструмент моделювання психіки людини. Людина в інформаційному суспільстві не встигає досягнути неймовірний інформаційний потік, і тому її психіка вихоплює з нього найбільш загальні, актуальні, як їй здається, події та образи.

Тому функція ЗМІ, вважає Н. Зражевська, полягає у тому, щоб захопити реципієнта в полон своїх повідомлень, переконати у будь-чому. Відбува-

ється повний розрив між образом і реальністю, виробництво нових цінностей створює нову реальність – «гіперреальність», або «симулякр» (латин. *simulacrum*) – подібність, видимість (це поняття виникло у зв'язку з проблемою відмінності і тотожності, співвідношення копії та оригіналу). Гіперреальність – це фантом свідомості; те, що здається, те, що тільки відтворює образ об'єкта поза його реальними властивостями [33].

Людина, яка постійно спирається у своєму світогляді на продукт телебачення, стає залежною від образів, які створюють журналісти, і, певною мірою покладаючись на телебачення у формуванні власного світогляду, перестає розрізняти реальність та її інтерпретацію. За відсутності доступу до альтернативних джерел мешканці ОРДЛО стають заручниками такої гіперреальності. І це також треба враховувати в процесі розвитку сучасної вітчизняної культури інформування.

Таким чином, для вдосконалення інформаційної культури у сфері масових комунікацій важливе значення має така організація роботи журналістської спільноти, яка ґрунтується на визначенні інтересів контрагента спілкування і реципієнтів інформації з метою уникнення тиску і досягнення певного ціннісного і світоглядного компромісу, заснованого на принципах гуманізму і демократії. Суворе дотримання вимог об'єктивізму у професійній діяльності представників засобів комунікації допоможе уникати фактів спотворення правдивої інформації чи підміни її гіперреальністю.

Сьогодні не досить просто говорити і показувати правду масовій аудиторії. Психолог О. Савинова, яка спеціалізується на психології міжособистісних стосунків у кризових станах, вважає, що правда і неправда в чистому вигляді існують лише як абсолютні поняття, як чорне і біле. А те, що суспільство називає чесністю, відвертістю або навпаки – запереченням чи замовчуванням, є інтерпретацією певними людьми якихось фактів, особливою реакцією на події, що залежить від конкретної системи цінностей, установок, особливостей комунікації окремої людини [34].

Отже, щоб переконати когось почути «іншу» правду, необхідно зробити для неї зрозумілу обкладинку. Причому, як зазначають психологи, ця додаткова інформація – «обкладинка» – має бути актуальною для отримувача інформації, настільки важливою, щоб респондент захотів спочатку просто ознайомитися, а не відразу відкинути «іншу правду».

Важливим і актуальними для населення всієї України, а не тільки окупованих територій, можуть і повинні виступати інформаційні повідомлення мас-медіа про успіхи нашої країни, її досягнення у внутрішній і зовнішній політиці. Проблема сучасних засобів масової комунікації в Україні полягає в тому, що журналісти і редактори у змаганні за високі рейтинги шукають емоційно забарвлені «гарячі» новини, до кола яких найчастіше потрапляють негативні, а інколи навіть просто жахливі, події: «натрапили на мертве тіло...», «у смітнику знайшли немовля...», «вибух зруйнував житло...», «перестрілка у центрі міста...», «впіймали під час отримання хабара...» і т. ін.

На жаль, в українських реаліях і справді доволі часто трапляються такі події. І справа не у тім, щоб мас-медіа замовчували чи приховували такі факти, це інша, не менш небезпечна, тенденція. Але ж в українському суспільстві кожного дня відбувається і безліч позитивних подій: «територіальна громада відремонтувала дорогу...», «почалося спорудження нової вітрової електростанції...», «українське птахівництво збільшує обсяги виробництва...», «виробники українського взуття продають товари на європейському ринку...» тощо. Натомість більшості українців через неконструктивну та песимістичну інформаційну кампанію мас-медіа про них не відомо. А щоденні, повторювані кожним без винятку телеканалом, сюжети про політичні скандали, економічні негаразди, підвищення тарифів і матеріальне зубожіння українців формують у населення стійке відчуття тривоги та невпевненості у майбутньому нашої держави.

Підтвердженням такого стану речей можна вважати результати соціологічного дослідження, проведеного у листопаді 2016 р. Інститутом публічної політики і консалтингу ІНПОЛІТ спільно з Independent British Council of Foreign Relations за фінансової підтримки асоціації випускників Robert Gordon University (Велика Британія). Як повідомив на прес-конференції в УНІАН політолог, кандидат політичних наук О. Якубін, три чверті населення України –75,4% – побоюються подальшого економічного падіння та зубожіння. 58,6% опитаних бояться знецінення української валюти щодо інших валют; 45,8% респондентів бояться колапсу влади, що призведе до подальшого поглиблення кризи; 42,4% українців бояться зовнішньої агресії з боку Росії і 31,1% респондентів остерігаються зростання корупції [30]. Чи не є дивним той факт, що у країні, де третій рік поспіль триває

гібридна війна, населення поставило страх зовнішньої агресії на 4 місце, а абсолютна більшість населення боїться економічного колапсу?

Ще тривожніше виглядають результати іншого соціологічного дослідження, яке проводилося на контрольованих і неконтрольованих територіях Донецької області на замовлення аналітичного центру «Фабрика думки “Донбас”» українським офісом міжнародного дослідницького агентства IFAK Institut влітку 2016 р. До вже названих соціальних страхів населення Донеччини додало особисту небезпеку, страх перед замороженням конфлікту на Донбасі, побоювання розпаду України на кілька держав на її території. На запитання про почуття й емоційний стан, відповіді респондентів мають наступні результати: тривога – на підконтрольній території 51% і на невідконтрольній території – 41%; втома – відповідно 37% і 35%; розчарування – 37% і 11%; злість і гнів – 30% і 6%; страх – 24% і 5%; розгубленість – 23% і 13%; відчай і безвихідь – 20% і 6%; образа – 19% і 11%; надія – 12% і 37%; згуртованість – 8% і 31%; довіра – 3% і 12% [9]. Навіть якщо припустити, що респонденти з неконтрольованих Україною територій відповідали з певним острахом, хоча експерти повідомляють, що рівень похибки на території обох частин Донецької області приблизно однаковий (на невідконтрольній території – 3,98% і на підконтрольній – 3,45%), все одно у мешканців ОРДЛО суттєво перемагають позитивні емоції.

Усвідомленню масштабів спотворення російськими ЗМІ реальної інформації сприятиме підвищення загальної інформаційної культури населення окупованих територій. Комунікацію з мешканцями ОРДЛО і Криму необхідно вибудовувати через розуміння інформаційної ситуації на окупованих територіях. Сьогодні ми можемо констатувати, що більшість традиційних українських каналів комунікації (газети, журнали, радіо- і телеканали) там не працюють.

На необхідності створення рівних можливостей доступу до засобів масової інформації та відновлення з цією метою українського теле- та радіомовлення, обігу українських друкованих засобів масової інформації на всій території Донецької та Луганської областей як однієї з важливих умов інформаційної реінтеграції Донбасу додатково наголошується у згаданому вище Законі України «Про створення необхідних умов для мирного врегулювання ситуації в окремих районах Донецької та Луганської областей».

Після захоплення сепаратистами ретрансляційних телевеж у Донецьку і Луганську влітку 2014 р. на окупованих територіях були створені практично ідеальні умови для поширення тоталітарної пропаганди. Фактично миттєво в ОРДЛО замість українських мас-медіа з'явилася купа російських каналів, частина з яких (зокрема, російське радіо «Спутнік») спеціально цілодобово транслювали програми, присвячені «розтлумаченню» українських подій у відповідному контексті. Водночас було створено й інші умови для пропагандистської діяльності (ліквідація альтернативних джерел інформації і розмивання фокуса уваги людей). Для цього на захоплених сепаратистами територіях почали працювати безліч однотипних засобів комунікації, які займалися виробництвом якомога більшої кількості інформаційних вкидань. Суто психологічно користувачі починають вірити навіть неправдивій інформації, якщо її тиражують десятки джерел в інтернет-ЗМІ і соціальних мережах. А ще більше довіри викликають інформаційні повідомлення, побудовані за схемою поєднання кількох фейків з одним правдивим, але вирваним із контексту фактом.

Як зазначає відомий фахівець у сфері соціальних комунікацій, доктор філологічних наук, професор Г. Почепцов, прикметою інформаційної кампанії є її масштабність, коли всі – телебачення, газети і соціальні медіа – починають працювати в єдиному режимі, практично з однією точкою зору, яку посилено тиражують. У рамках телебачення в новинах повідомляється, на ток-шоу закріплюється, а в підсумкових новинних програмах «змальовується». І пастка для масової свідомості зачинається... Таким чином, стверджує експерт, телебачення нав'язує масовість однієї точки зору, якої в реальності може і не бути [27]. Відомий, майже хрестоматійний, приклад із сюжетом російського телебачення про «розіп'ятого хлопчика» яскраво підтверджує зазначені характеристики.

Протягом трьох років гібридної війни на Донбасі раціональні офіційні спростування Україною неправдивої інформації практично не досягали свого результату, оскільки точку зору більшості населення ОРДЛО засобами масованої пропагандистської машини вже сформовано. Тому необхідно генерувати інші ефективні способи протидії тоталітарній пропагандистській машині на окупованих територіях. Дуже важливою з цієї точки зору є можливість формувати власну тематику інформаційних повідомлень. На думку політологів, інформаційна політика нашої країни не може базува-

тися на механічному спростування основних тез російсько-сепаратистської пропаганди, тому що таким чином наші ЗМІ стають суб'єктом, що має статус підпорядкованого, а не провідного, і втрачають необхідну нам моральну перевагу та ініціативу.

Важливо знайти конкретні нові й цікаві факти і події, які можуть привернути увагу мешканців ОРДЛО і будуть для них актуальними. Це можуть бути і роз'яснювальні сюжети про можливості отримання вищої освіти в Україні, і перспективи безвізового режиму з державами ЄС, і популяризація позитивних прикладів влаштування внутрішньо переміщених осіб, і наявність грантів та допомоги з боку держави і закордонних інвесторів тощо. Навіть якщо місцеві ЗМІ в ОРДЛО і спотворять змістову складову таких сюжетів, натомість повністю замовчувати потік спрямованої інформації навряд чи вдасться. Тож мети частково буде досягнуто, інформація населенню пропонуватиметься Україною і в її інтересах.

З точки зору контрпропагандистської роботи важливо досягти ситуації, за якої українські ЗМІ зможуть нав'язувати свою програму дій і тематику інформаційного потоку, який вже потім будуть змушені інтерпретувати місцеві і російські мас-медіа. Треба також звертати увагу на події, які майже неможливо показати спотвореними.

Доволі ефективним засобом протидії пропагандистській інформації є публічні і відкриті дії. Так, політолог К. Батозький, який у 2014 р. був радником голови Донецької обласної державної адміністрації С. Тарути, аналізуючи можливості протидії негативному інформаційному впливу на населення непідконтрольних територій, зазначає, що комунікація в умовах гібридної агресії не зводиться лише до слів. «В умовах втрати довіри, дія, а не слово, стає основним каналом комунікації», – наголошує К. Батозький. За його словами, дія перемикає увагу людини з пропаганди. Вона виводить людину із зони дискомфорту, стресу і допомагає знайти відповіді на складні запитання [35]. Ефективні дії, засновані на довірі між владою та суспільством, є важливою умовою протидії підривним інформаційним зусиллям Росії та місцевих сепаратистів.

На жаль, експерти українського інформаційно-комунікаційного середовища відзначають брак таких дій з боку і місцевої, і державної влади. Зокрема, за даними моніторингу державної комунікаційної політики щодо Донбасу, здійсненого громадським об'єднанням «Детектор медіа» навесні

2017 р., комунікацію представників вищих органів влади з громадянами, не кажучи вже про цільову аудиторію Донбасу, не можна назвати задовільною. Єдиним винятком стала діяльність першого заступника Голови Верховної Ради України І. Геращенко. Саме вона найчастіше згадувала про мешканців звільнених і непідконтрольних територій Донбасу. При цьому, як зазначають автори аналітичного звіту, в усіх випадках обидві категорії громадян розглядалися як жертви окупаційного режиму Росії та бойовиків. Таку характеристику співгромадян І. Геращенко поширювала не лише для внутрішньої аудиторії, а й під час зустрічі з іноземцями.

Інформаційна робота Донецької та Луганської військово-цивільних адміністрацій, на думку експертів, зводилася до передруку тез прес-релізів, які описували активність своїх голів. Найбільшу стурбованість експертів з комунікації викликає використання в повідомленнях обох керівників ВЦА майбутнього часу, умовного способу та недоконаного стану. «З одного боку, повідомлення П. Жебрівського та Ю. Гарбуза стосувалися актуальних питань місцевого розвитку. З іншого – у більшості випадків це були переважно політичні обіцянки змін на краще в невизначеному майбутньому. Лише в поодиноких випадках керівництво Донецької та Луганської ВЦА брало на себе відповідальність за фіксацію точних строків виконання своїх обіцянок», – зазначено в аналітичному звіті [36].

Загалом, як вважають експерти, протягом весни 2017 р. спостерігалася поляризація інформаційного простору: повідомлення, в яких порушувалися питання Донбасу, були засобом для політичного позиціювання й атак на опонентів, відстоювання власної інтерпретації подій та дискредитації альтернативного бачення. При цьому випадки прямого звернення до мешканців Донбасу опинилися на інформаційному узбіччі, тож ніхто не виявив прагнення отримати зворотний зв'язок і відкоригувати свою політичну поведінку, напрям чи зміст комунікації [36].

Хоча варто зазначити, що певні дії з боку обласного керівництва все-таки мали комунікативне навантаження. Зокрема, показовим прикладом міг би стати факт організації літнього відпочинку для дітей з Луганщини в червні 2017 р. у таборі «Прикарпатські зорі» у Коломийському районі Івано-Франківської області. Для 90 дітей були забезпечені комфортні умови проживання, чотириразове харчування, організовані пізнавальні екскурсії до Львова та Івано-Франківська, туристичні походи та різноманітні вихов-

ні й розважальні заходи. До групи приєдналися троє дітей з окупованого Луганська, які стали першими, хто відгукнувся на особисте запрошення голови Луганської обласної державної адміністрації – керівника обласної військово-цивільної адміністрації Ю. Гарбуза щодо участі у проєкті «Луганщина у нас одна» [37].

Тож, на нашу думку, засоби масової комунікації мають знаходити, відображати і поширювати інформацію про події і факти, які сприятимуть формуванню в населення окупованих територій довіри до України. Адже, як влучно зазначав американський генерал Дж. Шалікашвілі: «Ми не перемаємо, поки CNN не повідомляє про те, що ми перемаємо» [27].

І тут не варто говорити, що інформація з України практично не доходить до мешканців ОРДЛО і Криму. Це не зовсім так. Не працюють українські ЗМІ, вимкнули доступ до соціальних мереж, однак те, що справді важливе і цікаве місцевому населенню, жителі Донецька і Луганська все одно знають. Наприклад, інформацію про нижчі ціни в Україні на продукти харчування чи можливості отримання і використання нового біометричного закордонного паспорта. Тут починають підключатися й інші засоби комунікації, серед яких чи не найважливішими є родинні зв'язки.

Особливість комунікації з населенням окупованих територій полягає у тому, що практично кожна людина в ОРДЛО має на контрольованій території України представників власної родини. Найгостріше це стосується тих сімей, які були розірвані внаслідок вимушеного переселення частини родичів. Історія знає безліч прикладів, коли, незважаючи на масовану пропаганду й інформаційний тиск, населення тих чи інших регіонів зберігало реальну правду про події.

Зокрема, замовчувана за радянських часів трагедія Голодомору 1932–1933 рр. чи примусового виселення кримськотатарського народу у сорокові роки ХХ ст. закарбувалися в історичній пам'яті українського народу. Так само і події гібридної війни РФ проти України мають реальних свідків тих страшних подій, свідомість яких назавжди утримає не стільки інтерпретацію телебачення, якою б вона не була, скільки власні реальні спогади. Жителі непідконтрольних Україні територій Луганської та Донецької областей точно знають, що у 2014 р. на місцях обстрілу житлових кварталів представники російських інформаційних каналів часто опинялися раніше, ніж відбувалися ці самі обстріли.

З точки зору раціональної логіки те, що в сюжетах телеканалів «Росія24» чи LifeNews показували не наслідки вибухів і обстрілів, а самі факти попадання снарядів, має лише однозначне пояснення. Місцеві мешканці на той час вже знали: якщо побачив телевізійну групу цих каналів, яка готується до зйомки, необхідно скоріше тікати звідти. І цю частину історичної пам'яті наших громадян спростувати будь-якими інформаційними матеріалами практично неможливо. Навпаки, чим більше виробляється пропагандистами фейків, «альтернативної правди», «приховуваної роками від населення Донбасу інформації», тим швидше накопичення такої неправди може призвести до зворотного ефекту. Адже дія загального філософського закону про перехід кількісних змін у якісні не залежить від бажання творців такої інформації. Головне, щоб українські громадяни за лінією розмежування отримували доступ до альтернативної точки зору, яка б дала змогу їм сформуванню імунітету на такого роду повідомлення.

Як зазначають психологи, найчастіше людина схильна довіряти словам авторитетної особи, тож для мешканців окупованих територій важливо не просто почути іншу точку зору про події, що відбуваються. Необхідну інформацію до жителів ОРДЛО і Криму мають донести чи близькі родичі, чи впливові наукові, громадські, релігійні діячі, чиї слова не будуть поставлені під сумнів.

Більшість спеціалістів і експертів, а також пересічних громадян вважають найголовнішим і для інтеграційних процесів, і в контактах з населенням окупованих територій переконливі досягнення та успіхи України у внутрішній і зовнішній політиці. Сьогодні головним завданням української держави, у тому числі й заради повернення довіри населення окупованих територій, і для відновлення державного суверенітету, є покращення економічних показників, зростання ВВП і підвищення соціальних стандартів. Започатковані в Україні політичні, соціальні та економічні реформи мають не просто бути доведені до логічного завершення, вони мають продемонструвати усьому світові, і перш за все – громадянам самої України, як на контрольованих, так і на невідконтрольованих поки ще територіях, незворотність змін на шляху розвитку демократії. Переконливим аргументом з цього приводу може вважатися історичний приклад Західної і Східної Німеччини, коли економічні успіхи ФРН, незважаючи на активні пропагандистські інформаційні кампанії НДР, стали головною причиною

прагнення населення східних німецьких земель до об'єднання із західними. Таким чином, процес удосконалення інформаційної культури є необхідною складовою розбудови інформаційно-комунікаційного простору України, а в умовах гібридної війни РФ проти України він має стати одним з важливих чинників взаєморозуміння з населенням тимчасово окупованих територій.

За відсутності доступу до альтернативних джерел комунікації в ОРДЛО і Криму матеріали наших мас-медіа мають бути спрямовані на досягнення стратегічного завдання – відновлення довіри до української влади і українських ЗМІ. Виконання цього завдання можливе за умов глибокого вивчення і розуміння процесів, що відбуваються на окупованих територіях.

Шалений інформаційний вплив, під тиском якого вже понад три роки перебувають мешканці окупованого Криму та частини Донбасу, є виявом інформаційної війни РФ проти України, як складової війни четвертого покоління. Відтак методи комунікації з населенням окупованих територій мають обов'язково враховувати сучасні наукові підходи до аналізу масованої інформаційно-пропагандистської кампанії, яку проводять російські та місцеві ЗМІ. Вміння протистояти інформаційному впливу неможливе без розвінчання пропагандистських міфів і фейків, аналізу використання сучасних методик і способів комунікації, одним з яких є інфотейнмент. Необхідною складовою вдосконалення інформаційної культури має стати зростання рівня професіоналізму в діяльності журналістів, посилення принципу об'єктивізму щодо матеріалів, які відображають реалії сьогодення як на контрольованих, так і на невідконтрольованих Україні територіях.

Виявом підвищення інформаційної культури має стати відмова мас-медіа від штучного, надмірного негативізму під час аналізу ситуації як на окупованих, так і на контрольованих територіях України, оскільки засилля негативної інформації тільки посилює аргументацію російської пропаганди. Українські ЗМІ для покращення комунікації з населенням окупованих територій мають відмовитися від використання непідтверджених соціологічними опитуваннями стереотипів свідомості щодо регіональних особливостей і схильності до перманентного сепаратизму окремих регіонів України.

Результатом процесу вдосконалення інформаційної культури має стати активна протидія засиллю неправдивої інформації, збереження балансу інтересів громадян України як на окупованих, так і на контрольованих

територіях України. В умовах гібридної війни потребують дієвої зміни підходи, методи і засоби комунікації, завдання реалізації стратегії державної інформаційної політики, оскільки старі підходи виявляються неспроможними виконати завдання інформаційно-комунікаційної інтеграції з населенням тимчасово окупованих територій України.

РОЛЬ ЕЛЕКТРОННИХ ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ В УДОСКОНАЛЕННІ УПРАВЛІНСЬКИХ ПРОЦЕСІВ У СУЧАСНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Глобальний розвиток інформаційних, інформаційно-комп'ютерних і телекомунікаційних технологій породив нові інформаційні відносини й організаційні форми економіки і виробництва, став новим джерелом продуктивності праці й активізував процеси формування глобальної економіки. Стає очевидним, що інформація й інформаційні ресурси є найважливішими чинниками розвитку, стратегічним ресурсом, де первинною є не вартість праці та природних ресурсів, а вартість знання. Інформація стала продуктивною силою й товаром, який продається та купується, одночасно будучи засобом захисту й нападу при відстоюванні державних, корпоративних і особистих інтересів суб'єктів владних відносин. Нормальна життєдіяльність особи, суспільства й держави стала цілком визначатися рівнем розвитку, якістю функціонування та безпекою інформаційної сфери, де вирішальною стає якість і швидкість обробки інформації [8]. Тому роль інформаційних технологій у суспільному розвитку сьогодні є особливою. Ідеться не просто про зміну технологічних умов буття, що спрощують комунікацію, навчання, виробництво та інші види діяльності людини, а про принципово нове значення звичних понять, переосмислення цінностей і зміну способу життя людини й суспільства. На суспільний розвиток здійснюють вплив як зовнішні фактори, обумовлені глобальними процесами розвитку інформаційного суспільства, так і фактори внутрішніх змін, пов'язані з удосконаленням соціальної структури суспільства, систем його комунікацій, насамперед інформаційних, перебудовою суспільної свідомості з акцентами на специфіку розвитку нового, інформаційного суспільства.

Прогрес інформаційних технологій не розв'язує автоматично більшості соціальних проблем, а є лише передумовою для економічної, політичної та соціальної стабільності у світі. Філософські, економічні, політологічні та інші дослідження свідчать, що поширення інформаційних технологій

приводить не тільки до динаміки відносин між країнами, регіонами, різними галузями промисловості, а й підвищує рівень освіти населення, формує відповідну організацію управлінського середовища, змінюючи суспільні відносини між особою та державою, природою й суспільством. «Процеси формування інформаційної культури державного управління, які відбуваються на сучасному етапі розвитку України, є не тільки складними, багаторівневими, а й часто-густо виступають у ряді суперечностей політико-правового та комунікативно-психологічного характеру. Інформаційна культура в цьому відношенні має опосередкований вплив на свідомість, поведінку й діяльність людей, характер, ефективність якої визначається самими людьми, передусім державними службовцями» [7]. Рівень цієї культури в суспільстві значною мірою залежить від якості організаційної роботи в національній інформаційній сфері, здійснюваної державою, від оперативності реагування на швидкоплинні зміни в інформаційній сфері під дією зростаючої кількості внутрішніх і глобальних факторів впливу, прискорення їх еволюції, трансформацій та невизначеності. Тому в державній інформаційній політиці необхідні прогнозування цих змін і відповідно підготовка до реагування на прогнозовані варіанти перспективи.

В Україні, щоб розв'язати такі проблеми, органи державної влади приділяють значну увагу вдосконаленню правового забезпечення процесів інформатизації, електронного урядування та розвитку інформаційного суспільства. У результаті формуються нормативно-правові основи побудови інформаційного суспільства, що регулюють суспільні відносини у сфері сприяння розвитку громадянського суспільства, створення інформаційних електронних ресурсів, захисту прав інтелектуальної власності на такі ресурси, забезпечення гарантій, а також регулюють механізми доступу до публічної інформації, розвиток електронного урядування і відкритого уряду, електронного документообігу, інформаційної безпеки.

Основні стратегічні цілі розвитку інформаційного суспільства в Україні було визначено Законом України «Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки». Зокрема, у ньому наголошувалося, що «одним з головних пріоритетів України є прагнення побудувати орієнтоване на інтереси людей, відкрите для всіх і спрямоване на розвиток інформаційне суспільство, у якому кожен міг би створювати і накопичувати інформацію та знання, мати до них вільний доступ, корис-

туватися й обмінюватися ними, щоб надати можливість кожній людині повною мірою реалізувати свій потенціал, сприяючи суспільному і особистому розвитку та підвищуючи якість життя» [13].

Цими ж засадами визнавалося за необхідне здійснення законодавчого забезпечення розвитку інформаційного суспільства, тобто «підготувати та внести зміни до законодавства з питань інформатизації, зокрема, з урахуванням вимог щодо надання органами державної влади та органами місцевого самоврядування юридичним та фізичним особам інформаційних послуг з використанням мережі Інтернет; запровадження електронного документообігу та електронного цифрового підпису» [13].

Важливу роль у формуванні сприятливих умов для розбудови інформаційного суспільства відіграє Стратегія розвитку інформаційного суспільства в Україні, схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 15.05.2013 р. № 386-р [16]. Нею, зокрема, визначено основні стратегічні цілі розвитку інформаційного суспільства й суспільства знань: прискорення процесу розроблення і впровадження сучасних інформаційно-комунікаційних технологій у державне управління, охорона здоров'я, культури, освіти, науки, охорона навколишнього природного середовища, бізнес тощо; розвиток електронної економіки; забезпечення комп'ютерної та інформаційної грамотності громадян насамперед шляхом створення системи освіти, орієнтованої на використання новітніх інформаційно-комунікаційних технологій у формуванні всебічно розвиненої особистості, а також забезпечення неперервності навчання; розвиток національної інформаційної інфраструктури і її інтеграція у світову інфраструктуру; підвищення якості та доступності адміністративних послуг, спрощення процедур їх надання і скорочення відповідних витрат, деперсоніфікація надання адміністративних послуг як інструмент зниження рівня корупції; розвиток електронної демократії; збереження культурної спадщини України шляхом документування її об'єктів на цифрових носіях, забезпечення накопичення та збереженості електронних документів і електронних інформаційних ресурсів; забезпечення ефективної участі регіонів України в процесах становлення інформаційного суспільства, підтримка регіональних і місцевих ініціатив; захист інформаційних прав громадян та організацій, авторського права, підтримка демократичних інститутів і мінімізація ризиків «інформаційної нерівності»; захист персональних даних; забезпечення відкритості інформації про

діяльність державних органів влади та органів місцевого самоврядування, розширення доступу до неї й надання можливості безпосередньої участі як інститутів громадянського суспільства, так і громадян у процесах підготовки й проведення експертизи проектів актів законодавства, здійснення контролю за результативністю та ефективністю діяльності органів державної влади й органів місцевого самоврядування; удосконалення інформаційного законодавства; поліпшення стану інформаційної безпеки.

Треба зазначити, що загальна тенденція до прискорення суспільного розвитку, що базується на розвитку науково-технологічного прогресу та інтелектуальному потенціалі, вивільненому глобальною інформатизацією, обумовлює зростання значення серед оціночних критеріїв рівня інформаційної культури цього суспільства швидкості засвоєння, використання й продукування нової інформації в інтересах національного розвитку. У сучасних умовах локомотивом цього процесу є глобальна економіка. Різноманітність змін у глобальній економіці й політиці, стимульована конкурентними механізмами, постійно прискорює рух людей, капіталів, товарів. У цих умовах ефективно використання часу завдяки своєчасній інформаційній обізнаності має для соціально активної частини громадян, економічних та інших структур суспільства, а також для сфери управління держави стратегічне значення [10].

Фахівці державних структур повинні швидко (часом негайно) кваліфіковано реагувати на безліч змін, що постійно спостерігаються, – як внутрішні (національні, регіональні), так і зовнішні (світові). При цьому нові виклики, генеровані сучасною дійсністю перед цивілізацією, характеризуються зростаючою кількістю несподіваних чи неоднозначних проблем. Їх розв'язання потребує трансформації наявних і розроблення нових методик, постійно зростаючої кваліфікації фахівців, їхнього творчого підходу. Реалізація зазначених підходів надасть змогу підвищити національну конкурентоспроможність у результаті розвитку людського потенціалу, насамперед у високоінтелектуальних сферах, а також якість життя шляхом забезпечення економічного зростання.

Підвищення рівня інформаційної культури у сфері управління сприяє: наданню якісного доступу до послуг у сферах інформації, освіти, науки, охорони здоров'я, урядування, широкого використання інформаційно-комунікаційних технологій; створенню робочих місць, розширенню мож-

ливості населення щодо працевлаштування; підвищенню рівня соціального захисту вразливих верств населення, зокрема осіб, які потребують соціальної допомоги та реабілітації; створенню сучасної захищеної інформаційної інфраструктури і створенню умов для безпечного функціонування національної критичної інфраструктури; становленню відкритого демократичного суспільства, що гарантує дотримання конституційних прав громадян щодо участі в суспільному житті, прийняття відповідних рішень органами державної влади й органами місцевого самоврядування.

Упровадження електронних інформаційних технологій, процес інформатизації суспільства, розвиток мережевих форм спілкування створюють нові можливості для становлення в Україні громадянського суспільства. При цьому «диференціація типових ролей комунікатор – реципієнт стає все менш значною або навіть умовною, статусні відмінності зникають зовсім (мається на увазі статус за рівнем компетентності, звань, чинів тощо). І тоді з'ясовується, що модель одностороннього впливу комунікатора на об'єкт є лише одним з багатьох видів комунікації. Об'єкти впливу стають невідзначеною кількістю суб'єктів, що включені в систему комунікації й принципово змінюють психотехнологію спілкування, сприйняття, мислення та поведінки. Через це формується нова, принципово інша сфера існування особистості, у тому числі держслужбовців, – багатоваріантна реально віртуальна» [7].

Зростаючий рівень інформаційної культури суспільства обумовлює реалізацію його творчого потенціалу на якісно вищому та зростаючому рівні. Розвиток мережевого спілкування, горизонтального за своєю природою, обумовлює зниження значення традиційних вертикальних зв'язків управлінських структур з наукою й потребує від їхніх працівників і науковців вироблення на базі використання зустрічних інтересів нових форм співробітництва.

Управлінські структури на базі використання нинішнього рівня інформаційної культури мають підвищити рівень використання колективної творчості, сприяння розвитку суспільних механізмів прийняття колективних управлінських рішень. Дослідники справедливо зауважують у зв'язку з цим, що фраза «воля Майдану» якраз і відображає дієвий і реальний прояв моделювання таких рішень. У зв'язку зі змінами, що природно відбуваються в психології політичної комунікації, виникають нагальні потреби

щодо перегляду й оновлення деяких форм і методів впливу на визначальні сфери життєдіяльності людства (політику, бізнес, соціологію, військову справу тощо) [17].

При цьому в умовах активізації глобалізаційних процесів, зростаючого значення інформаційної компоненти в міжнародних відносинах, у тому числі й антагоністичних, розвитку широкого спектра електронних інформаційних технологій з їхніми можливостями проникнення крізь географічні кордони та традиційні форми захисту національного суверенітету кожної з країн світу саме рівень інформаційної культури стає одним з основних аргументів у захисті національного інформаційного простору від негативних впливів. У цьому сегменті сучасної інформаційної діяльності особлива увага приділяється новітнім інформаційно-комп'ютерним і телекомунікаційним технологіям. До основних з них можна віднести технології типу Інтернету речей і хмарних технологій, які надають можливість зберігання, обчислювання й оброблення значних обсягів даних, так званих великих даних.

Ці нові явища в сучасній інформаційній культурі потребують уваги органів державної влади як з точки зору застосування їхніх можливостей у розбудові національного інформаційного простору, використання тих можливостей, які ці технології відкривають у розвитку суспільства, у вдосконаленні управлінської діяльності, так і з точки зору вироблення нових методик нейтралізації негативних впливів з їх застосуванням, а також формування необхідної правової бази розвитку інформаційної безпеки.

Поки що ж ситуація розвивається таким чином. За оцінками та прогнозами експертів, до 2020 р. в інтернет-просторі налічуватиметься близько 40 трлн Гбайт даних (результати наукових праць, текстові повідомлення, відеофайли, аудіозаписи тощо). Для орієнтації в таких обсягах необхідні технології, що мінімізують чинник людського втручання. Тому поява технологій великих даних припускає аналітичну революцію, що надасть можливість швидко й достовірно автоматично збирати, фільтрувати, сортувати, структурувати й аналізувати величезні обсяги даних. Саме нова аналітика, разом з такими елементами, як дані й технології, є основою великих даних, яка формує базове середовище для інтеграції й конвергенції будь-яких технологій.

Даних стає дедалі більше, але при цьому залишається поза увагою проблема інформаційного перенасичення, яка викликана не стільки збільшен-

ням обсягів повідомлень, що з'являються в неймовірній кількості, скільки нездатністю старими методами впоратися з їх обробленням, розумінням і застосуванням знань, які вони надають. На думку вчених, причина цього полягає швидше за все в тому, що протягом 65 років історії комп'ютерів неймовірними темпами розвивалися власне технології роботи з даними й майже не розвивалася теорія інформації, яка залишилася на рівні середини минулого століття, коли лампові комп'ютери використовувалися виключно для розрахунків.

Проблема в неналежному приділенні уваги даним та інформації як предметам дослідження почала особливо проявлятися в сучасних умовах, коли змінилися потреби, коли рахункове навантаження на комп'ютери виявилось набагато меншим, ніж на інші види робіт з даними, а мета цих дій полягає в отриманні нової інформації та нових знань з уже існуючих масивів даних. Тому без відновлення зв'язків дані – інформація – знання говорити про розв'язання проблеми великих даних безглуздо. Дані обробляються для отримання інформації, якої повинно бути рівно стільки, щоб людина могла перетворити її на знання. Важливим результатом, за оцінкою фахівців з інформаційного права, є те, що зазначене спричинило ситуацію, коли впродовж багатьох років в умовах розбудови інформаційного суспільства й суспільства знань науковий і юридичний напрям «інформаційне право» не може отримати статусу окремої наукової спеціальності.

Підтвердження цьому можна знайти і в законодавчій базі України. Так, у ст. 1, 6, 11, 13–15 Закону України «Про інформацію» від 13.01.2011 р. № 2938-VI [12] прямо вказується на те, що «інформація – це дані...». Водночас у 1992–2011 рр. під інформацією розумілися документовані або публічно оголошені відомості про події і явища, що відбуваються в суспільстві, державі й навколишньому природному середовищі. Потім не тільки ця правова формула була змінена – із Закону вилучили формулювання стосовно «визначення інформації товаром», «право власності на інформацію». За результатами такої «нормотворчості» базовий закон України для інформаційної сфери ідейно перетворили на закон, спрямований на забезпечення інтересів лише однієї галузі – засобів масової інформації (тобто для окремого виду інформації; інше розглядалося лише як додаток до цього). Хоча на той час було вже багато нормативно-правових актів, які мали безпосередній стосунок до діяльності ЗМІ, саме їх, за експертними

оцінками, варто було лише доопрацювати. Закон України «Про інформацію» – удосконалювати, зокрема в контексті товарного змісту «інформаційних ресурсів (продуктів)» і «персональних даних», враховуючи умови розповсюдження інформаційних технологій та ідею конвергенції інформаційно-технологічних процесів, яка на той час уже пророблялася техніко-технологічно в розвинутих країнах.

Натомість тоді ж у ст. 3 Закону України «Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки» від 9 січня 2007 р. № 537-V було поставлено чітке та аргументоване завдання: «З метою підвищення ефективності розвитку інформаційного суспільства необхідно створити цілісну систему законодавства, гармонізовану з нормами міжнародного права з питань розвитку інформаційного суспільства, зокрема здійснити кодифікацію інформаційного законодавства; підготувати та прийняти Інформаційний кодекс України» [13]. На жаль, визначені в Законі завдання, цілі та напрями розвитку інформаційного суспільства в Україні за умов врахування змін у технологічних новаціях і міжнародного досвіду їх застосування не отримали відповідного відгуку.

Оцінювання перспектив і проблем, пов'язаних із застосуванням мережі Інтернет та інтернет-технологій, за допомогою яких забезпечується реалізація волевиявлення суб'єктів суспільства та в межах техніко-технологічних можливостей задовольняються інформаційні, економічні та інші потреби, здійснюється багатьма фахівцями. Проте як постановка юридичних проблем, так і шляхи їх розв'язання все ще перебувають на початковому етапі.

Упровадження технологій Інтернету речей (далі – IP) потребує інтенсивних наукових досліджень з оптимізації тих чи інших видів діяльності у зв'язку з новими функціональними можливостями; розвиток технологій IP є найпотужнішим стимулюючим фактором для інноваційного розвитку нанотехнологій, мікроелектроніки, напівпровідникових технологій, мікромініатюризації виконавчих пристроїв, телекомунікацій, радіотехнологій, програмних обчислювальних засобів тощо. Усе це призводить до появи потенційних ризиків і проблем унаслідок масштабного, повсюдного й багатосекторального впровадження технологій IP. Найбільш вагому групу ризиків становлять правові проблеми, що обумовлюється виникненням принципово нової множини суспільних відносин, які базуються на використанні технологій IP. Це стосується насамперед:

- вивчення особливостей виникнення й реалізації правовідносин, що базуються на використанні технологій ІР з елементами штучного інтелекту;
- визначення концептуальних підходів щодо правових механізмів регулювання забезпечення інфраструктурної безпеки впровадження і використання технологій ІР;
- правового регулювання забезпечення кібербезпеки в умовах транскордонного використання технологій ІР;
- правового регулювання застосування інтернет-технологій та використання радіочастотного ресурсу в умовах масового використання радіоприладів тощо;
- з'ясування нових системних правових проблем забезпечення конфіденційності, зокрема захисту персональних даних.

До ключових проблем Інтернету речей можна віднести безпеку й захист персональних даних. Технології Інтернету речей значно посилюють ризики порушення конфіденційності персональних даних унаслідок того, що вони передбачають накопичення, циркуляцію і використання великого, територіально й технологічно розподіленого обсягу інформації (даних) про конкретну людину. Це викликає цілком закономірні питання про надійність зберігання таких даних і правового забезпечення їх захисту від несанкціонованого використання.

Багато даних, які надають відомості, що характеризують приватне життя, використовується і використовуватиметься в найрізноманітніших системах Інтернету речей. Тому розв'язання проблеми забезпечення інформаційної безпеки щодо захисту персональних даних у разі застосування Інтернету речей не буде легким завданням. Поєднання пристроїв, послуг і мереж технологій Інтернету речей призводить до необхідності багато-рівневої й багатооб'єктної системи забезпечення інформаційної безпеки, що значно складніше, ніж відома донині мережева безпека, що, у свою чергу, потребує створення алгоритмів шифрування з низькою вартістю, низькою латентністю і високою енергоефективністю [1].

Іншим ризиком є те, що в умовах взаємозв'язку великої кількості систем і комплексів Інтернету речей, які надаватимуть послуги або здійснюватимуть роботи в інтересах великої кількості людей, з'являється досить легко здійсненна можливість інтегрування персональних даних про лю-

дину з найрізноманітніших джерел. Цілком очевидно, що широкомасштабне використання технологій Інтернету речей призведе до виникнення й подальшої ідентифікації багатьох нових проблем, пов'язаних із захистом персональних даних. При використанні хмарних технологій гостро стоїть питання захисту приватності даних. Разом з розумними технологіями на зразок Інтернету речей, які характеризують те, що кількість матеріальних об'єктів, підключених до Інтернету, стала збільшуватися по відношенню до кількості людей, які взагалі користуються всесвітньою павутиною, набувають поширення й інші ІТ-технології, так звані хмарні обчислення, або хмарні сервіси-послуги. Вони в умовах збільшення обсягів інформації та завдяки Інтернету надають можливості оброблення та зберігання значних обсягів даних не на жорстких дисках комп'ютерів, а на віддалених серверах. Їх застосування свідчить про новий етап розвитку Інтернету, а разом з тим про нові проблеми у сфері захисту персональних даних стосовно прав людини на недоторканність особистого (приватного) життя.

Розглядати індустрію хмарних послуг у контексті приватності й захисту персональних даних спонукають два моменти. По-перше, завдяки особливостям свого функціонування хмарні сервіси створюють цілком специфічне середовище, у якому традиційні нормативно-правові механізми, практики й підходи стають здебільшого неефективними; по-друге, у глобальному вимірі індустрія хмарних обчислень уже сьогодні перетворилася на критично важливий ресурс ІТ-сфери, а, за одностайними прогнозами, найближчими роками її питома вага в бізнесі та багатьох інших сферах життєдіяльності зросте ще в рази.

Крім того, поява хмарних технологій є свідченням переходу інформатизації суспільства від насиченості інформаційної інфраструктури апаратними й програмними продуктами до світової інформаційної кооперації – об'єднання напрацьованого інформаційно-ресурсного та програмного потенціалу в єдине віртуальне інформаційне середовище з намаганнями збереження індивідуальної автономії. При цьому вбачаються позитивні моменти у їх використанні, зокрема легкість у користуванні (інформація відкривається лише тим, хто має на це відповідний дозвіл), а також існує повний захист конфіденційної інформації (можливості послуги дають змогу клієнту чітко регламентувати коло користувачів сервера та маніпуляції, що здійснюються з його даними). Тобто в тому разі, коли хтось із співробіт-

ників провайдера вирішить скопіювати чи відправити якийсь файл із сервера, не маючи на те дозволу, його дії будуть заблоковані. Але є й певні застереження щодо зазначеного, оскільки існує побоювання, що з поширенням цієї технології виникне проблема неможливості контролю даних, коли інформація, залишена користувачем, зберігатиметься роками або без його відома, або він буде не в змозі змінити якусь її частину. Прикладом є сервіси Google, де користувач не в змозі видалити не потрібні йому сервіси й навіть видалити окремі дані, створені в деяких з них. Поки споживач послуг не має засобу видалення своїх власних даних на подібних серверах.

Таким чином, серед головних недоліків у застосуванні хмарних послуг можна виділити проблеми інформаційної безпеки, конфіденційності та захисту персональних даних.

Стосовно інформаційної безпеки. Хмарні сервіси, як вважають деякі фахівці, самі по собі є надійною системою. Проте при проникненні до неї зловмисник може отримати доступ до величезного сховища даних. Ще один мінус – це використання систем віртуалізації, у яких застосовують ядра стандартних ОС, наприклад Windows, що може сприяти проникненню вірусів.

Конфіденційність і захист даних. Захист даних, що зберігаються в публічних хмарах, на сьогодні викликає багато суперечок, але в більшості випадків експерти сходяться на тій думці, що не треба зберігати цінні документи в публічній хмарі, оскільки поки немає технології, яка б гарантувала 100-відсотковий захист даних. Як зазначають деякі фахівці, сьогодні саме проблеми захисту персональних даних на ринку хмарних послуг є найбільш серйозним бар'єром для його подальшого розвитку.

Наведене спонукає до висновку, що нині проблема захисту приватності у хмарних технологіях не має належного організаційно-нормативного розв'язання. У кращому разі є лише рекомендації та побажання, як необхідно будувати систему захисту. І більшою мірою це пов'язано з давно відомою проблемою складнощів упорядкування відносин в Інтернеті. Також зрозуміло, що традиційні норми упорядкування відносин у віртуальному середовищі не слідує тим юридичним канонам, які створені століттями раніше й лише для світу матеріальних речей. Сьогодні це наочно демонструють хмарні технології та слабе впорядкування відносин у віртуальності, яке, на жаль, продовжує мати повчальний, а не юридичний характер, що відповідав би реаліям сучасних змін.

До речі, проблема методології та основ систематизації (кодифікації) інформаційного законодавства України досить детально досліджувалася раніше, але не отримала належної підтримки щодо її реалізації, оскільки, по-перше, це не вважалося за потрібне, по-друге, передбачало залучення значних ресурсів (зокрема, значної кількості змістового обсягу нормативно-правових документів України, ЄС і РС) та застосування для їх обробки не лише традиційних інформаційно-пошукових систем і баз даних, а насамперед новітніх технологій з новою логікою оброблення даних.

На переконання багатьох фахівців, поява хмарних технологій не тільки у вигляді ідеї, а вже у закінчених і апробованих проектах є початком розвитку аналітики великих даних. Хмарні технології, великі дані та нова аналітика (точніше, аналітико-синтетична обробка даних та інформації) – ці три чинники вектора в розвитку інформаційних технологій та інформаційного права в умовах інформаційного суспільства не тільки взаємопов'язані, а й не можуть існувати один без одного. Саме вони становлять основний предмет перспектив системної інтеграції або конвергенції новітніх технологій, до яких можуть за необхідності бути залучені й технології типу Інтернету речей.

Стрімкий розвиток цих та інших електронних інформаційних технологій започаткував нову парадигму управлінської діяльності, що в контексті демократичної європейської традиції сприймається управлінськими, громадянськими й бізнес-спільнотами як благо для людини та суспільства, де особливої ваги набирає цифрова орієнтація представлення об'єктів і віртуальна природа існування управлінської мережі. У контексті відбувається конвергенція трьох сфер: комунікації, обчислювальної техніки та інформаційного накопичення. Такий синтез інформаційно-комунікаційного забезпечення сприяє імплементації нових вимог щодо модернізації адміністративної діяльності.

На сьогодні система публічного управління має адаптовуватися до реалій інформаційного суспільства, коли кожний громадянин може створювати й накопичувати інформацію та знання, мати до них вільний доступ, користуватися й обмінюватися інформацією та знаннями, використовувати інформаційні технології для розширення можливостей реалізації власного потенціалу, сприяти суспільному й особистісному розвитку, підвищувати якість життя і створювати умови для відкритого й прозорого публічного управління. При цьому неминуче змінюються не лише темпи оновлення

інформації, а й ставлення до неї з боку держави. Для держави отримання, оброблення й поширення інформації завжди було пріоритетним завданням з моменту її виникнення, і в цьому сенсі концепція інформаційного суспільства для більшості країн, особливо демократичних, означає вироблення ними власних стратегій із соціальної адаптації інформаційних та комунікаційних технологій. Враховуючи темпи розвитку й масштаби втілення останніх, деякі дослідники вважають, що форма «майбутнього механізму контролю для всіх країн буде однаковою – це національна інтернет-мережа з базовим управлінським сайтом, що діє як багатофункціональна інформаційна система» [2]. Остання розглядається як принципово новий інформаційний канал, що пов'язує владу та громадян (через їхнього представника у владі), як система опитування громадян, дошка оголошень, дискусійний майданчик, трибуна для виступів. Це – система приймання повідомлень від громадян з приводу скарг, оцінок і пропозицій щодо всього спектра соціально-політичних відносин. При цьому механізм контролю лише організовує обговорення, приймає та класифікує повідомлення, але не формує думок. Узагальнений результат повідомлень і обговорень постійно й без спотворень доноситься до діючої влади, а влада відповідно має реагувати згідно з чинним законодавством. Таким чином, розвиток сучасних інформаційних технологій найкращим чином забезпечує зв'язок людей з лідерами суспільства, посилюючи реальний характер цих зв'язків, вони сприяють «виведенню» інформаційно-комунікаційної активності громадськості з віртуального середовища в реальний світ (розвіртуалізація), а сформований інформаційний простір стає онтологічною сферою функціонування сучасної інформаційної держави.

Володіння інформацією та інструментарієм щодо її інтерпретації є необхідним ресурсом для реалізації управління в інформаційній державі. В управлінській інтерпретації інформація відображає існуючі процеси, норми й домовленості для здійснення державного управління, а також сама по собі є засобом контролю та регулювання управлінських взаємодій. Управління інформаційними потоками, зокрема використання нових комунікаційних каналів, є такою ж невід'ємною функцією держави, як і набір персоналу або стратегічний менеджмент [15, с. 212]. На хвилі такого технологічного ідеалізму виникли й отримали поширення такі поняття, як «електронний уряд», «електронна демократія», «електронна держава», «електронне державне управління» тощо.

В основі феномену електронного урядування є інформація та комп'ютерні технології, під впливом яких складається новий тип управління, використання державою різних інформаційних технологій, Інтернету й інших технологій з метою розширення доступу громадськості, інших державних структур до державної інформації та служб, а також для підвищення якості й ефективності в державному управлінні [9, с. 80]. При цьому саме участь людини в процесах, де ключову роль відіграє інформаційна складова, дає можливість говорити про інформаційні системи як про соціальні системи, у яких комунікації на основі інформаційних технологій потребують нових управлінських рішень щодо реорганізації основних процесів, які протікають у державному секторі. Як вказується у звіті ООН «Електронний уряд на роздоріжжі» [23], впровадження електронного уряду не означає, що комп'ютери в перспективі замінять державних службовців. Мається на увазі, що діяльність державних органів повинна спиратися на потужну, ефективну й безпечну електронну систему і у їхній внутрішній діяльності, і у взаємодії з громадянами й бізнесом, щоб бази даних різних відомств були сумісні та могли обмінюватися інформацією, аби громадянин міг, перебуваючи вдома, оформити необхідні документи, щоб державні закупівлі здійснювалися через відкриті електронні торги. У звіті ООН поняття «електронний уряд» багатогранне та, по суті, означає забезпечення державного управління сучасними комп'ютерними й комунікаційними технологіями. Підкреслюється, що їх упровадження дасть змогу багаторазово підвищити ефективність роботи державних органів, розширить можливості громадян і, у кінцевому рахунку, стимулюватиме економіку й розвиватиме суспільні відносини.

На сьогодні уряди більшості країн, усвідомлюючи перспективи використання інтернет-технологій у сучасному управлінні, розробили й реалізують національні концепції інформатизації держави. Світове співтовариство приділяє особливу увагу цій сфері та проводить величезну роботу щодо ефективного міжнародного співробітництва, дослідницької діяльності та реалізації глобальних інноваційних проектів. Зокрема, починаючи з 2001 р., департамент економічного й соціального розвитку ООН раз на два роки проводить дослідження для оцінювання готовності й можливості національних державних структур використовувати інформаційно-комунікаційні технології (далі – ІКТ) для надання громадянам державних послуг, на підставі чого складається рейтинг країн світу за рівнем розвитку елект-

ронного уряду. Під час формування рейтингу береться до уваги індекс розвитку електронного уряду (E-Government Development Index, EGDI) на основі оцінки ступеня охоплення і якості інтернет-послуг (Online Service Component), рівня розвитку IT-інфраструктури (Telecomm Infrastructure Component) та людського капіталу (Human Capital Component). Дослідження, проведене у 2016 р., показало глобальну тенденцію до використання інноваційних ресурсів і впровадження ІКТ для надання послуг, залучення людей до процесу прийняття управлінських рішень та просування проектів, орієнтованих на потреби суспільства.

На сьогодні найвищі показники індексу розвитку е-уряду відповідно до звіту ООН UNITED NATIONS E-GOVERNMENT SURVEY 2016. E-Government in Support of Sustainable Development [22] мають Велика Британія, Австралія, Корея, Сінгапур, Фінляндія та ін., у яких частка ІКТ-індустрії сягнула найвищого рівня (див. рисунок).

Враховуючи глобальний аспект поширення е-технологій в управлінській сфері й розвиток міждержавних зв'язків засобами е-урядування, треба зазначити, що наразі не існує єдино правильної форми застосування технологій і засобів побудови е-уряду, адже розроблення його архітектури на національному рівні є оригінальною для кожної країни, враховує особливості державного устрою, території, політичного управління, нормативно-законодавчої бази, рівень розвитку та використання ІКТ у державному секторі й суспільстві. Оригінальність може бути забезпечена виключно вітчизняною розробкою або істотною адаптацією успішних зарубіжних архітектурних проектів і методик. Є ряд успішних проектів архітектури електронних урядів, зокрема опис архітектур і методики консалтингових компаній Gartner Group і Meta Group, методика FEAF (Federal Enterprise Architecture Framework) Федеральної архітектури США, стандарти та архітектура прикладних систем електронного уряду Німеччини SAGA (Standards and Architecture for e-government Applications), архітектура взаємодії електронного уряду Великої Британії e-GIF (e-Government Interoperability Framework) [3]. Головна мета згаданих методик і архітектур – забезпечення умов для сумісного розроблення процесів, стандартів сумісності та обміну інформацією між державними органами, організаціями, громадянами. Враховуючи взаємозв'язок з характером адміністративних реформ, орієнтацію на потреби громадян як споживачів державних електронних послуг,

забезпечення відкритості та прозорості діяльності органів державного управління, досить показовим з точки зору світового досвіду стало функціонування таких систем, платформ і онлайн-сервісів, як Comlink, Open Meeting, ePol-NET, Centrelink, SharePoint тощо.

Country	Region	OSI	HCI	TII	EGDI	EGDI Level	2016 Rank	Ranking Trendline (2003 - 2016)
United Kingdom	Europe	1.0000	0.9402	0.8177	0.9193	Very high	1	
Australia	Oceania	0.9783	1.0000	0.7646	0.9143	Very high	2	
Republic of Korea	Asia	0.9420	0.8795	0.8530	0.8915	Very high	3	
Singapore	Asia	0.9710	0.8360	0.8414	0.8828	Very high	4	
Finland	Europe	0.9420	0.9440	0.7590	0.8817	Very high	5	
Sweden	Europe	0.8768	0.9210	0.8134	0.8704	Very high	6	
Netherlands	Europe	0.9275	0.9183	0.7517	0.8659	Very high	7	
New Zealand	Oceania	0.9420	0.9402	0.7136	0.8653	Very high	8	
Denmark	Europe	0.7754	0.9530	0.8247	0.8510	Very high	9	
France	Europe	0.9420	0.8445	0.7502	0.8456	Very high	10	
Japan	Asia	0.8768	0.8274	0.8277	0.8440	Very high	11	
United States of America	Americas	0.9275	0.8815	0.7170	0.8420	Very high	12	
Estonia	Europe	0.8913	0.8761	0.7329	0.8334	Very high	13	
Canada	Americas	0.9565	0.8572	0.6717	0.8285	Very high	14	
Germany	Europe	0.8406	0.8882	0.7342	0.8210	Very high	15	
Austria	Europe	0.9130	0.8396	0.7098	0.8208	Very high	16	
Spain	Europe	0.9130	0.8782	0.6493	0.8135	Very high	17	
Norway	Europe	0.8043	0.9031	0.7276	0.8117	Very high	18	
Belgium	Europe	0.7101	0.9712	0.6808	0.7874	Very high	19	
Israel	Asia	0.8623	0.8619	0.6175	0.7806	Very high	20	
Slovenia	Europe	0.8478	0.8952	0.5877	0.7769	Very high	21	
Italy	Europe	0.8696	0.8126	0.6469	0.7764	Very high	22	
Lithuania	Europe	0.8261	0.8717	0.6262	0.7747	Very high	23	
Bahrain	Asia	0.8261	0.7178	0.7762	0.7734	Very high	24	
Luxembourg	Europe	0.7174	0.7750	0.8190	0.7705	Very high	25	
Ireland	Europe	0.7246	0.9218	0.6602	0.7689	Very high	26	
Iceland	Europe	0.6232	0.8940	0.7814	0.7662	Very high	27	
Switzerland	Europe	0.6014	0.8579	0.7980	0.7525	Very high	28	
United Arab Emirates	Asia	0.8913	0.6752	0.6881	0.7515	Very high	29	

Рис. Рейтинг країн за індексом розвитку е-уряду (EGDI) (звіт ООН 2016 р.)
 Джерело: UNITED NATIONS E-GOVERNMENT SURVEY 2016. E-Government in Support of Sustainable Development. – New York, 2016. – 217 p. – Mode of access: <http://workspace.unpan.org/sites/Internet/Documents/UNPAN96407.pdf>

Так, застосування систем Comlink на сьогодні дає змогу відображати основні документальні ресурси, представлені урядовими документами, матеріалами брифінгів, промовама, відповідями, проектами, і розмішувати їх на сервері поширення електронної інформації. Зокрема, за допомогою цієї системи забезпечується доступність федерального управління та президента США для громадян. Comlink має досконалі служби й засоби публікацій урядових документів та відкрита для доступу користувачам Інтернету. Матеріали надаються канцелярією Білого дому й розміщуються на сервері поширення. За оцінками оглядачів, понад мільйон користувачів щоденно отримують документи, які їх цікавлять.

Система Open Meeting була реалізована в рамках національної ініціативи «Національний огляд виконання» (National Performance Review, NPR) щодо посилення контролю над управлінською діяльністю з боку громадян. Вона дає змогу населенню подавати пропозиції й отримувати відгуки на них у інтерактивному режимі через електронну пошту.

Однією з головних цілей створення системи було спрощення проведення опитувань і отримання коментарів з безлічі різноманітних джерел. За перші роки функціонування участь у роботі Open Meeting узяло понад 3 тис. осіб, які висловили близько 1 тис. 200 пропозицій. Ця система передбачає виключно вільний обмін думками, проведення дебатів і винесення остаточних рішень.

ePol-NET – це глобальна мережа ресурсів у галузі електронної політики, яка функціонує як віртуальна мережа з метою підвищення ефективності й дієвості електронних стратегій, а також конкретних напрямів, таких як електронна торгівля, електронні фінанси та електронне державне управління. До партнерів по ePol-NET на сьогодні належать уряди Ірландії, Канади, Франції, Італії, Японії і Великої Британії.

Особливої популярності набула діяльність служби Centrelink, функціональні спроможності якої стали здобутком у сфері електронного соціального забезпечення. Використання ІКТ за рахунок інтеграції в профільні державні міністерства дає можливість здійснювати соцзабезпечення в режимі єдиного вікна чи через єдиний портал, що дає змогу реінтегрувати політику, стратегію й надання держпослуг. Мета полягає в «поєднанні точок», тобто в об'єднанні державних, приватних і сторонніх постачальників послуг.

У більшості варіантів для реалізації завдань управління, необхідності розвитку безпаперового документообігу, надання електронних послуг населенню і швидкої відомчої та міжвідомчої комунікації органів управління значна увага приділяється платформам, на яких, власне, створюються і в подальшому функціонують світові системи е-урядування. Наприклад, платформа SharePoint отримала широку популярність у роботі зі створення веб-порталів і формування веб-ресурсів, адже відповідає вимогам абсолютної мобільності (можливість роботи на iPhone, iPad, Android, Mac OS X, Windows Phone/RT); має портальні рішення для простої та швидкої публікації інформації й управління контентом організації; має можливість систематизації та автоматизації робочих процесів (Workflow), створення електронного документообігу; має вбудовані аналітичні інструменти, вітрини для даних; є корпоративною соцмережею – як інструмент спільної роботи й збереження інформації у єдиному місці; має можливість організації форумів, опитувань, Wiki, баз знань. Є світова практика використання таких платформ, як SharePoint та ін. Інфраструктурні рішення на основі хмарних технологій доводять їх відповідність сучасним викликам і потребам публічного управління.

Останнім часом поширеним у світі стало запровадження інклюзивного багатоканального підходу в розвитку державного управління: забезпечення суспільства необхідними держпослугами через кілька різних каналів (через центри надання послуг, кол-центри, урядові веб-портали, публічні кіоски, мобільні телефони, соціальні мережі). Застосування мультिकанальної стратегії дає змогу зробити більш зручним, спростити й розширити доступ громадян до публічних послуг. У контексті цього більш актуальним стало використання мобільного каналу для надання послуг у рамках впровадження електронного урядування – мобільний уряд (м-уряд), що дає змогу надавати послуги електронного уряду громадянам і організаціям на основі використання технологій мобільного зв'язку. Уперше цей термін з'явився в роботах японського вченого І. Кушчу на початку 2000-х років, який визначив мобільний уряд як стратегію, що реалізують за допомогою використання всіх видів бездротових технологій, сервісів, додатків і пристроїв мобільного зв'язку з метою максимізації переваг від використання системи електронного уряду для всіх суб'єктів взаємодії в рамках електронного уряду – органів державної влади, громадян і бізнесу [20]. Послуги всіх сек-

торів електронного уряду можуть бути переведені на мобільні платформи, проте найбільший потенціал «мобілізації» мають сервіси електронного уряду у вимірі уряд – громадянам. Технології мобільного уряду мають широку сферу застосування. Так, наприклад, за допомогою мобільного телефону в Норвегії можна сплачувати податки; у Бахреїні, ОАЕ, Філіппінах здійснювати платежі за надання послуг; в Естонії, Китаї, Марокко та Кенії спостерігати за перебігом виборів і голосувати. У США, Туреччині та Франції мобільні технології використовуються для координації діяльності екстрених служб. У Малайзії, Уганді, Індії, Китаї створено мобільний сервіс для фермерів для інформування про події на ринку й попередження про несприятливі погодні умови. Значний потенціал має використання мобільних сервісів у сфері охорони здоров'я, освіти, при реалізації різного роду соціальних ініціатив (смс-рятувальник, SMSlivräddare, у Швеції; охорона здоров'я матері й дитини в Гані; надання субсидій школам у Данії), у сфері цивільного захисту та охорони правопорядку (попередження про терористичні акти в Лондоні, про рівень злочинності в Манілі) тощо [11].

Крім того, технології мобільного зв'язку також використовуються для здійснення електронної ідентифікації при наданні електронних послуг. Технологія мобільної ідентифікації користувача Mobile ID дає змогу абоненту використовувати свій мобільний телефон як засіб електронної ідентифікації, отримувати доступ до захищених електронних документів і ставити на них свій електронний підпис. Така технологія впроваджена й успішно працює у 20 країнах світу, більшість з яких країни ЄС. У багатьох з них мобільна ідентифікація використовується як додатковий спосіб електронної ідентифікації при наданні електронних послуг. Таким чином, сучасне бачення взаємодії держави та громадянина передбачає сервісну концепцію з активною ІТ-складовою, саме тому на сьогодні технології е-урядування визнано одними з найдієвіших механізмів у просуванні країн до втілення й розвитку електронної демократії (e-democracy). При цьому якщо е-урядування передбачає підвищення оперативності й зручності доступу до послуг держави з будь-якого місця та в будь-який час, то е-демократія означає використання інформаційних технологій для розширення можливостей кожного громадянина, вона являє собою підвищення участі громадян у житті суспільства за допомогою використання ресурсів мережі. Тобто її важливою характеристикою є орієнтованість на ініціативу «знизу».

Електронна демократія базується на декількох важливих принципах: прозорість, відкритість, участь, громадська просвіта. Це передбачає:

- розширення прав і можливостей, сприяння участі громадян у процесах прийняття рішень (е-голосування, е-петиції, е-референдуми, е-консультації), складання бюджетів, міське планування, участь громадян у створенні дорадчих просторів (е-форуми, соціальні медіа) і тим самим інтенсифікації інтерактивного політичного життя;

- зниження порогів для співпраці громадян з неурядовими організаціями, політичної мобілізації, об'єднання навколо спільного бачення;

- електронна демократія є інструментом для соціальної інтеграції, соціалізації, громадянської освіти, обміну знаннями (наприклад, міські мобільні додатки для сліпих і людей з обмеженими фізичними можливостями).

Дієвими механізмами електронної демократії на сьогодні є: електронне голосування; мережева комунікація громадян і колективне обговорення соціально значущих питань у онлайн-режимі; формування онлайн-спільнот (онлайн-ком'юніті), включаючи механізми планування й реалізації громадських ініціатив і різноманітних проєктів; мережева комунікація громадян з органами влади, включаючи інструменти впливу на прийняття рішень і громадський контроль за діяльністю органів влади; громадське онлайн-управління на загальнодержавному й муніципальному рівнях. Таким чином, до складових електронної демократії на сьогодні належать: е-парламент, е-законодавство, е-вибори, е-референдум, е-голосування, е-суд, е-петиції, е-опитування тощо.

Електронне голосування (e-voting) – концепт, який передбачає об'єднання електронних технологій збору, передачі й підрахунку голосів, є природною складовою системи електронного уряду та дуже поширений у розвинутих країнах. Практичне здійснення такого волевиявлення, як правило, відбувається за наявності ID-карти, комп'ютера, плати для зчитування карт і завантаженої із сайту виборчої комісії програми. Також існує можливість голосування за допомогою мобільного пристрою та спеціальної ідентифікаційної сім-карти. Наприклад, Швейцарія наразі продовжує розширювати використання е-голосування (у Женеві до 30% місцевих виборців здійснює інтернет-голосування, а з метою вдосконалення безпеки е-виборів було запроваджено процедуру е-голосування з індивідуальними перевірковими кодами). З 2010 р. у Філіппінах е-голосування запровадили в усій країні;

в Естонії у 2011 р. майже 24% голосів на виборах було подано онлайн, не беручи до уваги той факт, що масові хакерські атаки під час виборів 2007 р. значною мірою підірвали довіру громадян до е-голосування. Із часу запровадження інтернет-голосування на місцевих виборах в Естонії у 2005 р. такий метод голосування застосовувався на місцевих виборах у жовтні 2005, 2009, 2013 і 2017 р., парламентських виборах у березні 2007 та 2011 р., на виборах до Європейського парламенту в червні 2009 та травні 2014 р. [21].

Інший приклад з Естонії – проект «Сьогодні я вирішую» (Täna Otsustan Mina, TOM), або Today I Decide (TID), ініційований у 2001 р., який полягає у створенні порталу, що надає громадянам можливість відкрито висловлювати свої пропозиції щодо вдосконалення державного управління й законодавчої системи та обговорювати нові ініціативи, що зачіпають різні сфери життя суспільства. Головним завданням проекту передбачалася більш активна участь виборців у формуванні державної політики й усунення бар'єрів між суспільством і державою. Ті ж ідеї лягли в основу проекту Estonian E-Citizen, у рамках якого було створено два електронні ресурси: Information Portal і Citizen Portal (ними керує департамент державної інформаційної системи Естонії). Ці проекти відкривають двері в е-державу, інформуючи громадян про їхні права й обов'язки, надаючи доступ до електронних послуг, баз даних, віртуального офісу тощо.

Серед нових можливостей е-комунікації громадян із владою посилюється й значення застосування електронних петицій. Останні ж формально розрізняють як подані електронно (через електронну пошту чи Інтернет із зазначенням ініціалів, адреси та іншої ідентифікаційної інформації), публічні (петиція визнається публічною після опублікування в Інтернеті), публічні з додатковими учасницькими елементами (можливість підтримати публічну е-петицію електронно поданим підписом). До того ж на порталах, як правило, діють дискусійні форуми, які уможливають публічні дебати щодо питань, порушених публічними е-петиціями.

Кількість петицій, які подаються щорічно в петиційну комісію парламенту Шотландії, коливається в межах 100 впродовж останніх кількох років. Усі без винятку петиції публікуються в Інтернеті. Майже 90% петицій подаються електронною поштою. Відсоток осіб, які використовують електронну систему E-Petitioner для збору підписів і публічних дискусій,

зріс від 20 до майже 100% на сьогодні. З досвіду Німеччини на веб-порталі бундестагу з 2005 р. публікуються тексти петицій і після досягнення кворуму (набрання необхідної кількості підписів), проводиться розгляд петицій на засіданні публічних комісій за участі петиціонерів. Підписи на підтримку петицій збираються на відповідній веб-платформі, крім того, можуть обговорюватися на публічних онлайн-форумах.

Демократичні процеси в Центральній і Південно-Східній Європі привели до створення парламентських петиційних органів. На сьогодні в окремих країнах встановлюються нові петиційні системи. Прибічниками модернізації парламентських петиційних систем на національному рівні визнані такі країни, як Австрія, Болгарія, Німеччина, Литва, Люксембург, Португалія, Словаччина й Чехія. Вважається, що парламенти, у яких створена спеціалізована петиційна комісія, мають петиційну систему ближчу й чутливішу до потреб громадян, а також вони відкритіші до громадської участі.

Загалом застосування в парламентській діяльності сучасних електронних технологій позначилося не лише на ефективності їх внутрішньовідомчої діяльності як певного представницького органу, а і вплинуло на загальну комунікаційну інфраструктуру сучасного держуправління. За допомогою таких інструментів, як подача електронних скарг і петицій до органів державної влади, електронні звернення громадян, право електронної законодавчої ініціативи від груп громадян, винесення законодавчих ініціатив на публічне обговорення, використання парламентарями соціальних мереж та електронних порталів як офіційних джерел комунікації тощо, забезпечується активна участь громадян у політичному житті в міжвиборчий період, збільшується розуміння державних процесів і, як наслідок, довіра громадян до державних, зокрема парламентських, інституцій. Взірцевими прикладами роботи електронного парламенту є США, Велика Британія, Нідерланди, Канада, Австрія. Європарламент (EuroParlTV) і Конгрес США (HouseLive.gov) надають можливість слідкувати за всіма веб-трансляціями пленарних засідань та засідань комітетів (за окремими законодавчими винятками), брифінгами й парламентськими публічними заходами, що дає змогу громадянам стежити не лише за процесом розгляду законопроекту, а й за обґрунтуванням авторів та іншою діяльністю депутатів. У Німеччині, Норвегії, Швеції та Естонії комітети, фракції, часто й окремі депутати регулярно ведуть свої блоги, сайти, сторінки в соціальних мережах, через

які беруть участь у обговореннях законопроектів з експертами, аналітиками та представниками громадськості. В Австрії ефективною є ініціатива E-Law (<https://joinup.ec.europa.eu/document/austrian-e-law-project-e-law>) – система управління законодавчими ініціативами, що дає можливість відслідковувати рух законопроекту від подачі урядом до засвідчення його електронним підписом. У пакет законопроекту також входять усі супровідні документи: заключення профільного комітету, фінансова експертиза, аналітичні записки, рекомендації експертів тощо. Канадський парламент, у свою чергу, запровадив технологічну систему супроводу законопроектів canada.ca, що так само дає можливість відслідковувати рух законопроекту від його реєстрації, розгляду комітетом і палатою общин до підписання, а також можливість ознайомитися з усіма супровідними документами.

Поряд із численними електронними інструментами функціонують електронні бази даних чинних законів і законопроектів, наприклад найбільші бази даних Європарламенту EUR-Lex (<http://eur-lex.europa.eu/homepage.html>) та усіх країн членів N-Lex (<http://eur-lex.europa.eu/n-lex>). Ці ресурси дають змогу відслідковувати всі процедури й етапи розгляду законів та нормативних документів. У США такі функції виконує система інформаційного пошуку congress.gov. Крім того, вона додатково пропонує публічні платформи для обговорення законопроектів і комунікаційні можливості зв'язку з конгресменами.

Впровадження ефективних ініціатив електронної демократії й сучасних технологій електронного урядування стало позитивним кроком уперед не лише для розвинутих країн, а й тих, що в процесі реформування на шляху інтеграції до світового інформаційного простору. Відповідно до Указу Президента України від 12 січня 2015 р. № 5 «Про Стратегію сталого розвитку “Україна-2020”», Розпорядження Кабінету Міністрів України від 3 квітня 2017 р. № 275 «Про затвердження середньострокового плану пріоритетних дій Уряду до 2020 року та плану пріоритетних дій Уряду на 2017 рік», розвиток електронного урядування було визначено одним з першочергових пріоритетів реформування системи державного управління. У рамках реалізації Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, Україна має забезпечити комплексний розвиток електронного урядування відповідно до європейських вимог.

Крім того, запровадження електронного урядування є базовою передумовою для розбудови в Україні ефективних цифрової економіки й цифрового ринку та його подальшої інтеграції до єдиного цифрового ринку ЄС (EU Digital Single Market Strategy).

На сьогодні українці в значній мірі є активними користувачами Інтернету. Всеукраїнське дослідження Київського міжнародного інституту соціології щодо користування Інтернетом дорослим населенням України, проведене в лютому 2016 р., засвідчило, що 62% дорослого населення України користується Інтернетом; частка ж користувачів Інтернету серед людей 18–39 років в Україні сягнула 91% [4]. Кількість користувачів Інтернету продовжує зростати: за період з лютого 2014 до лютого 2016 р. кількість користувачів Інтернету збільшилася на 7 в. п., а темп приросту становив 13%.

Впровадження електронних інформаційних технологій у розвитку сучасних управлінських процесів в Україні характеризує функціонування таких ресурсів, як Портал державних послуг (igov.org.ua), Державне агентство з питань електронного урядування України (e.gov.ua), Національний портал відкритих даних (data.gov.ua), практичне впровадження яких сприяє інноваціям і використанню ІКТ для надання послуг та залучення громадськості в процес прийняття рішень. Зростаючий попит на більш персоналізовані послуги, що відображають індивідуальні потреби, і на прагнення людей активніше бути задіяними в процеси управління, у кінцевому рахунку, трансформуються і в роботу державного сектору.

Наразі Україна входить до топ-50 країн за рівнем електронної участі, значно випередивши Бельгію, Латвію, навіть Швейцарію. Такі дані опублікував департамент ООН з економічних і соціальних питань у звіті UN E-Government Survey 2016 [22]. Україна посідає 32 сходинку серед 193 країн, які є членами ООН, з найвищим за всю історію незалежності показником індексу електронної участі – 0,7458. Крім того, Україна піднялася на 25 сходинку у світовому рейтингу розвитку електронного уряду, посівши 62 позицію з рекордним для країни індексом EGDI – 0,6076. Найбільшого прогресу досягнуто в частині розвитку електронних консультацій – з 27 до 84%, електронної участі в прийнятті державних рішень – з 0 до 42,9%. Також більше ніж удвічі зріс індекс онлайн-послуг – з 0,2677 до 0,5870.

Найбільш промовистим прикладом електронної участі в Україні є е-петиції. Цей сервіс запровадив у серпні 2015 р. альянс громадських організацій «Реанімаційний пакет реформ» через зміни до законодавства. І вже через два місяці він стартував на сайті Президента України. Згодом подібні сервіси відкрилися на веб-сайтах Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, Київської міської ради тощо. Як свідчить дослідження аналітичної групи «Комунікація змін», у жовтні 2016 р. громадяни висловили такий народний порядок денний (найпопулярніші теми е-петицій до центральних органів влади): контроль за владою, культурна та інформаційна політика, правопорядок і законність, економічна політика й соціальна політика.

Ще одним українським проектом з е-урядування стала блокчейн-система голосування E-Vox для органів місцевого самоврядування та громад (e-Vox spin-off для рад). Це відкрита платформа електронної демократії на основі Ethereum blockchain. По суті, це інструмент самоорганізації людей, що передбачає перебирання на себе мережною спільнотою частини суспільних функцій, які у звичному розумінні виконує держава й корпорації. Система працює на основі «розумних контрактів» і може використовуватися як у локальних міських голосуваннях або конкурсних відборах, так і в парламентських або навіть у президентських виборах. E-Vox надає можливість внесення результатів голосування органів місцевого самоврядування в електронному вигляді в децентралізовану базу даних, що працює за принципом Blockchain. Наявність такої інформації в електронному вигляді дає змогу системно її аналізувати і виводити статистику ефективності прийнятих рішень, що робить роботу органів місцевого самоврядування й депутатів повністю прозорою. Головна мета цієї системи – надати суспільству можливість знати, що відбувається у їхніх громадах, і порівнювати те, що відбувається з іншими органами; депутатам дати зручний та надійний електронний інструмент для прийняття рішень; для держави створити базу валідної інформації для всебічного аналізу, за результатами якого можуть прийматися стратегічні рішення в різних сферах.

Актуальність e-Vox пояснюється також і тим, що в Україні відбувається процес децентралізації влади, ефективність реформи залежить від впровадження технологічної та інформаційної відкритості в діяльності органів місцевого самоврядування. Для цього необхідно, щоб усі дії органів

публічної влади фіксувалися, надавалися у відкритий онлайн-доступ і були надійно захищені від змін або видалення. Тому система e-Vox стала не просто мережею для голосування – у результаті реалізації цього проекту було створено першу всеукраїнську розподілену blockchain-мережу, яку можна використовувати як готову інфраструктуру для великого кола завдань e-урядування й e-демократії.

Яскравим прикладом впровадження електронних технологій у процеси держуправління стала також система контролю державних закупівель ProZorro, що ставить за мету забезпечення прозорості процесу державних закупівель, підвищення довіри бізнесу й боротьбу з корупцією; система аналітики DoZorro, яка дає можливість виявити сумнівні закупівлі. До того ж офіційний державний веб-портал використання публічних коштів E-Data, на якому оприлюднюється інформація про використання публічних коштів розпорядниками й одержувачами коштів Державного бюджету України, бюджету Автономної Республіки Крим і місцевих бюджетів, органами Пенсійного фонду, підприємствами, а також фондами загальнообов'язкового державного соціального страхування. Ці дані використовуються журналістами та громадськими активістами для розслідування випадків завдання шкоди суспільним інтересам.

Впровадження таких електронних інструментів покликано підтримувати й розвивати такий формат діалогу суспільства з владою, який сприяє поліпшенню взаємодії між державою та громадянами, трансформує консервативну управлінську модель, що функціонує за принципом жорсткої вертикалі в бік консультативної моделі, за якої інформація починає надходити від громадян до уряду, а не урядом «спускається» до громадян. Ця модель дає змогу оперативної, в онлайн-режимі виявляти нестачу ресурсів на ті чи інші потреби в межах регіону, населеного пункту, місцевої громади чи галузі економіки, вносити раціональні зміни до принципів розподілу таких ресурсів.

З метою підтримки координації та співпраці органів державної влади й органів місцевого самоврядування для досягнення необхідного рівня ефективності та результативності розвитку електронного урядування, просування ідеї реформування державного управління й децентралізації на базі широкого використання сучасних інформаційно-комунікаційних технологій у всій країні Кабінет Міністрів України 20 вересня 2017 р. ухвалив

запровадження до 2020 р. ряду заходів із цифрової трансформації країни, що відображено в Концепції розвитку електронного урядування до 2020 року (розпорядження від 20.09.2017 р. № 649-р) [14].

Документом передбачається трансформаційний шлях перетворень у сфері сучасного управління, який має «революційний характер та робить акцент на посиленні функціональних можливостей електронного урядування та зниженні витрат органів влади на реалізацію владних повноважень шляхом застосування сучасних інноваційних підходів, методологій і технологій [у тому числі Інтернету речей (Internet of things), хмарної інфраструктури, blockchain, Mobile ID, shareding economy], просування методики опрацювання даних великих обсягів (Big Data), нормативно-правового врегулювання принципів “цифровий за замовчуванням”, “одноразове введення інформації” та “сумісність за замовчуванням”, а також застосування перспективних форм організації виконання завдань і проєктів розвитку електронного урядування, зокрема публічно-приватного партнерства» [14]. Поштовхом до реалізації поставлених завдань мають стати: модернізація публічних послуг і розвиток взаємодії влади, громадян та бізнесу за допомогою ІКТ; модернізація державного управління за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій; управління розвитком електронного урядування.

З урахуванням переваг електронних інструментів залучення громадян до процесів управління основними напрямками подальшого розвитку е-урядування визначено: розвиток інституту електронних звернень і електронних петицій; розвиток інструментів «відкритий бюджет», «громадський бюджет», онлайн-обговорення проєктів нормативно-правових актів та інших інструментів участі громадян у прийнятті управлінських рішень; запровадження електронних форм зворотного зв'язку на офіційних веб-сайтах органів влади, у тому числі тематичних, для отримання якісного зворотного зв'язку з різних питань; широке залучення громадських об'єднань і профільних асоціацій до планування розвитку й моніторингу стану розвитку електронного урядування; стимулювання використання електронних інструментів залучення громадян і підтримка громадських ініціатив у сфері електронного урядування.

Враховуючи, що сучасний ринок інновацій розвивається досить швидкими темпами, сфера е-урядування потребує відповідного реагування

як з боку замовників держпослуг, так і з боку споживачів. Тому з метою пошуку нових технологічних рішень і практик використання е-технологій у сучасному управлінні дедалі більшої актуальності набувають проекти інтерактивних ідеатонів, хакатонів з питань новацій програмування й реалізації ІКТ у сфері державного управління, конференції з blockchain, Інтернету речей, кібербезпеки, національні конкурси стартапів тощо. Як приклад, національний конкурс EGAP Challenge, який стосується стартапів у сфері е-демократії; активно у сфері розвитку стартапів працює також інкубатор «1991 Open Data Incubator». Такі заходи сприяють інтеграції інноваційних проектів, що в подальшому стають розв'язанням багатьох адміністративних проблем.

Таким чином, доступність інформації про діяльність органів влади, політичні процеси й події сприяє відкритості політичних інститутів, залученню зацікавлених прошарків суспільства до процесу державного управління, що дає змогу сподіватися на розширення конвенційної політичної участі громадянського суспільства, до побудови рухливого діалогу в умовах масових консультацій і узгодження різних позицій учасників інтеракції. З іншого боку, можливості інформаційного суспільства настільки великі, що медіа поступово перетворилися з посередника на середовище існування й опору влади. Інформаційний ресурс як прагнення до інфомонополії перетворює інформацію на ринковий продукт, а комунікацію на технологію. Звідси ретрансляція, потоковість, сенсаційність і видовищність інформаційно-комунікаційних зв'язків, що відкриває не тільки нові можливості, а й ряд загроз, здатних дестабілізувати життя людей. Це цифровий розрив на національному й глобальному рівнях, що поглиблює соціальну нерівність; загроза маніпулювання суспільною думкою, політичними установками та орієнтаціями різних соціальних груп за допомогою електронних ЗМІ й тотального контролю над громадянами; інформаційна безпека особистості та держави; використання Інтернету терористичними організаціями тощо; можливість безконтрольного збирання й нагромадження інформації про користувачів, відстеження їхньої «неблагонадійної», з погляду державних структур, діяльності.

Тому, незважаючи на численні зарубіжні та вітчизняні ефективні практики втілення електронних інформаційних технологій у сучасні управлінські процеси й розвиток е-демократії, незмінно актуальними залиша-

ються питання інформаційної безпеки держави та захисту відкритих даних. Особливого загострення ці питання набувають в умовах інформаційної агресії та сучасних гібридних конфліктів, коли створювана інформаційно-комунікаційна інфраструктура країни та національні інформаційні ресурси виявляються об'єктами, вельми уразливими для впливу з боку геополітичних конкурентів, терористичних організацій, кримінальних груп і окремих зловмисників. Зростання доступу до мереж загального користування окремих категорій протиправно налаштованих громадян; певна вразливість окремих мереж; зростання попиту з боку злочинних елементів на здобування або руйнування інформації, що циркулює в спеціальних мережах зв'язку, системах управління військами та озброєнням, на блокування публічних державних інформаційних ресурсів у мережі Інтернет, інформаційних ресурсів об'єктів критичної інфраструктури зумовлює необхідність захисту системи електронного врядування та інформаційних ресурсів у ній.

Система електронного врядування й система інформаційної безпеки є взаємопов'язаними елементами загальної системи державного управління. Загальними для них, як правило, визначаються групи інформаційно-технічних небезпек, таких як новий клас соціальних злочинів, що ґрунтуються на використанні сучасних інформаційних технологій (кібертероризм і кіберзлочинність); електронний контроль за приватним життям громадян, діяльністю політичних організацій, бізнесових структур та органів державної влади й місцевого самоврядування; використання нових інформаційних технологій з політичною метою; вплив інформаційної зброї на психіку і свідомість людей [6].

Загалом щодо змісту поняття «інформаційна безпека» спільна позиція країн, що є членами Європейського Союзу, була висловлена представником Швеції при обговоренні на 56-й сесії Генеральної Асамблеї ООН питань міжнародної інформаційної безпеки, згідно з якою інформаційна та мережева безпека означає: 1) захист особистої інформації про відправників і одержувачів; 2) унеможливлення несанкціонованої зміни інформації; 3) контроль доступу до інформації і створення надійного джерела постачання обладнання, послуг та інформації. Інформаційна безпека також охоплює захист інформації, що стосується військового потенціалу та інших аспектів національної безпеки [19]. Недостатній захист життєво важливих

інформаційних ресурсів та інформаційних і телекомунікаційних систем може створити загрозу міжнародній безпеці. Однією з таких загроз стало виникнення комп'ютерної злочинності, спричинене стрімким розвитком електронних інформаційних технологій, а перехід на методи електронного управління – появи кібертероризму.

На сьогодні спеціальні кіберпідрозділи, що мають на меті ведення розвідувальної роботи в мережах, захист власних мереж, блокування й «обвал» структур супротивника з використанням можливостей кіберпростору, створили в США (US Cyber Command), Великій Британії (Cyber Security Operations Centre), Німеччині (Internet Crime Unit та Federal Office for Information Security), Австралії (The Cyber security operations centre), Індії та інших державах. Активну позицію щодо протидії кіберзагрозам посідає провідна міжнародна безпекова організація НАТО (Cooperative Cyber Defence Centre of Excellence).

Існування й діяльність таких структур підтверджує актуальність питання кібербезпеки (захисту доступу до інформації, цілісності інформації, цілісності програмного забезпечення) у загальносвітовому масштабі. Адже розвиток і розповсюдження засобів спеціального програмно-математичного впливу на ресурси інформаційних систем, а також доступність цих засобів з розвитком глобальних мереж призводить до зростання кількості хакерських атак на інформаційні системи. Як приклад, можна згадати хвилю кібератак WannaCry у Європі; Petya, що безпосередньо був спрямований на Україну; відомі DDoS-атака Anonymous, Stuxnet, Джеймс, Morris, LinkedIn, Dropbox і Tumblr тощо. Зокрема, одна з останніх масштабних деструктивних атак різновидом вірусу Petya (також відомого як NotPetya, Eternal Petya, Petna, ExPetr тощо) стала можливою завдяки компрометації системи оновлення програми M.E.Doc і встановленню прихованого бекдору, унаслідок чого зловмисники закрили собі наявний у них доступ до комп'ютерів та комп'ютерних мереж у близько 80% українських підприємств (у тому числі представництв закордонних компаній).

Загалом понад 1,5 тис. юридичних і фізичних осіб стали жертвами хакерської атаки, що поширює вірус Petya. За даними компанії ESET, яка розробляє програмне забезпечення для боротьби зі шкідливими комп'ютерними програмами, на Україну припало найбільше атак цього вірусу – 75,24%. Проте атаки не обмежилися Україною, вірус атакував Німеч-

чину (9,06% атак), Польщу (5,81%), Сербію (2,87%), Грецію (1,39%), Румунію (1,02%), а також менше 1% всіх атак вірусу припало на Росію та Чехію.

На думку експертів, в умовах загострення інформаційного протистояння між державами й подальшого розростання гібридних конфліктів електронні управлінські системи дедалі частіше ставатимуть об'єктами масових атак з метою дестабілізації роботи найважливіших сфер життєдіяльності суспільства. Як зазначає В. Шеломенцев, саме кіберзлочини (несанкціоноване втручання в роботу комп'ютерних систем; створення шкідливих програмних чи технічних засобів; несанкціоновані дії з інформацією, яка обробляється в комп'ютерних системах; перешкоджання роботі комп'ютерних систем) є тими засобами, за допомогою яких здійснюються кібернетичні атаки різного характеру на об'єкти критичної інфраструктури держави [18, с. 315–316]. При цьому засоби кібервійни застосовують не лише для доступу до конфіденційних даних держави, а й для пропагандистського поширення матеріалів, політичного шпигунства і вандалізму, що стало особливо характерно в нинішніх умовах розгортання гібридної війни РФ проти України. Зокрема, 22 лютого 2017 р. Міноборони РФ оголосило про створення військ інформаційних операцій, що стало легалізацією вже існуючих підрозділів, які здійснюють інформаційні й кібератаки давно та досить успішно. Ще в 2007 р. була у такий спосіб атакована Естонія. Атаки на електронну пошту держсекретаря США і використання цієї інформації на виборах – це так само елемент гібридної війни, яку Росія веде в США на сьогодні. Інший приклад – проведення референдуму в Нідерландах щодо асоціації України і ЄС. Урядом цієї країни вже визнано, що Росія впливала на громадську думку в країні, унаслідок чого репутації України завдали серйозного удару.

У контексті зазначеного вище найбільш актуальні загрози, завдання і вимоги щодо захисту інформації обумовлюють і основні положення та принципи державної інформаційної політики забезпечення інформаційної безпеки в системі електронного урядування. Серед таких дослідники виокремлюють:

– обмеження доступу до інформації є виключення із загального принципу відкритості інформації та здійснюється тільки на основі нормативно-законодавчої бази;

- відповідальність за збереження, засекречування й розсекречування інформації персоналізується;
- доступ до будь-якої інформації, а також обмеження доступу, що вводиться, здійснюються з урахуванням визначених законом прав власності на цю інформацію;
- держава формує нормативно-правову базу, яка регламентує обов'язки і відповідальність усіх суб'єктів, що діють в інформаційній сфері;
- юридичні та фізичні особи, що здійснюють збирання, введення, накопичення, зберігання та оброблення персональних даних і конфіденційної інформації, несуть відповідальність перед законом за їх збереження та використання;
- держава законними засобами забезпечує захист суспільства від помилкової, спотвореної й недостовірної інформації, що надходить через засоби масової інформації;
- держава здійснює контроль за створенням і використанням засобів захисту інформації за допомогою їх обов'язкової сертифікації та ліцензування діяльності підприємств щодо їх виробництва;
- держава проводить протекціоністську політику, що підтримує діяльність вітчизняних виробників засобів інформатизації та захисту інформації, здійснює заходи щодо захисту внутрішнього ринку від проникнення на нього неякісних засобів інформатизації й інформаційних продуктів;
- держава сприяє наданню громадянам доступу до світових інформаційних ресурсів, глобальних інформаційних мереж;
- держава усвідомлює необхідність відмови від зарубіжних інформаційних технологій для інформатизації органів державної влади та місцевого самоуправління, реалізує її в міру того, як створюються конкурентоспроможні вітчизняні інформаційні технології й засоби інформатизації;
- держава формує програму інформаційної безпеки, що об'єднує зусилля державних організацій і комерційних структур у створенні єдиної комплексної системи інформаційної безпеки;
- держава докладає зусиль для протидії інформаційній експансії інших країн, підтримує інтернаціоналізацію глобальних інформаційних мереж і систем [6].

В Україні концептуальним документом щодо протидії російським інформаційним загрозам стала Доктрина інформаційної безпеки, ухвалена

Радою національної безпеки та оборони у грудні 2016 р. і введена в дію Указом Президента України П. Порошенка від 25 лютого 2017 р. Доктрина визначає національні інтереси України в інформаційній сфері, загрози їх реалізації, напрями й пріоритети державної політики в інформаційній сфері [5]. Зокрема, у документі, серед іншого, зазначається, що пріоритетними напрямами розвитку інфосфери країни визначаються: розвиток механізмів електронного урядування; сприяння розвитку можливостей доступу і використання публічної інформації у формі відкритих даних; інформування громадян України про діяльність органів державної влади, налагодження ефективної співпраці зазначених органів із засобами масової інформації та журналістами; проведення реформи урядових комунікацій; розвиток сервісів, спрямованих на більш масштабне й ефективне залучення громадськості до прийняття рішень органами державної влади та органами місцевого самоврядування; сприяння формуванню культури суспільної дискусії тощо.

Відповідно, базова інформаційно-телекомунікаційна інфраструктура електронного урядування має формуватися шляхом запровадження, розвитку і взаємодії таких державних інформаційних та інформаційно-телекомунікаційних систем, як система електронної взаємодії органів виконавчої влади; система електронної взаємодії державних електронних інформаційних ресурсів; інтегрована система електронної ідентифікації та аутентифікації; електронний кабінет громадянина; веб-портал електронного урядування (gov.ua), у тому числі єдиний державний веб-портал відкритих даних і єдиний державний портал адміністративних послуг; спеціальні захищені мережі передачі даних, у тому числі національної системи конфіденційного зв'язку; захищена електронна пошта; захищені центри обробки даних, у тому числі з використанням хмарних технологій; формування базових державних реєстрів, у тому числі оцифрування паперових носіїв, покращення якості даних у державних реєстрах.

Крім нормативно-правового забезпечення, ефективно застосування електронних інформаційних технологій у сучасних управлінських процесах потребує розроблення інтегрованої системи методологічних і науково-технічних механізмів з урахуванням перспектив розвитку інформаційно-комунікаційних технологій, систем і спеціальних засобів реалізації загроз.

Таким чином, нові можливості для громадськості в онлайн-обговоренні пропозицій і сумісній реалізації державних рішень змінюють соціальний

сенс трансформаційних зрушень від традиційної ієрархічної системи управління до мережевої організації державної влади шляхом системного впровадження електронних інформаційних технологій на державному, регіональному й місцевому рівнях. Саме впровадження технологій е-урядування та е-демократії зачіпає складну систему владних відносин, веде до перерозподілу балансу влади, створює нові канали політичної участі, що відновлюють і зміцнюють легітимність держави. При цьому в контексті сучасних глобалізаційних процесів результати впровадження електронних ІКТ у суспільно-політичні процеси не можна оцінювати однозначно. З одного боку, є факти, що підтверджують позитивний ефект, а з іншого – виникають нові загрози й ризики, небезпечні для демократії та національного суверенітету. Тому питання доступності державних інформаційних ресурсів і продуктів є одним з ключових у вирішенні завдання щодо створення в Україні єдиного інформаційного простору.

Враховуючи згубний вплив технологій гібридної війни, інформаційний розвиток України, який помітно відстає від провідних промислово розвинутих країн, має здійснюватися в рамках системної та збалансованої державної інформаційної політики, спрямованої на активну протидію інформаційній агресії.

Серед пріоритетних напрямів державної політики щодо захисту національних, державних і приватних інформаційних ресурсів, що циркулюють у системі е-урядування і в процесі її взаємодії з навколишнім середовищем – суспільством, можна визначити такі: запобігання витоку, розкраданню, втраті, спотворенню, підробленню інформації та несанкціонованим діям із знищення, модифікації, спотворення, копіювання, блокування інформації; запобігання іншим формам незаконного втручання в інформаційні ресурси та інформаційні системи; забезпечення правового режиму документованої інформації як об'єкта власності; захист конституційних прав громадян на збереження особистої таємниці й конфіденційності персональних даних, наявних в інформаційних системах; збереження державної таємниці, конфіденційності документованої інформації відповідно до законодавства; гарантія прав суб'єктів у інформаційних процесах і при розробленні, виробництві, застосуванні інформаційних систем, технологій та засобів їх забезпечення. Результатом цих заходів є забезпечення нейтралізації загроз щодо безпеки особи, громадянина, суспільства, держави.

Підсумовуючи, можна констатувати, що ключовою характеристикою важливих напрямів розвитку сучасної інформаційної культури є створення, завдяки сучасним методам і засобам, нових можливостей для апаратно-технологічної інтеграції (конвергенції) різноманітних інформаційних технологій та ресурсів, що визначає не тільки те, у якому напрямі просувається розвиток електронно-технологічної сфери, а й потреби в трансформації поглядів на впорядкування інформаційних відносин. Це створює нові можливості для вирішення складних завдань, що стосуються інформаційної безпеки, боротьби з корупцією (яку технологічна автоматизація може істотно зменшувати), для розвитку регіональних і глобальних економічних моделей тощо.

Новітні технології, зокрема Інтернету речей, хмарних обчислень, великих даних, і побудовані на їхній основі сучасні системи електронного урядування складаються в конвергентне електронне середовище, яке стирає кордони в технологічних та правових обмеженнях щодо намірів збереження приватності, тим самим виявляючи неефективність ряду існуючих як технічних, так і правових механізмів. Конвергенція може активно наближати появу штучного інтелекту, великі можливості якого у створенні вже не новітніх, а когнітивно-машинних технологій не надають упевненості в тому, що все буде спрямовано на благо людини. У технологіях майбутнього, як видається, лише сама людина себе захищатиме. Тому нагальною постає проблема подальшого розроблення теорії наукової інформації з урахуванням прорахунків попередніх десятиліть.

В основу процесів конвергенції технологій закладається новий аналітичний підхід для отримання знань, який припускає мінімізацію чинника людського втручання. Нова аналітика будується не стільки шляхом пошуку і відбору окремих відомостей або фактів за ключовими словами (як у традиційних інформаційно-пошукових системах) з подальшими узагальненими висновками, скільки на основі підбору тематик за кореляційними ознаками взаємозв'язків і взаємозалежності предметів (об'єктів), зіставленні різних тематичних рішень (із залученням додаткових відомостей), прогнозуванні та продукуванні нових знань.

Конвергенція новітніх технологій сприяє розвитку інформаційного права як окремої галузі права. Її основним завданням постає створення умов гармонізації та збалансованості інформаційних відносин. Фактором

підтвердження народження інформаційного права як самостійної юридичної галузі може бути наявність інформаційного кодексу, що може сприяти гармонізації нормативно-правових приписів інформаційної сфери. Здійсненню кодифікації інформаційного законодавства може передувати ухвалення рішення про внесення до Переліку наукових спеціальностей, за якими проводяться дисертаційні дослідження, окремої спеціальності «інформаційне право». У науковій діяльності її базовими складовими є наукова, науково-технічна, науково-технологічна інформація та інтелектуальна власність.

Нормативне розв'язання проблем взаємодії нових технологій потребує всебічного аналізу як окремих технологій, так і загальної інтеграційної картини їх застосування при доступі, обробленні, обігу інформації та захисті даних. При цьому необхідно вдосконалювати засоби забезпечення інформаційної безпеки, які мають ґрунтуватися на повазі до принципів і норм міжнародного права, стати гарантом подальшого розвитку сучасної інформаційної культури.

РОЗВИТОК КОМУНІКАТИВНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА У ВІДОБРАЖЕННІ СОЦІОКУЛЬТУРНИХ ПРОЦЕСІВ СУЧАСНОСТІ

Питання означення і виявлення механізмів інформаційних впливів лежить у полі наукових рефлексій різних дослідників – як військових фахівців, так і політологів та медіа-знавців. При цьому різноманітність дефініцій, продукованих для опису аналізованого явища, свідчить не лише про його багатоаспектність і динамічність, а також про відсутність єдиного підходу до наукового осмислення. Очевидно, що ціннісні, світоглядні аспекти протистоянь та інструменталізація комунікації для нанесення шкоди супротивнику є історично зумовленим явищем. Інформаційне протистояння використовувалося в багатьох конфліктах минулого, проте характерне для сучасного етапу використання у воєнному конфлікті невійськових засобів, зокрема зростання ваги інформаційного чинника, виводить проблему інформаційно-комунікаційної складової сучасних протистоянь на принципово новий рівень.

Набуття сучасними конфліктами нової якості, зокрема з огляду на взаємозв'язок військових і невійськових елементів, описується терміном «гібридна війна», що вказує на її змішаний характер і ставить питання дослідження її складників, зокрема інформаційного [1, 2]. Існуючі терміни можуть вказувати також на простір розгортання – у випадках, коли йдеться про мережецентричні або мережеві війни [3]; засоби протиборства – тоді досить широко та з різним смисловим навантаженням використовується термін «інформаційні війни». Деякі дослідники термін «інформаційна війна» вслід за американською військовою теорією й практикою використовують у значенні складника збройних конфліктів, спрямованого проти

інформаційних систем та інформаційних технологій супротивника, дій, спрямованих на досягнення інформаційної переваги на підтримку національної воєнної стратегії [4, с. 190]. Водночас поняття «інформаційна війна», або «інформаційно-психологічна» використовується у вужчому значенні, із вказівкою на об'єкт ураження – інформаційне поле, його «забруднення», «засмічення» аж до знищення чи критичного зменшення ефективності апеляції до раціональних аргументів. Перспективним при цьому видається підхід Г. Почепцова, який за об'єктом ураження пропонує розрізняти війну інформаційну і війни смислові: у першому випадку йдеться про формування викривленого інформаційного порядку денного, у другому – викривлення системи переконань людини, де базовою стає інтерпретація [5, с. 23]. У такому випадку смислові війни можна вважати складовою консцієнтальної війни (латин. *conscientia* – свідомість). Цим терміном означається війна на ураження свідомості якнайширших мас населення, руйнування способів і форм ідентифікації особистості стосовно фіксованих спільнот, що веде до зміни форм самовизначення, деперсоналізації, знищення людської здатності до вільної ідентифікації, знищення системи установок щодо того, ким людина прагне бути і в рамках якої культурно-історичної традиції [6, 7].

Отже, смислові війни логічно розглядати як складову частину війни консцієнтальної, тим її елементом, який через смислові інтервенції впливає на моделі потрактування й розуміння, відтак на простір когнітивний, програмуючи цим самим модель світу реципієнта. Характеристики інформаційного простору, де виробляються, транслюються, трансформуються світоглядно-ціннісні орієнтації, значним чином визначають суспільно-політичну діяльність індивідів і груп. По-перше, саме в інфопросторі відбувається продукування й організація сенсів, вироблення ціннісних орієнтирів, що, власне, і визначають систему ідентифікацій, тобто ознак, які служать критерієм для ототожнення суб'єкта з певними суспільними, культурними й історичними групами. Морально-етичні норми, цінності й уявлення визначають ставлення індивіда до навколишнього світу взагалі, а отже, і ставлення до держави та її інститутів, до оточуючих явищ суспільного й політичного життя. В інформаційно-комунікаційному просторі як середовищі сенсоутворення визначається й ступінь значущості певних суспільних явищ, отже, вибудовується їх ієрархія.

Відповідно, проблематизація простору формування та трансляції світоглядно-ціннісних орієнтацій може призвести до дезорієнтації в суспільстві, апатії, незахищеності від інтервенцій ідей і смислів, формування поведінки, що несе загрозу для самого існування суспільства, базованого на певних цінностях та ідеях. Отже, зі специфікою розвитку загальнонаціонального культурно-комунікаційного середовища пов'язане поняття «гуманітарна безпека» держави. У випадку появи тут істотних диспропорцій, фрагментації, недорозвинутості чи гіпертрофованості окремих елементів ці процеси становлять загрозу чи продукують ризики для національної безпеки – як з точки зору ослаблення суспільного імунітету, незахищеності від ксенофобії, тоталітарної свідомості, популізму, патерналізму, релігійного фанатизму чи інших форм деструктивних суспільних проявів, так і з точки зору вразливості до зовнішніх світоглядних інтервенцій. У нашому випадку йдеться про спроби, і далеко не завжди невдалі, інфільтрації та трансляції в українському інформаційному просторі ворожих українській ідентичності й державі смислів, зокрема заперечення суб'єктності Української держави, окремішності українців як народу, відсутності політичної нації та навіть передумов для її існування⁴.

Отже, у контексті визначення гуманітарної безпеки вслід за В. Пироженком говоритимемо про захищеність тих інтересів людини й суспільства, які визначаються світоглядно-ціннісними орієнтаціями; відсутність системоруйнівальних загроз, тобто тих з них, які не можуть бути органічно подолані в рамках механізмів, іманентних цій соціально-економічній системі. Із цього випливає, що гуманітарна безпека, або, точніше, **гуманітарна складова національної безпеки** – це ступінь захищеності життєво важливих інтересів суспільних і політичних суб'єктів, що визначаються їхніми специфічними світоглядно-ціннісними орієнтаціями [8].

---

⁴ Зазначимо, що смисли, охарактеризовані автором як ворожі, корелюються з визначеними Стратегією національної безпеки України загрозами. Стратегія серед агресивних дій Росії, що здійснюються для підірвання суспільно-політичної стабільності в Україні, визначає дії, спрямовані на підтримку маріонеткових квазідержавних утворень; інформаційно-психологічну війну, приниження української мови й культури, фальшування української історії, формування російськими засобами масової комунікації альтернативної до дійсності викривленої інформаційної картини світу (Див.: Стратегія національної безпеки України. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/287/2015/paran7#n7>).

Власне, ідеологія, світоглядні преференції є елементами сучасної російсько-української війни у двох аспектах: як фундамент, на якому вибудовується агресія, як консолідуючі чинники для спротиву їй. У першому випадку ідеологічне конструювання спрацьовує як для російського суспільства, що толерує агресію проти України, так і для частини українців, що потрапили у світоглядну пастку. Ідеться про тих громадян України, чия національна ідентичність несформована або ж підважується іншими ідентифікаціями – регіональною, пост(нео)радянською, «мало(ново)російською» тощо; при цьому лояльність до ідеологем, сконструйованих чи посиленних російською пропагандою, втягує носіїв такої ідентичності у війну, перетворюючи їх на жертв або злочинців.

Водночас і український спротив агресії вибудований на світоглядних началах. Ідеться про відстоювання, усвідомлене чи навіть невідрефлексоване, цивілізаційного, ціннісного вибору. Водночас для ідеологів агресії формальне збереження Української держави з «малоросійською» ідентичністю, судячи з ряду заяв російських офіційних і неофіційних спікерів, є цілком прийнятним у випадку її існування у сфері російського «життєвого простору». Тобто йдеться не стільки про ліквідацію формальних ознак державності, скільки про фактичну (ідеологічну, економічну, геополітичну) належність до «русского мира»⁵. І водночас такий формат існування є несумісним з уявленнями про майбутнє, особисте й національне для значної частини українців. Відповідно, інформаційна війна, значним чином, розглядається як боротьба за свою «самість». Тож цей її аспект відбувається у світоглядній площині.

Указані аспекти актуалізують завдання дослідження інформаційно-комунікаційного середовища формування та трансляції шаблонів індивідуальної й колективної поведінки, стратегій та інтерпретаційних моделей. У вітчизняній соціогуманітаристиці відсутній єдиний термін для опису смислотворчої реальності, що детермінує різні сфери життєдіяльності соціуму. Науковці [9–11] оперують поняттям «гуманітарний простір», описуючи за його допомогою середовище, у якому виробляється і функціонує

---

⁵ «Русский мир» його ідеологи визначають як глобальний культурно-цивілізаційний феномен, який складається з Росії як материнської держави й російського зарубіжжя, що об'єднує людей, які незалежно від національності відчують себе росіянами, є носіями російської культури та російської мови, духовно пов'язані з Росією.

в інформаційно-комунікативному просторі система ідей, цінностей, ідеалів, міфів, стереотипів, образів, що впливають на свідомість людей [9]. У цьому просторі функціонує історична пам'ять, розгортаються конкуруючі ідеології, які борються за вплив на суспільну свідомість. Отже, гуманітарний простір, як складова інформаційного, поряд з економічним, політичним тощо охоплює освітню, наукову, мистецьку, культурно-просвітницьку, культурно-дозвіллеву, релігійну сфери; ефірний простір електронних масмедіа, національний ринок друкованих ЗМІ, інтернет-простір, книговидання та книгорозповсюдження, інші культурно-мистецькі продукти й послуги. Він формується взаємодією систем освіти, культури, виховання, засобів масової інформації.

Плідним для розгляду проблеми видається концепт соціальних інформаційних баз як інформаційної основи національного інформаційного простору. Характерними рисами соціальних інформаційних баз є певним чином згуртовані (потрібні), відповідно організовані та використовувані масиви інформації; з розвитком сучасного інформаційного суспільства розширюється спеціалізація цих баз за тематикою вміщених ресурсів. При цьому йдеться про свідомо виготовлену й організовану інформацію за принципом доцільності [12, с. 64, 68]. Відповідно, гуманітарний простір доцільно розглядати як простір функціонування системи соціальних інформаційних баз гуманітарної спеціалізації, об'єднаних між собою та з користувачами інформаційних ресурсів системою соціальних інформаційних комунікацій.

У такому випадку згадані вище деструкції гуманітарного простору як проблеми національної безпеки можна розглядати з точки зору цілісності (фрагментації) національного гуманітарного простору в двох аспектах: як зв'язків між елементами та охоплення ними всієї території країни; з точки зору ступеня міцності зв'язків усередині національного гуманітарного простору (вони мають бути тіснішими, ніж зв'язки з іншими елементами, що існують поза межами цього простору). Ознаками цілісного гуманітарного простору є існування розвинутих спільних символічних систем (мова, цінності, національна культурна спадщина), що є комунікативною базою всього суспільства; інформаційні й культурні потреби суспільства задовольняються повністю чи переважно завдяки національним виробникам культурного продукту та національним каналам (мережам) культурної комунікації. Кількість і чисельність груп у суспільстві, які

стабільно перебувають поза сферою національних комунікативних каналів та належать до інонаціонального культурного простору, є порівняно невеликими [13].

Дослідження гуманітарного простору потребує комплексного підходу. Свідченням специфіки його розвитку можуть бути результати соціологічних опитувань громадської думки, що дає змогу виявити спільні для різних прошарків і груп населення вже існуючі настрої та світоглядні преференції як певним чином результат функціонування гуманітарного простору. Такі дані лише опосередковано дають можливість виявити фрагментацію інфополя чи припустити існування цілеспрямованих деструктивних інфільтрацій, оскільки презентують уже сформовані преференції – процеси й механізми можна лише реконструювати чи екстраполювати через результат. Більш перспективним виглядає дослідження інформаційних обмінів – інституціалізованих і неформальних. Нарешті третім, глибинним рівнем дослідження може стати аналіз інформаційно-комунікаційних процесів: практик і дискурсів, змістів використаних текстів як результатів та слідів комунікаційної діяльності, під час якої формуються світоглядно-ціннісні орієнтації та сенсожиттеві настанови, що підлягають вивченню й дослідженню.

Для опису відповідних значущих текстів, що охоплюють усі явища зразкового або парадигматичного характеру, німецький дослідник К. Хюбнер пропонує концепт «міфу про націю»: «Це історія, що складається з видатних подій неминущого значення, які постійно пам'ятаються: вирішальні битви, мирні договори, заснування держави, прийняття конституції, революції, дні народження і смерті видатних особистостей... Такого роду події викликаються в уяві людей регулярно повторюваними урочистостями. Почасти це проявляється також в існуючих монументах, документах, творах мистецтва, реліквіях та інших предметах споглядання і шанування..., які й сьогодні продовжують визначати наше життя» [14, с. 325–327]. Уточнюючи тезу К. Хюбнера про міфічне розуміння нації, російський філософ Г. Гутнер, замість поняття «міф», пропонує оперувати терміном «нарратив» у значенні значущої оповіді із включеним до неї сформованим пантеоном видатних особистостей, на які потрібно неодмінно рівнятися [15].

У цьому випадку концепція національного нарративу як значущої оповіді нації про себе видається перспективною як дослідницький підхід до наповнення згаданого вище гуманітарного простору не лише інституціалізовани-

ми/упорядкованими соціальними інформаційними базами, що охоплюють свідомо виготовлену й організовану за принципом доцільності інформацію [12, с. 68], а й неструктурованою інформацією приватного порядку і виробленими на їхній основі колективними уявленнями про минуле й майбутнє групи.

Власне, про таке співіснування «культурної пам'яті» й «абстрактного фонду енциклопедичного знання», що має універсальну значущість, але не пов'язане з конкретною ідентичністю, пише німецька дослідниця А. Ассман. Пам'ять, наголошує дослідниця, базуючись на символах, служить для соціальної групи формою самовизначення й орієнтиром на майбутнє, таким чином культура створює транспоклінний простір знань і систему координат, за допомогою яких носії цієї культури оформлюють власний досвід. Культурна пам'ять є не тільки пасивною накопичувальною пам'яттю, вона включає в себе реактивацію минулого й можливість його широкого засвоєння активною функціональною пам'яттю. Важливу роль відіграють при цьому структури перцепції, завдяки яким діють вторинні процеси індивідуального й культурного сприйняття [16]. Отже, пам'ять набуває принципового значення як сфера смислотворення, де актуальні моделі поведінки спираються на загальноприйняте, на норму, яку формують повторювані – можливо, упродовж поколінь – практики.

Таким чином, ключовими поняттями осмислення групою себе повинні стати наратив як спосіб буття розповідного тексту та пам'ять (соціальна, культурна – колективна, що принципово в цьому випадку) як «рамки», наявність у соціальної групи певних критеріїв, згідно з якими відбирається та чи інша подія, оцінюється її значущість, визначається колективний спосіб її тлумачення й емоційне насичення [17]. Сукупність людей, які поділяють цю розповідь і практики, Б. Андерсон називає «уявленою спільнотою» (*imagined community*) – спільнота конституюється завдяки уяві: кожен її член здатен уявити діяльність та основні установки, пріоритети інших членів спільноти, не перебуваючи з ними в безпосередньому спілкуванні. Ідеться про спільноту не вигадану, а побудовану на спільних цінностях, для усвідомлення належності до якої не потрібна безпосередня комунікація, достатньо зв'язку опосередкованого, через цінності, світогляд.

Тобто національний наратив може розглядатися як «...впорядкування, надання смислу досвідам, ...як конденсований ряд правил, який вклю-

чає в себе те, що є узгодженим та успішно діє в межах цієї культури» [18, с. 36]. Наратив постає як позначення набору інструкцій і норм, що дає змогу інтегрувати той чи інший випадок у деякий узагальнений та культурно встановлений припис: «...мінливі форми посередництва між особистими та загальними діями» [18, с. 38].

У межах наративної історії смисл події тлумачиться не як фундований онтологією історичного процесу, а як такий, що виникає в контексті розповіді про подію й іманентно пов'язаний з інтерпретацією. Наратив можна розглядати як певний метод, що використовується при описі подій, тобто упорядкування матеріалу у вигляді хронологічної послідовності, що утворює єдину розповідь. Він також є методом дискурсу, за його допомогою відбувається організація переживання соціального, біографічного часу; осмислення одиничних подій як значущих частин осмисленого цілого. Отже, за його допомогою надається пояснення долі індивіда чи народу. Наративи всюдисущі як механізми організації людського досвіду, локальні з огляду на історично конкретні шляхи їх сприйняття, вони володіють соціальною інструментальністю та прагматичним потенціалом [19].

Н. Яковенко, говорячи про систему сенсів, знакових для певної спільноти, що сприймається її членами за обов'язковий набір цінностей і забезпечує «адекватність» повсякденної поведінки як комунікативну пам'ять, або комунікативний код культури, із щоразу новою, на виклик часу, інтерпретацією/сприйняття «нашого» минулого, наголошує, що формують цей комунікативний код література, мистецтво, ЗМІ [20]. Про такі пріоритети говорить і дослідник українських медіа В. Кулик: більшість авторитетних у сенсі приписування ідентичностей інституційних дискурсів – науковий, освітній, релігійний, політичний – доходять до своїх споживачів за посередництвом медіа, тобто зазвичай у тому вигляді, який вибирають медіа [21].

Отже, колективна пам'ять створює такі моделі поведінки, які відповідають оточуючому нас світу, а інформаційні потоки стають головними постачальниками таких моделей світу й поведінки. Зазначимо, що сьогодні важливою рисою, яка істотно впливає на процеси творення медіа-контенту і відповідного середовища, а також на особливості його сприйняття, є зростання залученості аудиторії в процес виробництва інформації та розвитку нових видів масових комунікацій – соціальних медіа. Принци-

пово, що в соціальних медіа зростає рівень впливу користувача на вибір потоків інформації, відбувається зрощення й змішування ролей – читача, автора, співавтора, перекладача, критика, видавця, коректора тощо. Інтерактивні форми зв'язку дають користувачеві можливість брати участь у виробництві інформаційного продукту на різних його етапах – від створення до фінансування через краудфандингові проекти, формування нового рівня художньої чи медіа-критики, тим самим розмиваючи межу не лише між читачем і автором, а навіть між читачем та медіа: користувач має можливість обирати, який саме контент він повинен отримувати, виходячи в мережу, налаштовуючись на читання обраних блогів, спільнот, стрічок або вікі-проектів, перебираючи на себе, таким чином, одну з функцій медіа – формування порядку денного, відбір і трансляцію значущого для своєї аудиторії. Стрічка оновлення сторінки в соціальній мережі, яку може бути сформовано таким чином, щоб вона виконувала роль агрегатора новин; спеціальні застосування, призначені для синдикації контенту; рекомендаційні спільноти, побудовані на принципі колабораційної фільтрації – інтегрованість конвергованих медіа спрямована на конкретного користувача, що дає йому змогу поєднувати різні ролі та функції – одночасно виробника, редактора й споживача медійного продукту.

При цьому можна говорити про нові тенденції не лише у виробленні та використанні контенту, а і в його дистрибуції, що набуває виразно інтерактивного характеру – уподобання й перепублікація (репост) виступають не лише найнижчим (мінімалістичним) рівнем соціальної активності в інформаційному просторі, а й інструментами вірусного редактора. Як суб'єктивно (фільтрування інформації за принципами домедійної епохи: «усі про це говорять», «я читаю те, що подобається більшості»), так і об'єктивно (пошукові системи при індексуванні враховують популярність контенту; алгоритм представлення дописів у стрічці в соціальній мережі враховує популярність та реакції самого користувача) рекомендаційний принцип інтерактивного простору більше або менше впливає на доставку інформації (очевидно, що про «чистий», не скоригований маркетинговими стратегіями користувацький відбір усе ж не йдеться).

У цьому контексті важливим видається врахування української специфіки, що визначається відмінностями в особливостях соціокультурних процесів – для України треба враховувати, як мінімум, посттоталітарний

характер розвитку, спричинену цим специфіку медіа-поля. Так, американська дослідниця С. Херінг вважає, що основна функціональна роль конвергентних медіа – це розвага, а комунікативна й інформаційна функція тут відходять на другий план [22]. Такі висновки можуть відображати специфіку американських медіа, але не є релевантними для українського простору. Для останнього характерна заангажованість традиційних ЗМІ (наприклад, проект «Моніторинг медіа-власності» Інституту масової інформації та «Репортерів без кордонів», який обґрунтовує висновок про те, що в Україні 75% медіа належить політикам і олігархам [23]); висока інкорпорованість як на інституційному [24], так і неформальному рівнях [25] українського медіа-поля з російським – навіть після тривалої та очевидної російської агресії. Отже, специфіку вітчизняного інтерактивного інформаційного простору значним чином визначає його альтернативність як незалежного (відносно) джерела інформації в умовах неподоланої, навіть поглибленої недовіри до традиційних ЗМІ політично активної частини суспільства. Ця тенденція є цілком суголосною зі світовими процесами: для посттоталітарного суспільства є особливо важливим зникнення монополії професійних журналістів на отримання, оброблення й поширення інформації, коли, за висловом Е. Тоффлера, «розвиток інформаційної технології непомітно і швидко демонополізує інформацію без єдиного пострілу» [26, с. 38]. Тому, власне, значна кількість «розгорнутих» – великих за розміром, складних як за тематикою, так і за аргументацією – текстів у соціальній мережі Facebook та розвинута суспільно-політична блогосфера є характерною особливістю українського медіа-поля. Крім суспільно-політичної тематики, соціальні медіа представляють тексти, що стосуються культури, історії, дорожніх нотаток, літописів чи хронік (наприклад, сучасних воєнних подій в Україні).

Поява масиву інтелектуального контенту в соціальній мережі обумовлена як згаданими вище компенсаторними механізмами, так і з високою вірогідністю радянською традицією протидії інтелектуалів пропаганді, коли офіційним ЗМІ протиставлявся «самвидав». Тож інтерактивний інформаційний простір, особливо його суспільно заангажований сегмент, відіграє роль електронного «самвидаву» і, незважаючи на його не домінуючий за охопленням аудиторії статус, є досить впливовим чинником українського суспільного життя (телебачення все ще є головним джерелом новин для

українців, проте зниження його популярності триває на тлі зростання кількості українців, які спілкуються та отримують новини онлайн).

Ці тенденції варто розглядати ширше, ніж власне зміну специфіки медіа-споживання – як процеси створення нового дискурсивного простору із своїми особливостями: відбувається поєднання масової та індивідуальної комунікації, причому в першому випадку йдеться про один з найпотужніших і ефективних засобів масової комунікації, до якої елемент індивідуальної комунікації привносить високий рівень суб'єктивності та атомізації спільнот (не закриті, але світоглядно гомогенні спільноти). Важливим аспектом у цьому випадку є відмінність репрезентації в різних медіа: різний рівень лінійності (нелінійності) сюжету, інтерактивних можливостей взаємодіяти з контентом. У цій складно структурованій і самоорганізованій системі діють нові закони пред'явлення сенсів та репрезентації цінностей.

Пам'ять як сфера смислотворення формується в різних практиках, що розгортаються у двох основних площинах – як родинна пам'ять і пам'ять офіційна, трансльована через систему освіти, національних практик комеморації (вироблення ритуалів вшанування, святкування тощо), художні образи, що сукупно формують національне або регіональне культурне поле. Родинна пам'ять і офіційна можуть збігатися, відчутно посилюючи одна одну – у нашому суспільстві як характерний приклад такого співзвучання може розглядатися значна частина пам'яті про Другу світову війну. Не має сенсу заперечувати той факт, що образ Великої Вітчизняної війни був ідеологічним конструктом радянської пропаганди, але саме тому, що цей конструкт спирався на родинну та індивідуальну пам'ять, він настільки сильно вкорінений у пам'ять соціальну. Родинна пам'ять може підважувати офіційну, наприклад, для Західної України – пам'ять про радянізацію та про Другі визвольні змагання, виступаючи таким чином щодо офіційної контрпам'яттю. Маємо також приклади, коли офіційна пам'ять знищувала родинну, створюючи або поглиблюючи травми пам'яті – такою знищеною чи загнаною в невисловлене для багатьох українських родин була пам'ять про голодомор, пам'ятати й говорити про який у тоталітарному суспільстві було небезпечно. Тому маємо родинні історії про непроговорену травму, що відкриваються лише сьогодні.

Сьогодні ці складні практики і взаємозв'язки не просто інтенсифікуються через зростання кількості, а й набувають нової якості. І ці трансфор-

мації здатні впливати на особливості функціонування соціальної пам'яті як інформаційної системи зі своїми закономірностями структурування артефактів інформаційного простору, збереження, переосмислення і відтворення інформації. Поєднання динамізму й новизни інформаційно-комунікаційного простору спричиняють нові можливості презентації та переживання своєї ідентичності, виникнення, формування й транслявання (через різних агентів) символів: культури, пам'яті, національного буття.

До найбільш відпрацьованих інтерактивних практик, що досить активно використовуються і у сфері індивідуальних інформаційних обмінів, і установами пам'яті, можна віднести колаборативні проекти. Одним з найвідоміших серед таких проектів і водночас високоавторитетним ресурсом є «Вікіпедія»: цей проект існує з 15 січня 2001 р. як «відкрита багатомовна вікі-енциклопедія»⁶, засновником якої є американська Wikimedia Foundation Inc. Користувачі з усього світу розміщують і редагують інформаційні матеріали, постійно доповнюють енциклопедію, роблячи це на волонтерських засадах, та наповнюють її найрізноманітнішою тематикою. Перші спроби створити українську «Вікіпедію» зафіксовано в грудні 2003 – січні 2004 р. Це стало важливим кроком для поширення енциклопедичної інформації в українській мережі. Перша стаття з'явилася 30 січня 2004 р., але українську частину «Вікіпедії» було активовано лише через кілька місяців потому, коли кількість статей сягла тисячі. Українська «Вікіпедія» станом на 4 серпня 2017 р. має 367 тис. 235 зареєстрованих користувачів, 40 адміністраторів. Загальна кількість сторінок в українській «Вікіпедії» – понад 2 млн; кількість статей – понад 700 тис., за цим показником вона перебуває на 16 місці серед усіх мовних розділів, на 11 місці серед європейських вікіпедій, на третьому місці серед вікіпедій слов'янськими мовами. Метою «Вікіпедії» стало створення відкритої, повної, нейтральної, вільної від авторських прав енциклопедії на всіх існуючих мовах. Тому не дивно, що «Вікіпедія» – найбільша в наш час енциклопедія. Вона перетворилася

---

⁶ Цей проект повністю підпорядковується концепту «вікі» (специфічна форма Web 2.0). Це означає, що будь-який користувач має право на вільне створення нових статей, редагування змісту будь-якої вже існуючої статті, поширення інформації з енциклопедії, що не потребує навіть реєстрації. Ніхто в такому разі не може претендувати на авторські права на матеріали, які були викладені у «Вікіпедії». Хоча прізвище автора зберігається, але не виключено, що його матеріал буде змінено, доповнено або частково видалено. Таким чином, принцип «вікі» певним чином відповідає принципу «відкритого коду».

на один з найбільш відвідуваних сайтів світу та розглядається багатьома як потужний освітній ресурс, визнаний у всьому світі.

З іншого боку, колективне творення текстів актуалізує питання впливів світоглядних преференцій користувачів і досягнення об'єктивності текстів, що претендують на енциклопедичний статус чи, навпаки, перетворення популярного ресурсу на джерело ворожих смислових інфільтрацій. Виявами цих тенденцій стають так звані війни редагувань – агресивне використання механізму редагувань з метою перемоги в суперечці про зміст статті, причому не як в одиничній дії, а з метою загальної налаштованості учасника чи учасників на конфронтацію в тому, що стосується змісту статей.

Сторінки української «Вікіпедії» в умовах російської агресії стали фактично авторитетним джерелом інформації: ретельний хронологічний і змістовний виклад подій українсько-російського конфлікту; одним з найбільш вдалих прикладів вичерпної інформативності можна назвати набір статей щодо втрат українського війська на Донбасі – унікальний волонтерський проект з найповнішим поіменним мартирологом жертв російської агресії. Водночас, зважаючи на двомовність, поширену в українському суспільстві, авторитетною для багатьох українців залишається російська «Вікіпедія», що є потужним інструментом поширення російської візії історії та сучасних подій. Так, свого часу адміністратору російської «Вікіпедії» довелося пояснити зникнення терміна «Київська Русь» і заміну його на «Давньоруська держава» [27]. Показово, що ці правки було внесено ще до початку російської агресії у 2013 р.

Цікаві результати дав аналіз інформації про події в Криму російською, українською та англійською мовами, проведений ресурсом MediaSapiens [28]. Навіть порівняння назв статей є промовистим. В українській версії представлено три статті: «Анексія Криму Росією» (2014), «Кримська криза», «Російська інтервенція до Криму» (2014). У російській версії термін «анексія» не вживали, тому стаття-відповідник називається просто «Приєднання Криму до Російської Федерації». Інша зберегла назву й залишилася «Кримским кризисом», а от сторінка про російську інтервенцію відсутня взагалі. Англійською мовою про події в Криму можна знайти лише одну сторінку – Annexation of Crimea by the Russian Federation, проте це узагальнюючий матеріал щодо найважливішої інформації з усіх статей. Тобто принципово різниться суть матеріалу: українська «Вікіпедія» описує

агресію Росії, анексію Криму, інспірований «референдум», «нелегітимність захоплення з точки зору міжнародного права» й невизнання анексії міжнародними організаціями, репресії на окупованому півострові проти українців і татар, цензуру та обмеження слова, залякування інакодумців, економічні втрати й екологічні проблеми півострова внаслідок окупації. Інформація з російської версії «Вікіпедії» подає події як легітимне приєднання Криму до Російської Федерації після довгих антиурядових протестів в Україні. З англійської «Вікіпедії» випливає, що 18 березня Росія анексувала український Крим – з того часу півострів де-факто став російською територією, анексія супроводжувалася військовою інтервенцією, яка була частиною ширших заворушень у Південно-Східній Україні.

Хоча здебільшого хронологія та основні факти інформації про кримський конфлікт залишаються незмінними, у кожному разі інакшою стає форма подачі й лексика, яка передає інтенції тексту і впливає на його сприйняття. Показовою є частота вживань слів-маркерів «анексія» та «окупація» в кожній зі статей-відповідників, підрахована MediaSapiens. Зокрема, в українській статті слово «анексія» вживається 23 рази, «окупація» – 23 рази; в англійській статті: annexation – 44 рази, occupation – вісім разів; у російській статті: «аннексия» – три рази, «оккупация» – п'ять разів, причому ці слова вжито як демонстрацію позиції України або західних держав. Натомість автори статті вважають за доцільне вживати терміни «отделение» та «присоединение». Отже, українська форма подачі з усіх трьох версій є найрізкішою: «насильницьке відторгнення», «так званий референдум», «буцімто проголосували», «настрої зрежисовані», «масові репресії та залякування інакодумців», «командири завербовані» – лексика створює негативне забарвлення подій і підкреслює саме факт окупації. Російська версія, навпаки, є найм'якшою з усіх, автори намагаються згладити гострі кути на користь РФ, навіть повідомляючи про позицію міжнародної спільноти, у статті запропонували альтернативні аргументи й точки зору, що виправдовують РФ. Англійська стаття про Крим найбільш витримана. Хоча її автори замість слова «окупація» воліють уживати слово «анексія» (а це не є тотожні терміни), вони не стверджують, що події в Криму – це легітимне приєднання. Крім того, в англійській версії практично відсутня емоційна лексика, а також подано багато фактів, про які зовсім нічого не згадано в обох інших випадках. Показово, що кардинально

відрізняються джерела, на основі яких створювали сторінки про кримські події. Автори в усіх трьох випадках здебільшого посилаються на публікації в медіа, тобто війни редагувань у «Вікіпедії» виходять далеко за межі вікі-простору, їх передумовами є зовсім не енциклопедичні знання: здебільшого інформацію про конфлікт подано на основі того, як його висвітлюють журналісти [28].

Протиборство між українською та російською вікіпедіями можна поділити на два типи: активне (війна редагувань, «вандалізм» правок) і пасивне (доступність різних мовних версій). У випадку з «Вікіпедією» вирішальну роль має не фактор активного російського втручання в український ресурс, а пасивне домінування російського контенту над українською інтернет-сферою. Інакше кажучи, проблема не в тому, що стаття «Анексія Криму Росією» (2014) зазнає редагування з боку проросійськи налаштованих авторів, а в тому, що пересічний користувач може отримати через пошукову індексацію посилання на сторінку «Присоединение Крыма к Российской Федерации». Ключовим моментом в обох випадках є мова тексту: проросійських «вандалів» в українській «Вікіпедії» значною мірою спиняє мовний бар'єр, зате частина українських користувачів, з огляду на мовні ж преференції, звертається до текстів російської «Вікіпедії», отримуючи відповідні інтенції.

Використання різних версій «Вікіпедії», за даними проекту stats.wikimedia.org, станом на жовтень 2016 р., дві третини нашого трафіку у «Вікіпедії» (63,5%) припадає на російську версію. Натомість українська «Вікіпедія» охоплює 25,2% читацького інтересу. Англійська версія привабила 9,4% трафіку, а на інші мови припадає 1,9% (див. рис. 4.1).

Такий розрив є яскравим маркером вкоріненості українців у російській медіа-простір. І хоча українські «вікіпедисти» називають ряд об'єктивних причин, які сприяють популярності російської версії, усе ж вони роблять висновок, що основна причина – медійна зросійщеність України.

При цьому українцям вплинути на російську версію складно через сильну протидію значної кількості проросійськи налаштованих учасників. Звісно, можна говорити про динаміку відмови українців від російської візії, особливо після початку російської агресії. За приблизними підрахунками ⁷

⁷ Отримати точну аналітику неможливо, оскільки «Вікіпедія» змінювала методику підрахунку трафіку; наведені дані ґрунтуються на припущенні, що пропорція розподілу кліків між мовними

можна констатувати зменшення розриву між російською та українською версіями від семикратного до випередження російської версії в Укрнеті у 2,5 раза з 2010 до 2016 р. [29].

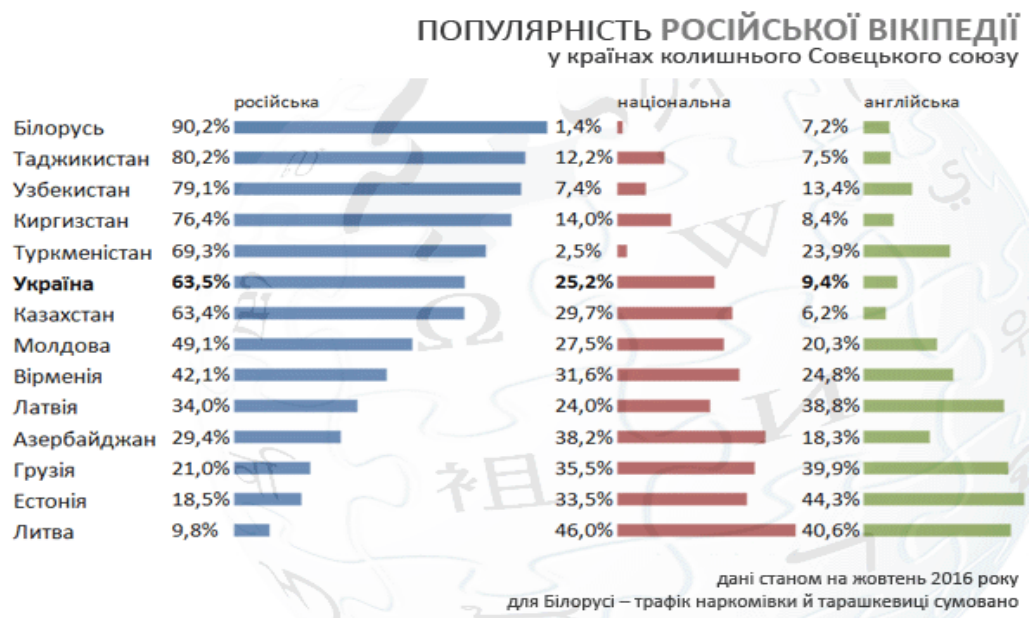

Рис. 4.1. Використання різних версій Вікіпедії

Джерело: Семків В. Війна з префіксом Wiki // Збруч : журн. – Режим доступу: <https://zbruc.eu/node/61215>

Користувачів Інтернету, насамперед соцмереж, не просто пасивно споживати інформацію, а активно генерувати власний контент дедалі активніше залучають інституційні установи пам'яті: архіви й бібліотеки активно збирають нові історичні свідчення. Так, Бібліотека Конгресу збирає історичні фотографії на фотоплатформі Flickr; «Пам'ять нації» (німецький проект). Серед наймасштабніших проектів оцифрування об'єктів європейської спадщини проект Europeana 1914–1918 Європейської віртуальної бібліотеки (Europeana.eu) скерований на збирання й оцифрування матеріалів, пов'язаних з Першою світовою війною. Цікавими з точки зору кола-

версіями зберігалася в межах методики.

бораційних практик є добірка матеріалів приватних осіб, зібраних у дні Європеани (collection days): учені, архіваріуси і військові історики працювали з людьми, які прийшли, аби зробити надбанням громадськості приватні (сімейні) спогади про Першу світову війну (листи з освідченнями в коханні, поштові листівки, фотографії, зошити із солдатськими піснями часів Першої світової війни оцифровувалися та обговорювалися учасниками зустрічей). З 2011 р. такі дні відбулися у 22 країнах, вдалося зібрати та оцифрувати понад 200 тис. об'єктів культурної спадщини, пов'язаних з Великою війною. Усі матеріали доступні за адресою: europeana1914-1918.eu і вільні для використання.

Проект Transcribathon (у рамках Європеани) у форматі своєрідного змагання звертає увагу на великий корпус оцифрованих, однак нерозпізнаних листів учасників Першої світової війни, написаних багатьма європейськими мовами. Опрацювання цих рукописних матеріалів фактично неможливе без залучення так званого краудсорсингу. Таким чином, Європеана організувала свого роду марафон, де кожний може долучитися до транскрибування листів військових і їхніх родин. У транскрибуванні вже взяло участь 839 користувачів, які опрацювали 7 тис. 188 документів. За підсумками їхньої роботи ведеться рейтинг учасників марафонів. Крім того, Європеана організує події в ряді європейських міст, на яких команди змагаються між собою у швидкості і якості транскрибування матеріалів. Транскрибовані матеріали перебувають у відкритому доступі. Проект покликаний звернути увагу на нові джерела для досліджень.

Ще однією ініціативою із залучення волонтерів до транскрибування листів періоду Першої світової війни є Letters1916.maynoothuniversity.org, створений за координації Університету в Мейнуті (Ірландія). З 2013 р. цей ресурс оцифровує й транскрибує колекцію листів періоду Великоднього повстання в Ірландії, зібраних з фондів 35 ірландських і міжнародних інституцій. Часові рамки для проекту вибрані з 1 листопада 1915 р. до 31 жовтня 1916 р. Базу даних з понад 1 тис. 300 транскрибованих листів створили за принципом краудсорсингу. Матеріали згруповані за тематикою, датою й приналежністю до колекції. Проект супроводжувала серія навчальних воркшопів для вчителів. Окремі листи були також вкладені в контекст їх написання через окреслення детальніших відомостей про авторів, тематику й період появи. Проект продовжує наповнення бази даних і нещодавно

отримав додаткове фінансування на розширення фокусу до пізнішого періоду Англо-Ірландської війни та Громадянської війни в Ірландії.

Іншим кількарічним проектом про історію Першої світової війни є *La Grande Guerra+100*. Це онлайн-календар, який щомісяця публікує матеріали про події війни. Проект за координації Трентського університету розпочався у 2014 р. Публікація епізодів завершиться у грудні 2018 р. Робота над календарем відбувається за партнерської співпраці Трентського університету з Ягеллонським університетом у Кракові, Університетом Іннзбрука та Університету Монпельє III. Технічну підтримку надає організація *WW1-dentro la Grande guerra di Milano*. За словами авторів проекту, співпраця ряду інституцій дає змогу побудувати в календарі наднарративний дискурс і передбачити порівняльні перспективи на перебіг та наслідки Великої війни не лише в Італії, а й ширше у Європі. Матеріали про учасників основних битв і життя у час війни доповнені історичними документами й мистецькими рефлексіями на тему пов'язаних подій. Додатково для календаря створили інфографіки та панорамні знімки ряду ключових місць на італійському та західному фронті. Публікації супроводжують наукові семінари й академічні зустрічі зі студентами партнерських університетів і локальних шкіл [30].

Українські проекти подібного роду менш масштабні, реалізуються, як правило, без фінансової державної підтримки фахівцями-ентузіастами і волонтерами-користувачами. Так, проект «1939–1945: Неписана історія» ініційовано ресурсом «Історична правда», що звернувся до своїх читачів із закликом опублікувати сімейні розповіді й перекази про те, як батьки, бабусі, діди та прадіди кожного з нас пережили цю війну. «Саме це, – наголошує команда ресурсу, – наша спільна історична пам'ять, а не те, як її інтерпретують політики». (Проект було ініційовано у 2011 р., офіційний дискурс пам'яті на той момент вибудовувався в Україні в руслі пострадянського. Проект виступає як презентація альтернативної й навіть контрпам'яті на той момент). «Друга світова війна залишила слід у кожній українській родині. Як правило, учасники тих подій, хоч би з якого боку вони воювали, й досі не хочуть розповідати подробиці. Правду про війну іноді довіряли лише найближчим родичам. Влада забирає цю правду у нас, приватизуючи її і створюючи “єдино правильну” версію. Але воювала не влада, а народ. Воювали наші предки – конкретні люди, чиї маленькі правди

й утворюють різнобарвну картину буття народу у кривавому світовому конфлікті», – пояснює завдання проекту команда, за результатами реалізації якого було опубліковано ряд спогадів, наданих користувачами [31]. Інституційний проект «Голодомор 1932–1933: родинні історії»⁸, спрямований на створення єдиної електронної бази свідчень жертв голодомору, реалізовується в рамках Міжнародної гуманітарно-просвітницької програми «Голодомор 1932–1933 років: пам'ять в ім'я майбуття». Єдину електронну базу символічно започаткувала колекція свідчень про голодомор на Луганщині (аудіо, фото, документи), що їх десятиліттями збирала, а кілька років тому вивезла з охопленого війною Сходу України й передала до HREC in Ukraine вчитель, волонтер В. Анусова. У єдиній Глобальній електронній базі свідчень жертв Голодомору (www.holodomor.org.ua) буде дві рубрики: «Голодомор: колекції (від А до Я)» і «Голодомор: родинні історії». У першій частині опублікують ті спогади, які записано давно. Люди, які системно збирали свідчення про голодомор, зможуть їх оприлюднити на порталі. Буде здійснено паспортизацію й подано інформацію про збирача, а також про місце збереження колекції. Друга частина проекту – це родинні історії про голодомор. Люди зможуть передати до центру або самі створити власну сторінку на веб-сайті, де виставлятимуть інформацію й доповнюватимуть її архівними фотографіями, документами. При цьому свідчення не редагуватимуть. Адже ці свідчення можуть знадобитися для вивчення мови якогось регіону чи для роботи психологів, які вивчатимуть потік думок людини. У перспективі база свідчень буде сполучена з 3D мапою «Місця поховання, пам'ятники і пам'ятні знаки жертвам Голодомору». Зайшовши на цей ресурс, почитавши свідчення, можна буде подивитися інформацію, що сьогодні відбувається в тому чи іншому селі, чи вшановується пам'ять загиблих від голоду, чи впорядковане місце масових поховань, яка історія села, які інші родинні історії пов'язані з цим місцем [32].

Високий рівень популярності можна констатувати для різного роду біографічних проектів: користувачі досить активно беруть участь як у

⁸ Проект ініціював і реалізовує Український науково-дослідний та освітній центр вивчення Голодомору (HREC in Ukraine) у тісній співпраці з Українським інститутом національної пам'яті, Інститутом історії України НАН України, Національним музеєм історії України, Українським науково-освітнім консорціумом вивчення Голодомору (HREC) Канадського інституту українських студій Альбертського університету за підтримки Міністерства молоді та спорту України, Міністерства освіти та науки України.

створенні таких баз, так і проявляють зацікавленість у їх поширенні, обговоренні, використанні. Так, український проект rqa.in.ua надає можливість створити своє родинне дерево у єдиній системній базі. Це найбільша база жителів території України, народжених між 1650–1920 рр., з безкоштовним доступом і можливістю, зареєструвавшись, створити власний профіль та розробляти власне генеалогічне дерево: вносити в базу своїх дітей, батьків, дідів тощо. Менше ніж за місяць роботи сайту на ньому зареєструвалося майже 110 тис. осіб, які побудували 84 тис. родоводів. Платформа передбачає обмін інформацією між користувачами, які додають у базу інформацію, розміщують фотокопії сканів тощо, а також залучає волонтерів для атрибуції документів (прізвище, ім'я, роки народження, смерті, населений пункт, де ця людина згадувалася), внесення її після перевірки до загальної бази. Розробники планують запустити аналітичну систему [rqa analytics](#), що зіставлятиме дані родоводу користувача з усіма оновленнями в базі, у випадку ряду однакових параметрів повідомлятиме про це користувачу [33].

Ініційовані фахівцями проекти можуть набувати нових рис через інтерактивність. Наприклад, проект «Карта прізвищ» (<http://ridni.org>) генеалогічного товариства «Рідні», яким у перший день скористалися понад 120 тис. українців з усього світу. Карта найпоширеніших прізвищ, міст і сіл, серед іншого, досить активно поширювалася в соціальних мережах як розважальний і рекреаційний ресурс: *«Смотрите, какая крутая штука. Биг-дата на службе генеалогии. Сайт, на котором можно узнать, в какой местности Украины чаще встречается твоя фамилия»*. Утім, самі ж користувачі усвідомлюють і його потенціал як комеморативної практики усвідомлення власного коріння, *«щоб гратися. Або щоб прозрівати»*. Найчастіші коментарі це свого роду «перекличка», вказівка, хто звідкіля та «скільки нас», наскільки рідкісне/поширене прізвище [34].

Наведений приклад ілюструє таку рису інтернет-простору, як зовнішня, додана інтерактивність: через створення гіпертексту інтерактивними, такими, що залучають участь користувачів, можуть стати будь-які тексти, навіть такі, що при створенні не передбачали елементів розвитку в режимі колективного авторства. Таке інтегроване споживання інформації може бути і передбаченим авторами контенту (сайт з можливістю обговорення, створений телеканалом), і непередбаченим, стихійним, ініційованим корис-

тувачами в соціальних медіа. Зовнішня інтерактивність може проявлятися як новий рівень критики: користувачької – у стислому вигляді представлена на форумах різного роду рекомендаційних сервісів (книжкових, кінематографічних, ігрових); у розгорнутому – практика написання аматорських рецензій на спеціалізованих сервісах або ж у соціальних мережах. Практика, що здатна інтенсифікувати практики колективної рефлексії над художніми текстами.

Як актуальний приклад можна навести реакцію українського сегмента інтерактивного простору на гучну кінематографічну прем'єру 2017 р. художнього фільму «Дюнкерк» (англ. Dunkirk) К. Нолана. Фільм присвячений драматичним подіям евакуації формувань британських і французьких військ, затиснутих вермахтом на Атлантичному узбережжі під час битви за Дюнкерк на північному сході Франції (Друга світова війна). Аналіз активного обговорення фільму в українській блогосфері Facebook дає можливість виявити спільні риси таких рефлексій. По-перше, осмислення текстів через особисті досвіди, пряма їх екстраполяція на смисли, закладені авторами, «переклад» їх на свою символічну мову. При цьому саме сприйняття не є одностайним – від *«всё показано максимально консервативно и пораженчески... все люди в фильме выглядят пешками и конца, что очень важно, – нет...»* [35] до *«головна ідея фільму – навіть після таких масштабних поразок, як окупація Франції і відступ з Дюнкерка – нація здатна боротись і врешті-решт перемогти...»* [36]. Водночас перенесення образів і осмислення досвіду – одна з найпоширеніших реакцій.

Ідеться про досвід війни – в українському суспільстві сьогодні досить багато людей, які мають власні переживання війни, дехто з них, можливо, і готовий до обговорення цього досвіду публічно: *«Дюнкерк заставил вспомнить о том, что такое страх, сжимающий все внутри до размеров ушка иголки, про бегающий по спине леденящий холод, порождаемый бесконечным ожиданием, про попытки вести себя достойно в ситуациях, когда это труднее всего, про то, что конец не приносит успокоения.*

Люди, говорящие о том, что фильму не хватает ужасов войны, просто не знают, что главный ужас на войне – это происходящее в твоей голове, а к мясу достаточно быстро привыкаешь. Тем, кому не хватило диалогов, просто не знают, что в таких ситуациях люди в основном молчат. Тем, кому не хватило раскрытых персонажей, просто не понимают,

что там, в дюне ты просто точка без имени» [37]. Загалом перелік таких асоціацій досить великий: «[...] оточені армії в Дюнкерку – оточені вздовж рос.-укр. кордону бригади ЗСУ в 2014-му; героїзм британських льотчиків – подвиг наших повітряних сил під час рейсів в Луганській аеропорт; флоти рибальських і прогулянкових суден – масовий волонтерський рух 2014-го; чай на пірсі, яким зустрічають евакуйованих солдатів жителі прибережних міст – приємні спогади про чай і бутерброди на Майдані в 2013-му. Що й не дивно, усі війни мають набір спільних рис [...]». Із коментарів: «Весь фільм просидів в напрузі та співпереживанні до героїв і одночасно уявляв, як нашим хлопцям непереливки на сході» [36].

Однією з найбільш артикульованих асоціацій стала очевидна для українського глядача паралель: допомога мирного населення своїм військовим. *«Коли в фільмі на допомогу військовим виходять приватні рядові катери, катерки, яхти, буксири – у мене одразу в пам'яті озвалося «Київ, вставай!», коли 11 грудня київський народ серед ночі пішки біг на Майдан. Абсолютно однозначна асоціація» [38]. «Ті ж самі англійські старенькі рибаки і яхтсмени, які вивозили своїх солдатів, не через примус, а за покликком серця, це те ж, що наші волонтери (скільки вони витягнули солдат з-під Іловайська і Дебальцевого)» [39].*

«Головна ідея фільму: воює не тільки армія – воює народ. Армія може зазнати поразки, але це не має значення, якщо народ готовий битися до перемоги. [...] Кристофер Нолан робить, фактично, оду волонтерському руху [виділення наше. – Авт.]⁹ – знімає як англійці на рибальських човнах і прогулянкових яхтах рятують власну армію. Вони не могли повернутися додому, і тоді дім прийшов по них» [40]. «Половину вояків справді врятували риболовецькі судна і приватні поромчики. Це класичне військове волонтерство, побачене нами в 2014 у Нолана, не без надмірної романтизації – оці тости з джемом і чашечка чаю – це так по-англійськи... але, сука, і так по-людськи. Мій прадід після форсування Дніпра зжер мертвого зайця, якого сам і знайшов. Оце різниця – між людським ставленням і баби ще нарожають» [41].

Паралель із власною сімейною пам'яттю про Другу світову війну наведена в останній цитаті з тією метою, щоб показати, що порівняння став-

---

⁹ Термін «волонтерство» для опису загальнонаціонального руху під час війни, допомоги армії з боку мирного населення характерний якраз для дискурсу російсько-української війни, а не для Другої світової війни.

лення Англії та СРСР до власних солдатів має місце в діапазоні від згадки про трагедії окремої сім'ї («*И да, они все сделали, чтобы вытащить своих, а не бросили подыхать на берегу, как моего деда в Севастополе*» [37]) до порівняльної публіцистики про Дюнкеркську евакуацію (1940 р.) та оборону Севастополя (1941–1942) [42].

Авторський прийом режисера – безликість ворога [у фільмі фактично немає жодного кадру з обличчям німця (читай – ворога), зрідка – фюзеляжі літаків з хрестом; вермахт, мов стихійне лихо, присутнє десь за кадром, що невмолимо знищує кораблі й піхоту союзників] спонукає до рефлексій щодо сприйняття ворога і війни сучасним українським суспільством. Тож тут можна говорити про таку атрибутивну характеристику наратива, як його самодостатність і самоцінність. Як зазначає Р. Барт, процесуальність розповіді розгортається «заради самої розповіді, а не заради прямого впливу на дійсність, тобто в підсумку поза будь-якою функцією, крім символічної діяльності як такої» [43, с. 656–658].

Загалом, художні тексти історичної тематики (фільми, ігри, книги) є потужним джерелом впливу на суспільну свідомість і колективну пам'ять. За висновком дослідниці психології сприйняття медіа-текстів М. Грін, сила художніх наративів підкреслює цікаву відмінність між риторичною комунікацією і наративами: на вплив аргументів впливає достовірність джерела або сприйняття інтенцій мовця, проте у випадку «чарівного наратива» знижується критичне сприйняття джерела, на емоційному рівні історії сприймаються незалежно від того, чи відповідають вони реальності [44].

Не менш перспективними видаються дослідження, спрямовані на з'ясування побутування практик комеморації. Пам'ять виникає новими шляхами через такі сайти, як Facebook, Instagram, стираючи межі між індивідуальною та колективною пам'яттю. Водночас поширення дезінформації з Інтернету, як, наприклад, обговорювані сайти фейкових новин, має потенціал руйнування індивідуальної й колективної пам'яті [45]. Психологи досить активно досліджують основні процеси формування колективних спогадів, зокрема, соціально обумовлені помилки пам'яті. Вони показують, що соціальні мережі мають істотний вплив на формування пам'яті, вказують на можливість коригувати спогади індивіда, оскільки учасники виявляють сильну тенденцію відповідати помилковим спогадам групи. Таким чином, маємо висновок про те, що конвергенція пам'яті частіше трапляється

в соціальних групах, ніж між ними, і, навпаки, конвергенція пам'яті посилює груповий зв'язок: «Тепер, коли ми поділяємо пам'ять, ми можемо мати сильну ідентичність і більше турбуватися один про одного». Більше того, сформовані в групах деформації «первинного опромінення помилковою інформацією» ускладнюють виправлення таких впливів пізніше: коли група узгоджує свої уявлення про подію, колективна пам'ять стає відносно стійкою до конкуруючої інформації [46].

Конструювання історії в цьому плані стає схожим на конструювання новин. Тільки конструювання новин виконує тактичні завдання, а конструювання історії – стратегічні. Вони є впровадженими в колективну пам'ять певними стратегічними межами, що відділяють хороше «моє» від поганого «чужого». Причому досить часто це робиться не тільки за допомогою підручників, а й за допомогою кіно та серіалів, які впливають на мозок емоційно, на відміну від раціонального впливу школи або університету [47].

Іншою стороною інтерактивності як включеності користувачів у створення, трансляцію та трансформацію контенту є «вибух авторства» та, відповідно, зростання контенту, що змінює також специфіку дистрибуції та споживання: якщо ера Гутенберга характеризується інформуванням як завданням, то в Інтернеті вже стоїть завдання утримати увагу, що призводить до зростання образності продукованих текстів, спрямованої на те, щоб «вихопити» увагу користувача до свого елемента інформації у її загальному потоці; орієнтація не стільки на раціональне мислення (на нього просто немає часу), скільки на емоції, чуттєве мислення. Звідси зростання впливу мозаїчної культури, для якої характерна презумпція колажності – потоки інформації настільки великі й змінюються настільки швидко, що для їх обробки найкраще годиться вихоплення суті окремих знаків, формування певної мозаїки. На зміну раціонально організованого процесу пізнання (знання впорядковане, чітко структуроване, у цілому ієрархічно вибудоване) приходить посилення впливу мозаїчного світобачення – різнорідне, хаотичне, уривчасте поєднання інформації, причому людина пізнає навколишній світ шляхом проб і помилок, її уявлення зав'язані на власний досвід, на конкретні інформаційні потоки, з якими вона має справу. Ця нова культура заснована на символах, кодах, моделях інтелектуальних презентацій, переважанні емоційного над раціональним. Говорячи про семіотичну природу культури, маємо на увазі її інформаційну близькість, легкість, переконли-

вість почуттів і образів, які транслюються. Часто йдеться про заміщення абстрактного об'єкта чуттєвими образами. Це, з одного боку, приводить до дієвості символів, а з іншого – спонукає уважніше придивитися до слабких сторін такого сприйняття, яке загалом обертається меншою продуктивністю, здатністю трансформувати зміст аж до повного викривлення.

Показовим прикладом сприйняття найрізноманітніших соціокультурних процесів через образи й метафори є вплив масової культури та стрімке зростання пояснювального потенціалу розтиражованих медійних образів. Серед таких культових ¹⁰ трансмедійних текстів ¹¹ – світи «Гри престолів», «Володаря перснів», «Гаррі Поттера» ¹² та ін. Наприклад, через альянзи на «Гру престолів» сприймається виборча кампанія 2016 р. у США та її учасники [герої вигаданого світу стикаються з кризою біженців, кліматичними загрозами, зброєю масового знищення (дракони, за визнанням самого автора, – це система ядерного стримування)] [48, 49]. На прикладі оповіді серіалу й книги дослідниками вивчаються економічні моделі, соціально-економічні уявлення, особливо ідеї про соціальний порядок і роль, яку відіграють мирне співробітництво, торгівля та гроші в організації суспільства [50].

Інший приклад – дослідження щодо того, наскільки ідеї «Гаррі Поттера» вплинули на політичні цінності й перспективи покоління, що росло

¹⁰ Культовим називатимемо текст [книга, фільм, серіал, графічні романи (комікси)], довкола якого формується стала група споживачів, що створюють практики вшанування – регулярні й символічні відтворювання текстів (перегляди, інсценізації, ритуали), аж до створення субкультури й навіть релігії на основі вигаданого світу («Зоряні війни»). Знаковий текст, що відкрив нову епоху у своїй галузі, якісно відрізняється від попередніх, є проривом для свого часу й об'єктом наслідування.

¹¹ Термін «трансмедійний текст» (оповідь) вказує на сучасну медіаконвергенцію як культурну практику. Одна з характеристик трансмедіа – розкриття історії не просто через кілька медіаформатів, а за допомогою різних текстів, що представляють собою різні «точки входу» для наратива. У таких випадках прийнято використовувати формулювання «світ» певної історії, розказаної через книги, фільми, комікси, ігри паралельно. (Див.: *Половинчак Ю.* Конвергентні процеси в сучасному інфопросторі: трансформації текстів, практик, ієрархій. Наук. пр. Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського. – 2017. Вип. 46. С. 21–30).

¹² «Гра престолів» (англ. *Game of Thrones*) – американський телесеріал у жанрі фентезі, створений за мотивами циклу романів «Пісня льоду й полум'я» Д. Мартіна; «Володар перснів» (англ. *The Lord of the Rings*) – епічний роман у жанрі фентезі, створений філологом професором Оксфордського університету Д. Толкіном, що фактично започаткував цей напрям у літературі; «Гаррі Поттер» (англ. *Harry Potter*) – серія фантастичних романів англійської письменниці Д. Роулінг. У кожному випадку існують екранізації романів, комп'ютерні ігри й навіть віртуальні світи за їхніми мотивами.

на цій історії. Науковцями висунута емпірично обґрунтована теорія про те, що саме історії про хлопчика-чарівника могли мати вплив на формування вищого рівня політичної толерантності, меншу схильність до авторитаризму, більшу підтримку рівності та більшу протидію застосуванню насильства й тортур в сучасному світі. У доробку італійських дослідників з цієї теми плідною видається засаднича для їхніх праць ідея про перенесення когнітивних і емоційних реакцій на медійні персонажі та ситуації, а також на прямі контакти в реальному світі [51, 52].

Для українських інтерактивних практик також характерні приклади апеляції до художніх образів, створених названими трансмедійними оповідями. Так, один із центральних образів світу «Гри престолів» – залізний трон – було обіграно в досить резонансному перформансі українських військових і волонтерів (рис. 4.2).

Трон з уламків танкової броні, залишків деталей підбитої техніки і відстріляних снарядів було зконструйовано за 4,5 км від Донецька та представлено у фото і відеороликах; трон був проданий урешті-решт на благодійному аукціоні на користь армії за 150 тис. грн (рис. 4.3) [53].

Рис. 4.2. Постер серіалу. Оригінальне зображення залізного трону
Джерело: Game of Thrones. – Режим доступу: <http://www.moddb.com/mods/game-of-thrones>

Рис. 4.3. Фото трону з уламків військової техніки, створеного у зоні АТО
Джерело: Благодійний аукціон. 14.10.2017 // Facebook. – Режим доступу: <https://www.facebook.com/events/565449250312220>

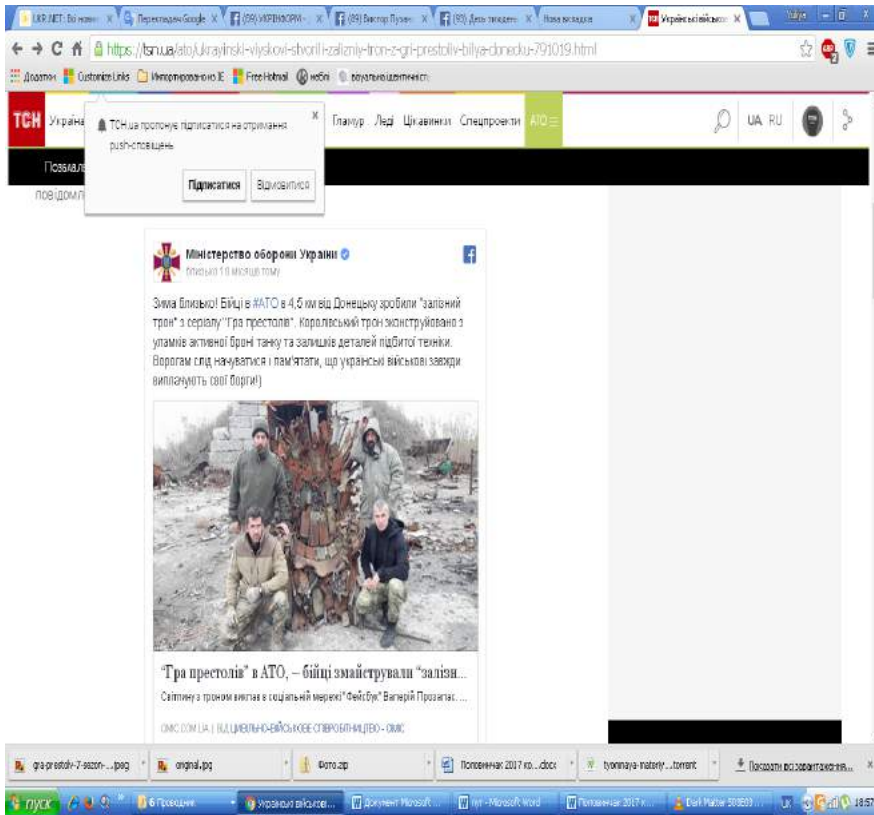

Рис. 4.4. Facebook-сторінки Міністерства оборони України від 21 жовтня 2016 р.
 Джерело: <https://www.facebook.com/theministryofdefence.ua/posts/1222658951129941>

Цікаві тут і рівень використання популярних образів [фото об'єкта у своєму Facebook опублікувало Міністерство оборони України (рис. 4.4), інформація була розтиражована як українськими, так і зарубіжними ЗМІ], і символічність акції. Не менш цікаві й характеристики метафоричності символічної комунікації, що їх можна проілюструвати на прикладі цієї акції. Отже, показовою в наведеному прикладі є інформаційна компресія – здатність у стислому вигляді передавати значні масиви інформації: образи влади (держави) і війн покликані утворити їх та утримати (залізний трон викували з мечів переможених ворогів; він високий, незручний і небезпечний); гасло «Зима близько» (англ. Winter Is Coming) – девіз роду Старків,

що уособлюють честь та самовідданість, попередження/засторогу про наближення ворога й постійну готовність до рішучої битви.

Очевидною є конвенційність таких образів: сприйняття їх за домовленістю, прочитування смислів усіма учасниками спільноти шанувальників, значення типове, що не потребує додаткових пояснень. Одночасно таке дешифрування окреслює групу «своїх», тобто тих, хто говорить однією символічною мовою, і якщо офіційна структура (у нашому випадку – Міноборони) зможе бути природною в такій неформальній комунікації, вона може бути включена до такої групи й почута значно краще, ні за умови офіційної комунікації. Ця характеристика окреслює інтеграційний потенціал символічних образів. Очевидними також є такі риси, як прецедентність (часта повторюваність, упізнаваність), адаптивність (спрощення інформації для масової свідомості), відповідно ефективність у донесенні меседжа.

Можливо, менш атрактивним, відтак менш резонансним, але значно глибшим, на нашу думку, є образ стіни, «здичавілих» і «білих ходоків» з того ж світу «Гри престолів», що стали в мережі досить популярними метафорами для опису українсько-російського протистояння. Стіна як образ останнього рубежу, обітниця її захисників закрити собою цивілізований світ від зла перекликається з перспективною науковою концепцією «фронтиру», цивілізаційного прикордоння, яким історично впродовж століть були українські землі. Україна як форпост Європи прочитується у цьому образі; Росія – агресивний «чужий», що загрожує «нашому світу». Метафори для означення такого ворожого чужого запозичуються й з інших текстів, наприклад, образи інших культових книги і фільмів «Володар перснів»: «Мордор» як імперія зла; «орки» як деструктивні сили, що атакують мирні народи, несуть пільму й руйнування. Російська агресія породила в українському патріотичному дискурсі ряд етнофолізмів¹³, породжених (актуалізованих і масовізованих) конфліктом та спрямованих на дегуманізацію, формування образу «чужого», зокрема, і засобами художніх образів.

У сучасних дослідженнях зазначається, що «серед іноземної культурної продукції, особливо російської, яка циркулює в інформаційному просторі України, найбільшу частку становлять продукти невибагливої масової куль-

---

¹³ Етнофолізм – екзоетнонім (зовнішній етнонім) з негативною конотацією, належить до пейоративної лексики просторіччя.

тури, яка має певне ідеологічне наповнення... З точки зору стратегічного ведення інформаційної війни, масова культура є ідеальним інструментом» [54]. При цьому треба зазначити, що цей інструмент є двобічним як для об'єкта, так і для суб'єкта впливу. І це також мають враховувати інформаційні працівники сторони, проти якої проявляється агресія.

Цікавий приклад такої двобічності нещодавно було продемонстровано в Білорусі – віртуальний інформаційний кейс «Вейшнорії»¹⁴ («альтернативної Білорусі»). Ідеться про обговорення, спровоковане легендою російсько-білоруських навчань «Захід–2017». Згідно з легендою, на Білорусь нападає коаліція «Весбарії» (вигадана держава «займає» території Литви та Латвії), «Лубенії» (Польщі й Литви) та згаданої «Вейшнорії» (займає північно-західні області Білорусі). Остання привернула увагу саме тому, що йдеться про білоруські землі, які були «призначені» умовним противником. Генератором перетворення вигаданої «Вейшнорії» на інформаційний привід сотень дописів став білоруський блогер С. Чалий, звернувши увагу на те, що умовний противник генштабів РФ і РБ практично повторює карту електорального успіху опозиційного політика З. Позняка на останніх вільних президентських виборах у Білорусі 1994 р., а кордон «Вейшнорії» значною мірою збігається з кордоном Польщі та СРСР у 1920–1939 рр.

Невдоволення багатьох учасників обговорення викликало те, з якою легкістю генерали оголосили одну частину країни ворогом іншій частині: *«Колькі трэба мець розуму, каб на ўласнай тэрыторыі намаляваць варожую дзяржаву, назваць яе ўмоўным праціўнікам і падкінуць гэтую казку журналістам? Вельмі мала трэба мець розуму!- мякка кажучы. Жыхары вёсак, што побач з палігонами, называюць удзельнікаў вучэнняў... “акупантамі”. Чаму? Гэтыя манеўры патрэбныя Маскве, а не Менску»* [55]. Недоречність описаного конструювання посилюється тим, що йдеться про територію, яку можна ідентифікувати як умовно найбільш «білоруський» і прозахідний регіон – за рівнем поширення білоруської мови, опозиційності до А. Лукашенка свого часу, культурними та релігійними (поширення

¹⁴ Такого типу інформаційні сплески або хвилі в користувацькому середовищі описуються за допомогою сленгового неологізму хайп [від англ. *hype* – буквально «нав'язлива реклама; галас, ажіотаж» (у медіа, ЗМІ, Інтернеті)] навколо певної події або особистості. Існує співзвучне дієслово, що означає «розкрутити, роздути». Як характеристика роботи медіа, за свідченням американського медієзнавця Д. Рушкоффа, вираз використовувався в США ще у 20-х роках ХХ ст. (Див.: *Rushkoff D. Media Virus! Hidden Agendas in Popular Culture. Ballantine Books, 1996. 366 p.*)

католицизму, зв'язки з Польщею, у складі якої перебували ці землі до середини ХХ ст.) особливостями. Тобто, за влучною оцінкою деяких блогерів, ідеться про білоруську версію уявлень проросійських політиків про умовну Галичину: прозахідну, діючу в змові із сусідами, які у складі НАТО, ворожу «руському миру» [56–58].

На легкість, з якою генерали намалювали карту, виділивши відмінний у етно-релігійному плані регіон і оголосивши його ворогом, відповіддю стала легкість, з якою інтернет-спільнота включилася в цю гру. Схоже, розробники легенди навчались не очікували бурхливих проявів масової симпатії до «альтернативної Білорусі». Вигадана країна спочатку стала інфоприводом для обговорення, часто в іронічному ключі (можна, зокрема, відзначити спостереження про інтенсивність обговорення «Вейшнорії» в білоруському сегменті інтерактивного простору [59]), а вже до початку навчання, для яких, власне, і створювався цей конструкт, – мемом, причому не виключено, що досить сталим. Припущення про те, що символ відрізнятиметься від сотень інших жартів-одноденок, базується на його природі: ідеться про свого роду політичну сублімацію – мрію про ідеальну Білорусь, її позитивне альтер-его.

«Вейшнорія» настільки стрімко набувала обрисів реальності, що багатьох це налякало: деякими білоруськими оглядачами висловлювалася думка, що тут може мати місце ворожа щодо Білорусі інформаційна операція, з метою закладення фундаменту для справжнього сепаратизму; інших оглядачів шокувала легкість, з якою білоруси «готові віддати решту країни москалям» і залишити собі лише п'яту частину теперішньої території. Для деякого трагічною видавалася зневага білорусів і спроби втечі в «комфортну інформаційну резервацію». Утім, поки виглядає так, що йдеться про стихійний перформанс, явно опозиційний: висміювання недалекоглядності білоруської влади, яка не усвідомлює неприйнятності передачі (хай навіть і віртуально) частини власної держави та громадян іншій країні, і одночасно рефлексія такої собі «внутрішньої» віртуальної еміграції. «Так, ми вороги Генштабу РБ», «так, ми тут чужі» – артикулює цей масовий жартівливий вибух любові до «вільної Вейшнорії».

Отже, створення «внутрішнього ворога», нехай і умовного, спочатку обурило багатьох білорусів, а потім стало об'єктом висміювання, відтак активної віртуалізації. Вигадана країна зажила віртуальним життям, ство-

ривши офіційний сайт «Вейшнорья.бел» (<http://xn-b1agmqfm7c1a0b.xn-90ais>), Twitter-акаунт «МЗС Вейшнорії» (https://twitter.com/Vaisnorija_MFA), де публікуються політичні заяви від імені держави; сторінки у Facebook [«Посольство Вейшнорії в Україні» (очевидно, це вже творчість українських блогерів, які підтримали білоруський мем)] і «Вікіпедії» (рис. 4.5) (статтю в російській «Вікіпедії» було знищено, але білоруська, українська та англійська версії продовжують існувати). Учасники тролінгу навчань «Захід–2017» створили національну символіку: герб, прапор і гімн «Вейшнорії» (насправді навіть два варіанти) [60], гроші, вигадали столицю, офіційні резиденції, парламент та уряд, активно пишуть історію «Вейшнорії», популяризують «культурні пам'ятки» [61]. Соцмережі зарясніли сотнями найрізноманітніших повідомлень, пов'язаних з «Вейшнорією»: віза, посвідка на проживання, паспорт, завантажити карти тощо.

Рис. 4.5. Україномовна сторінка «Вейшнорії» у Вікіпедії

Джерело: Вейшнорія // Вікіпедія. – Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%92%D0%B5%D0%B9%D1%88%D0%BD%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%8F>

«Вейшнорія» (через Twitter-акаунт) почала встановлювати дипломатичні відносини. Було створено сайт, куди можна звернутися за отриманням громадянства чи «карти вейшнорця». З'явився ряд жартівливих повідомлень, у яких окремі міста Білорусі стали проситися до складу «Вейшнорії». Із цього приводу на Twitter-акаунті «МЗС Вейшнорії» опублікована

«офіційна заява» неіснуючої країни про «далучэнні да Вейшнорыі новых земляў», де уряд вигаданої країни відмовляється від експансії: «Вейшнорыя – гэта краіна без Лукашэнкі, без расейскіх войскаў, краіна, што сябруе з заходнімі суседзямі. Але пры гэтым – мы ніколі не будзем бамбіць Менск. Ніколі не з’явіцца “Жлобінскі кацёл”. Ні ў адзін з аграгарадкоў не прыйдзе “груз 200”». Фейкове відомство повідомило «аб пашырэнні Вешнорыі не ў шырыню, а ў глыбіню». «Мы паглынаем Беларусь цалкам і пры гэтым распушчаемся ў ёй» [62]. Серйозність тем, піднятих у масштабному інтернет-жарті, очевидна.

Не залишилася поза увагою учасників інтернет-комунікації і вигадана як легенда навчань «війна»: «Вейшнорія» встигла висловити занепокоєння з приводу концентрації на кордоні російських військ, а потім узагалі заборонила Росію як терористичне утворення (див. рис. 4.6); розгорнула контрпропаганду, закликаючи ворожих солдатів здаватися. Деякі білоруські громадяни почали висловлюватися проти війни з «Вейшнорією», висловлювали їй підтримку.

Початок навчань надав грі у «Вейшнорію» нового імпульсу: будь-які невдачі та інциденти, пов’язані з російськими військовими, радісно «приписувалися» «вейшнорським збройним силам» або диверсантам, активно висміювалися в мережі. Так, «в актив» «Вейшнорії» були записані два «збиті» літаки «агресора» (аварії російських бомбардувальника Ту-22 М3 та навчально-бойового літака Як-130); випадковий обстріл глядачів гелікоптером під Санкт-Петербургом [63]; поранення в ДТП російського генерала Сердюкова та нещасні випадки з кількома іншими високопоставленими військовими РФ [64, 65].

Інтернаціональне (тут показовим може вважатися фрагмент обговорення, де коментарі написані білоруською, українською, російською мовами, причому один з російськомовних коментаторів має грузинське прізвище та аватар (див. рис. 4.7) вболівання за вигадану країну супроводжувалося активним коментуванням у патетичному ключі: «...а нечего топтать грязными ботинками свободолюбивую землю Вейшнории!» або «Вейшнория сражается!!! Слава защитникам свободолюбивой Вейшнории!!!»; «Хто прыйдзе захопам, той знайдзе згубу!»; «Все більше подобається Вейшнорія! Її агенти не дають спокійно спати ворогам!»; «Дарма вони з вейшнорцями зв’язалися, ой дарма» [66].

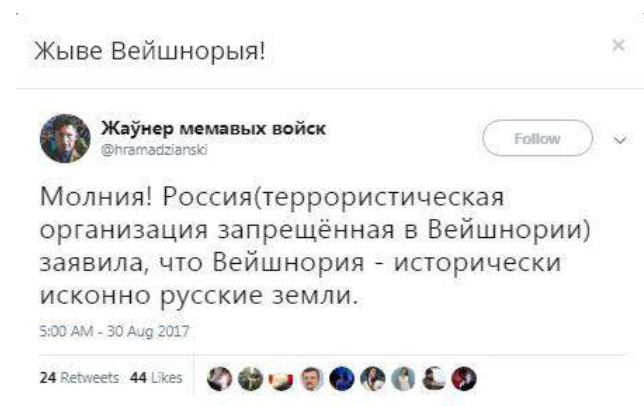
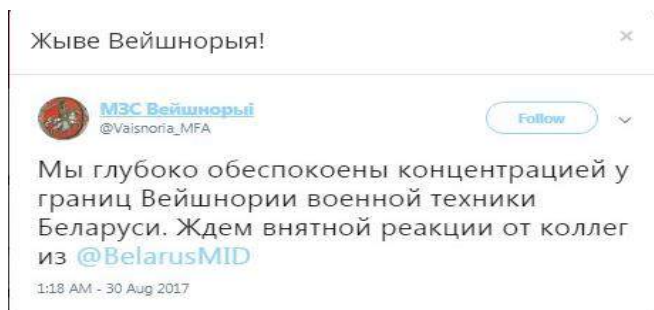

Рис. 4.6. «Дипломатична активність» вигаданої країни
Джерело: Twitter-акаунт «МЗС Вейшнорії» // Facebook. – Режим доступу: <https://twitter.com/vveishnoryi>

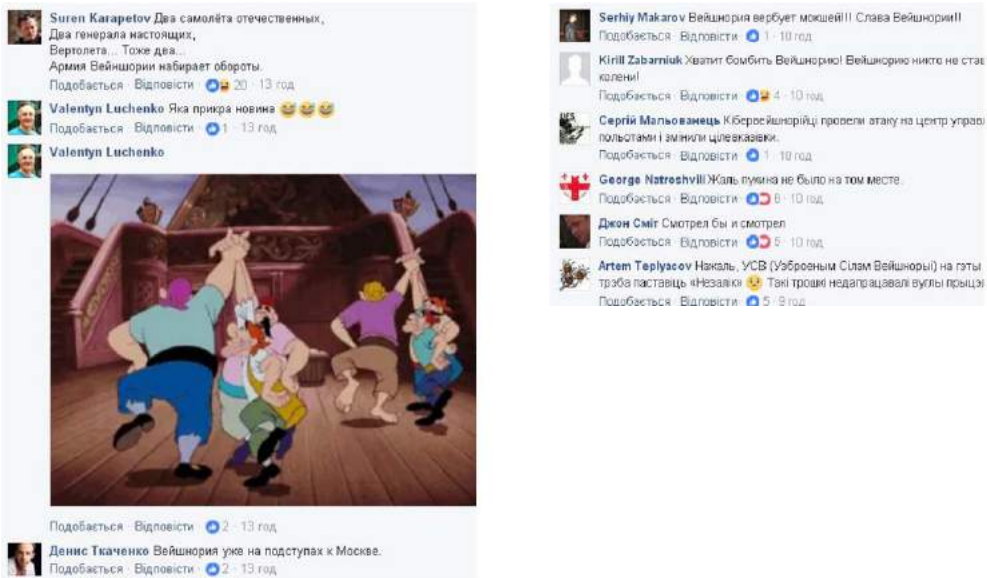

Рис. 4.7. Обговорення випадкового обстрілу глядачів гелікоптером під Санкт-Петербургом

Джерело: Facebook-акаунт К. Машовця // Facebook. – 2017. – 19.09. Режим доступу: https://www.facebook.com/ahmenid/posts/841900942644931?comment_tracking=%7B%22tn%22%3A%22O%22%7D

Свою кількість захвату отримала «якісна підготовка українськими інструкторами диверсантів дружньої Вейшнорії». Досить показовим видається блок коментарів, автори яких явно екстраполюють на російські невдачі їхні ж методи гібридної війни проти України: «*вважаю, що цим навчанням не хватає реалізму. Треба в Вейшиногорію направити гумконвой, військової техніки, “ополченців”.* А на всі претензії з боку кацапії робити вигляд, що то не ми, то самооборона Вейшиногорії закупилася в магазинах».

У цьому ж ключі варто розглядати коментарі, що демонструють відсутність співчуття постраждалим у згаданих інцидентах (у відповідь на зауваження в обговоренні про наявність поранених): «*среди русских журналистов же люди не пострадали*» [67] або ж з приводу біографії од-

ного з постраждалих військових: *«Крым оказывается¹⁵ брал... Ну, тогда ответка прилетела»* [66].

Загалом, які б завдання не ставили генштаби РФ і РБ, в інтерактивному просторі вигадана ними ж війна була програна з розгромним рахунком – про перемогу «Вейшнорії» повідомили в десятках дописів з детальними даними про «втрати агресора»: «Так маленькая #Вейшнория победила РФ» [68]. Не менш важливим результатом є висновок про те, що *«...если половина страны на этих учениях болеет за Вейшнорию, а многие хотели бы и гражданство Вейшнории получить, значит, дела Луки плохи. Я тут живу, вижу»* [63]. Тобто вибух народних симпатій до вигаданої Генштабами РБ і РФ «Вейшнорії», крім традиційної для соцмереж практики висміювати все і всіх, містить ще важливіший компонент. Новий мережевий мем став популярним завдяки своїй альтернативності чи навіть контрверсійності офіційному білорусько-російському (лукашенківсько-путінському) дискурсу. Учасники описаного інтернет-перформансу грають у альтернативу лукашенківській Білорусі, причому альтернативу утопічну – економічно успішну і військово сильну (існує черга на громадянство, член НАТО), західно орієнтовану.

Очевидними є відмічені самими ж користувачами висновки про те, що *«...Вейшнория – прям картинка з магичної книжки про те, як зробити з фантазій фантом, що потім дасть по пиці тому, хто його мав нещастя зліпити...»* [69]. Ця *«...мара Великого князівства Литовського»* [70] може бути ілюстрацією того, як жартівливе накачування вигаданої держави символами і змістами приносить свої перші плоди.

На думку історика О. Пашкевича, шеф-редактора журналу «Arche. Початок», назва «Вейшнория» може закріпитися як жартівлива за північно-західною частиною Білорусі з переважанням або значною часткою в структурі місцевого населення католиків, при тому що, як зазначає експерт, раніше узагальненої назви для його лаконічного визначення не існувало [71]. Якщо проводити аналогії з українськими символами становлення держави, то спадає на думку хрестоматійний приклад «Українського П'ємонту» –

---

¹⁵ У наведеній цитаті цікавий також *аграматизм* – використання поєднання українських літер, що дають можливість передати за зовнішньою схожістю російські: «ьі» як «ь». Таким чином, автор коментаря або компенсує відсутність російської «розкладки» на телефоні (комп'ютері), або імітує її відсутність – свого роду лінгвістичний демарш.

Галичини. Білорусь такого символічного регіону донедавна не мала, проте не виключено, що саме білоруські й російські штабісти сприяли викристалізації «білоруського П'ємонту» – як мінімум у віртуальному просторі, запустивши новий мережевий мем [56]. Існує висока вірогідність, що вигадана «Вейшнорія» продовжить віртуальне життя ще довго – як мем з високим потенціалом національної чи політичної мобілізації.

Крім того, описана ситуація може розглядатися як показова ілюстрація сміхової культури інтернет-комунікації, як соціальне узагальнення переживання: її контекстуальність, різноманітність проявів – від карнавалу та буфонади до іронії, сатири чи «чорного» гумору. У будь-якому випадку сміх виступає потужним інструментом, здатним інформаційно «вбити» пафосну загрозу, розчинити страх, висловити зневагу чи підтримку; змінити, похитнути чи навіть «знести» потужним потоком застарілі символи, норми, стереотипи. Сміх стає закономірною реакцією культури на перехідні й кризові часи чи на будь-які прояви несвободи.

У сучасному інформаційному просторі сміх не лише не втратив своїх функцій, а й – завдяки поширенню Інтернету – набув нових. Уміння сміятися, влучно жартувати, сміливо іронізувати й «тролити» стало обов'язковим для успіху в соціальних медіа. Не менш важливою для інтернет-комунікації, побудованої значним чином на підважуванні традиційних авторитетів і каналів, є дисидентська природа сміху.

«Вейшнорський» вибух інтернет-креативу ілюструє актуальність для характеристики інтернет-комунікації теорії карнавалу М. Бахтіна. Саме в інтерактивному просторі буденною є ситуація, коли карнавальна ірраціональність протиставляє себе раціональному офіційному світу, а карнавальна емоційність стає опонентом офіційної логічності і впорядкованості. Гротеск, його гіпертрофовані образи, надмірна емоційність – характерний стиль для сучасної інтернет-комунікації.

Наведені приклади демонструють високий рівень впливовості фільмів і книг, тобто принципово емоційних наративів, а також художніх образів як пояснювальних схем та соціальних метафор. Також можна говорити про пріоритетність візуальних і яскравих образних текстів у сучасних інформаційних потоках. Тексти сприймаються за законами художньої реальності: реальність справжня занадто «бліда» та прісна поряд з насиченою художньою. Вони апелювали до вигаданих світів і свідчать, скоріше за все,

про формування підходів до осмислення навколишнього світу та оцінних суджень. Водночас, за вдалою метафорою Г. Почепцова, якщо минулі покоління вчилися за підручниками історії, то сьогоднішні та майбутні – за серіалами [72].

Підсумовуючи, зазначимо, що явище цифрової культури є знаковим, оскільки вказує на домінуючу форму соціалізації сучасного суспільства – інформаційно-віртуальну. Завдяки цифровим телекомунікаціям стають можливими принципи поліфонічної, безперервної, перманентної трансляції, коли постійні потоки повідомлень про ті чи інші процеси набувають статусу окремої гіперреальності. Сучасні інформаційно-комунікаційні системи дають згоду виробляти певною мірою одну з форм громадянського політичного солідаризму. Швидкими темпами відбувається процес формування як віртуальних спільнот і віртуальних соціальних груп, так і формування вже цілком відмінних від попередніх цифрових поколінь, зі своїми формами соціалізації та соціальної поведінки, зокрема й на побутовому рівні.

Засвоєння розважальних історій і художніх текстів з високою вірогідністю формує вищу сприйнятливість до політично релевантних меседжів. Водночас психологічно ми схильні читати та сприймати те, що вже відповідає, а не суперечить нашій моделі світу. Відповідно, книги, фільми, серіали, ігри швидше закріплюють уже наявні уявлення, а не впроваджують абсолютно нові; пропонують пояснювальні схеми, яскраві метафори. Важливим чинником можна вважати й теорію про те, що інтерактивна комунікація поляризує думки та погляди в суспільстві: рецепієнту необхідно або відстоювати свою точку зору, формулюючи аргументи, або виходити з дискусії, захищаючи таким чином свої погляди від атак, або погоджуватися з аргументами опонента.

Останній випадок трапляється рідше. Два перші випадки, скоріше, зміцнюють переконання, ніж примушують їх змінити (що, звісно, не виключено) – або як логічно обґрунтовані, або як загрожені. Дискусії на різних майданчиках утверджують уже існуючі інтенції. Цікавими у цьому контексті є ті, хто не визначився зі своєю позицією з того чи іншого питання – вони, скоріше за все, виходять із «сірої зони» і займають той чи інший бік, акцентуючи світоглядні преференції, але й поляризуючи, як було сказано, суспільство.

Цифровий вплив Росії на українське суспільство все ще несе загрозовий характер. Ідеться передусім про безперервне насичення нашої країни іноземним культурним, інформаційним, освітнім, науковим продуктом різного рівня якості та переважно з досить сумнівними ідеологічними конотаціями. Цьому процесові також сприяє ментальна звичка пострадянського покоління «користуватися Інтернетом на безоплатній основі». Оскільки відкритими й безкоштовними є лише російські піратські інтернет-платформи, то в умовах недостатньої платоспроможності українських громадян російські політтехнологи вбачають у цифровому (зокрема, піратському) «русском мире» ще одну потужну зброю для впливу на весь пострадянський простір, формування ціннісно-сміслового стрижня українських громадян, які – навіть мимоволі – і далі перебувають у орбіті впливу російсько-центричної культурної матриці.

У національному наративі як розповіді про історично значущі події дуже важливий спосіб його поширення, оскільки він повинен одночасно розділятися дуже великою кількістю людей. Сучасні інформаційно-комунікаційні технології посилюють можливості як для колективної рефлексії суспільства, так і практики створення політично корисної пам'яті, включаючи зміну значення, зміни етичних ієрархів та оцінок, а також прищеплення штучної й пропагованої пам'яті.

КУЛЬТУРНІ ЦІННОСТІ НА ТИМЧАСОВО НЕКОНТРОЛЬОВАНИХ УКРАЇНСЬКИХ ТЕРИТОРІЯХ: ПРАВОВИЙ СТАТУС ЗБЕРЕЖЕННЯ

Військова агресія Російської Федерації проти України, наслідком якої стала втрата Кримського півострова та окупація частини територій Донецької та Луганської областей, актуалізувала ряд проблем прямо чи дотично пов'язаних з негативним впливом на розвиток національної інформаційної культури України. Ця проблема має істотне значення, оскільки *інформаційна культура*, орієнтована на інформаційне забезпечення людської діяльності, розглядається як складова загальної *культури*. І втрата якоїсь частини культурних цінностей негативно впливає на інформаційний розвиток, на культурний прогрес суспільства загалом. Слід зазначити, що цей розвиток безпосередньо пов'язаний з інформаційною основою, що відображає напрацьовану поколіннями систему духовних і матеріальних цінностей кожної нації і є для неї життєво важливою. Водночас політика Росії стосовно української культури фактично ставить питання «про позбавлення її права на існування як такої» [1]. Врахування цієї обставини загострює увагу на ефективному використанні наявної системи міжнародних правових актів, орієнтованих на регламентування міжнародних відносин у сфері культури.

Говорячи про захист українських культурних цінностей, ми повинні (власне змушені) будемо враховувати юридичний та фактичний стан речей. Бо, у чинній ст. 24 «Договору про дружбу, співробітництво і партнерство...», зокрема, стверджується: «...Сторони взаємодіють у галузі збереження, реставрації і використання їхньої історико-культурної спадщини. Сторони всебічно сприяють зміцненню і розширенню творчого обміну

і взаємодії між колективами, організаціями та об'єднаннями діячів літератури і мистецтва, кінематографії, книговидавничої сфери, архівної справи своїх країн, проведенню традиційних днів національних культур...» [2], а отже, процес переміщення історико-культурних цінностей з музеїв окупованого Криму на територію Російської Федерації можна трактувати, як приклад такого специфічного «...використання їхньої історико-культурної спадщини...». Завершуючи цю тему, варто вказати, що в ст. 40 «Договору про дружбу, співробітництво і партнерство...» сказано: «Цей Договір укладається терміном на десять років. Його дія буде потім автоматично продовжуватися на наступні десятирічні періоди, якщо жодна з Високих Договірних Сторін не заявить іншій Високій Договірній Стороні про своє бажання припинити його дію шляхом письмового повідомлення не менше ніж за шість місяців до закінчення чергового десятирічного періоду» [2], а отже, Україна має можливість денонсувати цей договір, наприклад, до початку жовтня 2018 р. Питання «Чи Україна це зробить?» поки що залишається без відповіді. Можливі пояснення, які час від часу виринають у вітчизняному інформаційному просторі є абсолютно контраверсійними. Так, наприклад, у травні поточного року Радіо «Свобода» опитало експертів про їхнє ставлення до цього договору. Так, зокрема, політичний експерт О. Яхно зазначила, що Договір про дружбу, співробітництво та партнерство є найбільшим документом, який порушує Росія. Вона переконана, що Росії вигідно, щоб Київ відмовився від підписаного Договору, адже це допоможе Москві перекинути провину на Україну [3]. Експерт переконана: «Від того, чи Україна вийде, чи не вийде з цього договору – Росія не припинить війну і не змінить свою позицію. Цей договір – один з аргументів у міжнародних судах, бо ми можемо на його підставі вказувати, що Росія порушує взяті на себе зобов'язання» [3]. Водночас твердження О. Яхно про те, що «Росія не дарма від нього не відмовляється. Вона хоче показати в інформаційному просторі, що це саме Україна перекреслила всю договірну базу... Якщо це зробить Україна, то Росія показуватиме це так, що Україна є ініціатором розриву відносин, ворожнечі» [3], – як аргумент на користь чинності договору підписаного Україною та Російською Федерацією в 1997 р. і в подальшому, з нашої точки зору, видається непереконливим зважаючи насамперед на те, що самим фактом окупації українського півострова Крим, а пізніше частини Донецької та Луганської областей Росія порушила величезну кіль-

кість угод, так, наприклад, заступник міністра інформаційної політики Е. Джапарова під час прес-конференції на початку 2017 р. в Києві повідомила про те, що «під час анексії Криму Російська Федерація порушила понад 400 двосторонніх міжнародних договорів» [4, 5]. Ще одним контраргументом у заочній дискусії з О. Яхно може бути досвід інших країн, які зазнали агресії з боку Росії. Найголовнішим є те, що між Грузією та Російською Федерацією до сьогодні не відновлено дипломатичних відносин, які М. Саакашвілі розірвав у серпні 2008 р., реагуючи на захоплення Російською Федерацією частини території країни. «Натомість Москва, за словами міністра закордонних справ С. Лаврова, заявляла у 2013 р., що намагання Грузії повернути ці території собі абсолютно нереальна річ, треба приймати дійсний стан речей, а не думати про геополітичні амбіції» [5]. Водночас з точкою зору О. Яхно суголосна і позиція заступника міністра закордонних справ України В. Пристайка. Так, наприклад, наприкінці 2016 р. вітчизняний дипломат, даючи інтерв'ю «Укрінформу», зокрема, вказував, що «... є так званий великий Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією. У ньому написано, що Росія поважає територіальну цілісність і непорушність існуючих кордонів. Зараз ми беремо цю статтю і несемо у міжнародний суд. Ми протягом року готували відповідний позов, тепер ця підготовка закінчилася. Тож поки цей пункт є у договорі, але Росія його не виконує, нам є за що її судити. А якби ми дозволили собі розірвати цей договір, росіяни нам би сказали: «Почекайте, ми нічого не порушили, тому що не брали на себе жодних зобов'язань». Тож ми не можемо дозволити Росії зіскочити з такого гачка» [6]. На перший погляд може здатися, що аргументи представника МЗС переконливі, бо ґрунтуються на нормах міжнародного права. Зі свого боку, екс-суддя Міжнародного кримінального трибуналу щодо колишньої Югославії В. Василенко зазначив, що жодний міжнародний суд не може взяти до розгляду позов про порушення цього договору між Україною та Росією без згоди Москви. «Якщо договір розривається сьогодні, це не є підставою не розглядати його порушення. Його розривають тому, що Росія порушила свої зобов'язання за міжнародним правом. І тому предметом позову буде порушення Росією цього договору», – переконаний В. Василенко [3]. Екс-очільник українського МЗС В. Огризко, коментуючи чинність «Договору про дружбу, співробітництво і партнерство...», був ще більш категоричний:

«Російська Федерація давно розтоптала ці положення, анексувавши Крим і розпочавши війну на Донбасі. Для неї міжнародне право – це ганчірка, об яку вона може витерти ноги, а ми хочемо бути святішими від папи Римського... позов про порушення Договору можна і подати після його денонсації, адже мова йтиме про його порушення у 2014 р.» [3]. Натомість голова організації «Майдан закордонних справ» Б. Яременко вважає питання «Договору...» другорядним, зважаючи на сьогоdnішні реалії. «У плані інформаційного, правового, пропагандистського забезпечення перемоги України ми повинні оголосити воєнний стан і розірвати дипломатичні відносини з Росією», – переконаний він [3]. Ми не даремно цю частину матеріалу присвятили з'ясуванню можливих сценаріїв поведінки України у відносинах з Росією, бо вважаємо, що виходячи з досвіду російсько-азербайджанських відносин, щодо Нагірного Карабаху; російсько-молдовських відносин щодо Придністров'я; російсько-грузинських відносин стосовно Південної Осетії та Абхазії нашій державі на сьогодні важко розраховувати на те, що моделі відносин держави-агресора Росії з Україною будуть принципово відрізнятися від її (РФ) ставлення до вище перелічених держав.

«Гаазька конвенція про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту», підписана в Гаазі в 1954 р., у міжнародному контексті вважається найважливішим документом, який прийнятий більш ніж 80 країнами в тому числі й УРСР. У конвенції пропонується доволі розлоге трактування, можна навіть сказати, що це перелік, того, що варто захищати до «культурних цінностей». Відповідно до ст. 1 «Конвенції...»: «такими вважаються незалежно від їх походження і власника: а) цінності рухомі та нерухомі, які мають велике значення для культурної спадщини кожного народу, такі як пам'ятники архітектури, мистецтва або історії, релігійні або світські, археологічні місцезнаходження архітектурних ансамблів, які являють собою історичний або художній інтерес, витвори мистецтва, рукописи, книги, інші предмети художнього, історичного чи археологічного значення, а також наукові колекції чи важливі колекції книг, архівних матеріалів чи репродукцій цінностей, про які йшлося вище; б) будівлі, головним та дійсним призначенням яких є зберігання та експонування рухомих культурних цінностей, вказаних у пункті (а), такі як музеї, великі бібліотеки, приміщення архівів, а також укриття призначені для зберігання у випадку збройного конфлікту рухомих культурних цінностей, вказаних у пунк-

ті (а); с) центри, в яких знаходиться велика кількість культурних цінностей, вказаних у пунктах (а) та (б), так звані “центри концентрації культурних цінностей”» [7]. Відповідно до ст. 3 держави, що підписали «Конвенцію...», беруть на себе зобов’язання ще за мирних умов підготувати охорону культурних цінностей, розміщених на власній території враховуючи можливі ризики та наслідки від потенційного військового конфлікту [7]. З огляду на ситуацію, яка склалася на сьогодні на території окупованого Росією півострова Крим, для нас особливої ваги набувають пункти, зафіксовані в ст. 4: «п. 3. Високі Договірні Сторони зобов’язуються, забороняти, попереджувати, а за необхідності зупиняти будь-які акти крадіжки, пограбування, чи незаконного присвоєння культурних цінностей в будь-якій формі, а також будь-які акти вандалізму стосовно вказаних цінностей. Вони забороняють реквізицію рухомих культурних цінностей, розміщених на території іншої Високої Договірної Сторони. п. 4. Вони повинні утримуватись від прийняття будь-яких репресивних мір, направлених проти культурних цінностей. 5. Висока Договірна Сторона не може звільнитися від зобов’язань, зафіксованих у цій статті, стосовно іншої Високої Договірної Сторони, базуючись на тому, що ця остання не прийняла заходів з охорони, передбачених у ст. 3» [7]. З огляду на норми, які фіксує «Конвенція...», кричущі порушення Росією, які відразу спадають на думку, це судова тяганина, яка розпочалася у січні 2015 р. та стосувалася повернення в Україну колекції скіфського золота, яка містить у собі понад 500 експонатів, а приблизна її вартість сягає 1,5 млн євро [8].

Враховуючи загальні тенденції, які спостерігаються на сьогодні в Криму та на Донбасі, вітчизняні фахівці вважають завданням найбільшої ваги «запустити міжнародні механізми захисту культурної спадщини на окупованих територіях. Потрібно звернутися до ЮНЕСКО з проханням внести найвидатніші пам’ятки Криму у список об’єктів всесвітньої спадщини, що перебувають під загрозою, щоб запустити механізм міжнародної моніторингової місії» [10]. За даними, оприлюдненими представником Міністерства культури України начальником Управління музейної справи та культурних цінностей відомства В. Рожком, «за останньою інформацією, у нас 82 музеї тільки на території АРК і 17 у Севастополі, тобто, загалом 99 музеїв. І відповідно 24 і 23 музеї у Донецькій та Луганській області за лінією вогню» [10]. Експерти вважають, що високою є ймовірність

того, що культурні пам'ятки із Криму та окупованих частин Донецької та Луганської областей протизаконно потраплятимуть у Російську Федерацію. За таких умов перед нашою державою постає чи не найголовніше завдання постійно апелювати до своїх закордонних партнерів із проханням дотримуватись міжнародних правових актів та не погоджуватись на залучення до власної експозиції експонатів, походження яких Крим чи неконтрольовані частини Донбасу.

Беручи участь в обговоренні в Українському кризовому медіа-центрі проблем збереження пам'яток на окупованих Росією територіях, колишній президент Українського національного комітету Міжнародної ради з питань пам'яток і визначних місць (ICOMOS), голова Українського національного комітету Міжнародного блакитного щита (ICBS) М. Яковина висловлював сподівання, що «моніторингова місія ЮНЕСКО до пам'яток, що перебувають під загрозою знищення, та 40-а сесія Комітету світової спадщини ЮНЕСКО нарешті внесе до цього списку і Херсонес Таврійський, і бодай один інший об'єкт на території АРК. Таким знаковим об'єктом, зокрема, є ансамбль пам'яток та культурний ландшафт Ханського палацу у Бахчисарай» [10]. Обговорюючи цю проблему з кореспондентом порталу про переміщені і втрачені історичні та культурні цінності «Забута спадщина» М. Іваник, представниця Українського національного комітету ICOM К. Чуєва зауважувала: «Так, згідно з українським законодавством, якого дотримувалися і кримські музеї до анексії, всі музейні предмети в державних музеях належать до музейного фонду України (а не міста, області чи АРК), державний музей не є власником колекцій – вони передані музею в оперативне управління. Без дозволу України ці предмети не могли бути вивезені за державний кордон.

Крім українського законодавства, також потрібно враховувати міжнародне, насамперед Конвенцію ЮНЕСКО 1970 р. щодо запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності, яка чітко прописує роль держави у цих питаннях, та Конвенції 2004 р. про юрисдикційний імунітет держав та їхньої власності» [15]. Музеєзнавець також наголосила на тому, що, незважаючи на приклади в історії, які фіксують приклади повернення культурних цінностей до держави, все ж «здається, це прецедент у новітній історії, і було би не зовсім коректно прямо ототожнювати його, наприклад, з ситуаціями навколо спірних пам'яток,

вивезених, наприклад, з країн, що колись були колоніями, до Європи (ми знаємо випадки повернення предметів, однак обставини і юридичні передумови істотно відрізняються)» [15]. Як додатковий аргумент на користь позиції держави Україна у справі повернення культурних цінностей з території Нідерландів варто згадати про «Заяву представників музейної спільноти України», підготовану до судового засідання, яке мало відбутися 5 жовтня 2016 р. Фахівці музейної справи в ній наголошували: «Від імені музейної спільноти України, беручи до уваги українське та міжнародне законодавство, зокрема, міжнародні конвенції, ратифіковані Україною, а також Кодекс музейної етики ІСОМ, ми хотіли б зазначити таке. Усі музейні предмети з чотирьох українських музеїв Криму належать до культурної спадщини України та репрезентують культурну історію України; належать до державної частини музейного фонду України. Беручи до уваги, що територія Криму визнана тимчасово окупованою частиною України, необхідно підкреслити, що музеї Криму ігнорують українське та міжнародне законодавство; неможливо гарантувати безпеку та вільний доступ аудиторій до цих предметів; неможливо забезпечити колекції кримських музеїв від незаконного переміщення. З огляду на викладене вище, ми наполегливо підтримуємо повернення музейних предметів Україні як єдиний можливий шлях забезпечення їхньої збереженості та вільного доступу до культурної спадщини до деокупації Криму» [15].

Важливим елементом у процесі захисту культурних цінностей є ратифікація 2-го протоколу до Гаазької конвенції про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту, ухвалений ще у 1999 р. Він передбачає, серед іншого, персональну кримінальну відповідальність за нелегітимні дії стосовно культурних цінностей. Їхнє пошкодження кваліфікується як військовий злочин. Україна цього, на жаль, не зробила до сьогодні, вказав М. Яковина [10].

Посол з особливих доручень з питань ЮНЕСКО МЗС України С. Рева серед пріоритетів захисту культурних цінностей в окупованому Криму назвав направлення на півострів моніторингової місії ЮНЕСКО. «На нашу думку, така місія не повинна обмежуватися лише Херсонесом. Ми виступаємо за те, щоб це була комплексна моніторингова місія, яка складалася б із представників Секретаріату ЮНЕСКО, конвенційних органів і зацікавлених країн-членів, у тому числі України», – зауважив дипломат [10].

Заступник міністра юстиції України з питань євроінтеграції С. Петухов наголошував: «Не в наших інтересах, щоб це була тимчасова короткострокова місія, яка має обмежений мандат і може відвідати тільки ті місця, куди їх приведуть росіяни. Під час таких візитів вони побачать ту реальність, яку їм хочуть показати» [10]. Фахівці також неодноразово вказували на необхідності вести облік фактів викрадення, руйнації, пошкодження чи знищення експонатів з музейних колекцій та пам'яток історії та культури з метою в подальшому подавати судові позови на Росію як державу-окупанта. Серед учасників дискусії лунали й доволі оптимістичні думки з приводу ситуації, що склалася. Так, наприклад, Г. Чумак, колишній директор Донецького обласного художнього музею, переконана: «Ситуація у музеях на непідконтрольних територіях не викликає серйозної стурбованості. Із Донецького та Горлівського музеїв експонати не вивозилися. Я сьогодні абсолютно спокійна за свій музей» [10].

Крім того, серед перерахованого кола проблем учасники обговорення вказували й на ті, які на перший погляд «лежать не на поверхні». Так, зокрема, Ю. Полідович, провідний науковий співробітник Музею історичних коштовностей України, повідомив про понад 10 курганів на території Донецької області, які зруйнували військові ЗСУ [10]. Як бачимо, тут фахівець наводить приклад порушення військовими ст. 4 «Конвенції...», зокрема, ідеться про п. 1: «Високі Договірні Сторони зобов'язуються поважати культурні цінності, що знаходяться на власній території, а також на територіях інших Високих Договірних Сторін, забороняючи використання цих цінностей, будівель для їх захисту та безпосередньо прилеглих до них ділянок у цілях, які можуть призвести до зруйнування чи пошкодження цих цінностей у випадку збройного конфлікту, і утримуватись від будь-якої ворожої дії, направленої проти цих цінностей. п. 2 зобов'язання вказані в п. 1 цієї статті, можуть бути порушені тільки у випадку, якщо військова необхідність беззастережно вимагає такого порушення...» [7]. Для уникнення, або зменшення кількості таких випадків у подальшому, директор «Меморіального комплексу Героїв Небесної Сотні – Музею Революції гідності» І. Пошивайло запропонував «...розглянути можливість нанесення таких об'єктів на оперативні карти для Збройних сил України та створення у ЗСУ підрозділу із експертів у галузі культурної спадщини, за прикладом НАТО, які інструктуватимуть військових щодо вибору пози-

цій» [10]. Проблеми захисту культурних цінностей в умовах збройного конфлікту стали також предметом розгляду фахівців «Української Гельсінської спілки з прав людини». Так, експерти та аналітики Української Гельсінської спілки з прав людини на основі моніторингу відкритих баз даних (публікації у ЗМІ, повідомлення у соціальних мережах, аналіз судової практики, опитування) підтвердили не здійснення завчасної підготовки культурних об'єктів до надзвичайних ситуації чи збройного конфлікту. Аналітик УГСПЛ А. Блага вказує: «Серед таких порушень виявлено: на культурних цінностях не розміщувались розпізнавальні знаки; не вживались спеціальні заходи архітектурного характеру (для попередження та полегшення боротьби із пожежами, руйнуваннями); не були створені резерви матеріалів, необхідних для евакуації культурних цінностей; на багатьох об'єктах культури, релігії, мистецтва, науки, освіти або благодійності були відсутні плани евакуації на випадок збройного конфлікту або вони не були виконані; не були створені цивільні служби, які повинні здійснювати захисні заходи у випадку збройного конфлікту; проявився явно недостатній рівень просвіти в галузі міжнародного гуманітарного права в лавах військовослужбовців та працівників культури» [11]. Зі слів спеціаліста, «сторони конфлікту не проявляли належної поваги до культурних цінностей. Зокрема, мали місце випадки перетворення їх у військові об'єкти; не проявлялося особливої турботи до них як до цивільних об'єктів; не вживалося заходів, щоб мінімізувати нанесення випадкової шкоди, внаслідок чого заподіювалась шкода будівлям та історичним пам'яткам; відбувались акти пограбування об'єктів культури, релігії, мистецтва, науки, освіти або благодійності» [11].

Тобто, як бачимо, фахівці фіксували практично всі порушення, супроти яких й була вироблена 1954 р. згадувана неодноразово «Конвенція...». Аналізуючи норми, що стосуються захисту культурних цінностей, наявні у вітчизняному законодавстві, А. Блага доходить невтішних висновків: «Можна констатувати, що захист культурних цінностей під час збройних конфліктів адміністративно- та кримінально-правовими нормами на сьогодні також є явно недостатнім. Так, спеціальна адміністративно-правова норма, якою б захищалися культурні цінності від посягань під час збройного конфлікту, наразі відсутня. Єдиною спеціальною кримінально-правовою нормою, яка передбачає відповідальність за розграбування

національних цінностей на окупованій території, є ст. 438 КК України. Проте і її можливості обмежені. Серед загальних норм українського кримінального законодавства, якими передбачена відповідальність за посягання на культурні цінності, і які можуть бути застосовані також і під час збройного конфлікту неміжнародного характеру, можна назвати ст. 178 («Пошкодження релігійних споруд чи культових будинків»), ст. 179 («Незаконне утримування, осквернення або знищення релігійних святинь»), ст. 193 («Незаконне привласнення особою знайденого або чужого майна, що випадково опинилося у неї»), ст. 201 («Контрабанда»), ст. 298 КК України («Незаконне проведення пошукових робіт на об'єкті археологічної спадщини, знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини»).

Зазначимо також, що вітчизняний Кримінальний кодекс наразі взагалі не містить спеціальної норми, яка б передбачала відповідальність за незаконне використання знаку охорони культурних цінностей. Також не передбачена відповідальність за використання культурних цінностей, які знаходяться під спеціальним захистом, для підтримання воєнних дій за відсутності військової необхідності. Фахівець також вказує: «Відповідно, практично відсутня й судова та слідча практика: під час аналізу матеріалів, які містяться у Єдиному державному реєстрі судових рішень у загальному доступі, не було знайдено жодного документа щодо притягнення до відповідальності винних у злочинних порушеннях, пов'язаних з посяганнями на культурні цінності під час збройного конфлікту» [11].

У своїй доволі розлогій аналітичній доповіді «Зі щитом чи на щиті?: захист культурних цінностей в умовах збройного конфлікту на сході України» аналітики УГСПЛ проаналізували, зокрема те, як у вітчизняному законодавчому полі відображена проблема захисту культурних цінностей. «На сьогодні захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту регулюється в Україні кількома нормативно-правовими актами (далі – НПА): Законом України «Про охорону культурної спадщини», Законом України «Про охорону археологічної спадщини», Керівництвом по застосуванню норм міжнародного гуманітарного права в Збройних силах України, затвердженим наказом Міністерства оборони України від 11 вересня 2004 р. № 400. Крім того, захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту регулюється ратифікованими Україною міжнародними договорами, які,

відповідно до ст. 9 Конституції України, є частиною українського законодавства, а саме: Конвенцією про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту, Конвенцією про охорону культурної та природної спадщини й Конвенцією про заходи, спрямовані на заборону та запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності. Правовий режим захист культурних цінностей деталізується також у підзаконних нормативно-правових актах, перед усім у наказах Міністерства культури України» [12, с. 29].

Спеціалісти констатують: «Захист культурних цінностей під час збройних конфліктів кримінально-правовими нормами на сьогодні також є явно недостатнім. Так, вітчизняний Кримінальний кодекс взагалі не містить спеціальної норми, яка б передбачала відповідальність за незаконне використання знаку охорони культурних цінностей. Також не передбачена відповідальність за використання культурних цінностей, які знаходяться під спеціальним захистом, для підтримання воєнних дій за відсутності військової необхідності» [12, с. 32].

Аналізуючи перебіг збройного конфлікту на Сході України, автори серед фактів спричинення шкоди об'єктам культури, релігії, мистецтва, науки, освіти наводять величезну кількість прикладів, серед інших таких: «14 липня 2014 р. було обстріляно Музей історії і культури міста Луганська. Снаряд потрапив у вікно другого поверху, вибух зруйнував стіну. Утворилися сильні пошкодження всередині будівлі, на другому поверсі вилетіли шибки. Було зіпсовано фасад. Будівлю музею було побудовано у 1880-х роках. У 1980 р. в ньому створили музей Климента Ворошилова, а у 1990 р. його перепрофілювали в Музей історії та культури Луганська. Колекція музею налічує понад 50 тис. експонатів. Пам'ятник містобудування та архітектури, охоронний номер 140056, охоронна табличка прикріплена до фасаду. На табличці зазначено: “Будівля, де відбулося 1 засідання Луганської міської Думи. Охоронний номер “140056”» [12, с. 45]. За результатами дослідження спеціалісти УГСПЛ запропонували власні висновки та рекомендації, найголовніші з яких ми вважаємо за необхідне навести. Отже:

«1. Україна повинна в найкоротші строки після отримання інформації про переміщення культурних цінностей із тимчасово неконтрольованих нею територій реагувати на таке переміщення відповідним проханням про взяття культурних об'єктів під охорону. Інформація про вже відомі

порушення повинна спрямовуватися до ЮНЕСКО та РФ з вимогою їх припинити та компенсувати вартість незворотних втрат. Ця функція, виходячи з її специфіки, повинна покладатися на Міністерство культури України (моніторинг відповідно до реєстрів Музейного фонду України та інформування МЗС) та безпосередньо МЗС (у частині донесення інформація до міжнародних організацій та міжнародних партнерів України).

2. Практично неперспективним, проте таким, що цілком ймовірно матиме політичне значення, може бути винесення питання про повернення в Україну культурних цінностей та вжиття державами світу заходів щодо недопущення ввезення незаконно вивезених з України об'єктів культури на розгляд Ради Безпеки ООН. Подібне мало місце у ситуаціях із культурними цінностями походженням з Кувейту, Іраку та Сирії.

3. Необхідно задіювати інструменти Конвенції ЮНЕСКО 1970 р., адже зобов'язання за Конвенцією щодо повернення незаконно вивезених культурних цінностей виникає у держави-місцезнаходження культурних цінностей (у нашому випадку – РФ) у разі отримання запиту від держави-походження культурних цінностей (Україна). Форумами для розгляду питань щодо повернення культурних цінностей можуть стати Міжурядовий комітет по сприянню поверненню культурних цінностей країнам їх походження чи їх реституції у випадку незаконного присвоєння та ЄСПЛ.

4. Російська Федерація зобов'язана допускати представників від України для участі в спільному управлінні охоронними заходами щодо культурних цінностей. Україні необхідно спрямовувати відповідні запити до РФ з ціллю отримання принаймні відмов у доступі до культурних цінностей. Це ілюструватиме добру волю України та небажання слідувати міжнародно-правовим вимогам зі сторони Росії, що знадобиться Україні при висвітленні питання в ЮНЕСКО та інших міжнародних організаціях, що займаються захистом культурних цінностей...

6. Основною причиною порушень цілісності культурних цінностей на територіях, де мав місце збройний конфлікт, окрім традиційних небезпек, пов'язаних з незнанням чи небажанням виконувати збройними формуваннями норм МГП щодо захисту цінностей культури, можливо вважати відсутність видимого позначення культурних об'єктів спеціальними розпізнавальними знаками. Жоден з оглянутих об'єктів не був спеціальним чином позначений. Як зазначається в коментарях до Гаазької конвенції 1954 р.

та підтверджується практикою держав, позначення розпізнавальними знаками повинно відбуватися до початку збройного конфлікту.

7. За результатами контактів представників експертної групи з представниками місцевих органів влади зроблено висновок про їхню пасивність та нерозуміння важливості позначення культурних цінностей для забезпечення останніх від небезпек збройного конфлікту... Розроблення чітких та послідовних інструкцій щодо такого позначення та захисту культурних цінностей, вважаємо, значною мірою допомогло б збереженню об'єктів культури.

8. Щодо позначення культурних цінностей збройними силами, то додатково варто відмітити, що у Керівництві по застосуванню норм міжнародного гуманітарного права в Збройних силах України міститься згадка не про один, а про три види знаків для культурних об'єктів. Це ускладнює орієнтацію військовослужбовців у тому, який знак вони повинні насправді використовувати для позначення (у тому випадку, якщо таке позначення не було здійснено раніше) чи орієнтації в тому, що є культурними цінностями.

9. Рекомендується прийняти спеціальний закон щодо визначення: переліку об'єктів культурного надбання або зберігання культурних цінностей, які повинні перебувати під спеціальним захистом; особливого відмітного знаку; органів державної влади, які мають забезпечити підготовку у мирний час захисту культурної спадщини під час збройних конфліктів; зобов'язання цих органів підготувати спеціальні плани охорони культурних цінностей під час збройних конфліктів; зобов'язання військових органів щодо розробки планів руху в обхід центрів зосередження культурних цінностей під час збройних конфліктів...

11. Рекомендується розробити проект закону України про внесення змін і доповнень до Кримінального кодексу України щодо вдосконалення захисту культурних цінностей у мирний час та під час збройного конфлікту як міжнародного, так і неміжнародного характеру. При цьому важливо не просто встановити відповідальність за руйнування, розкрадання та інші види посягань на культурні цінності, але й визначити різний ступінь тяжкості таких злочинів залежно від їх важливості для всього людства та їх невідомості, режиму їхньої охорони.

12. Позитивно відобразилося б на захисті культурних цінностей долучення України до Другого протоколу до Гаазької конвенції 1999 р. та

залучення міжнародної неурядової організації «Блакитний щит» до захисту культурних цінностей. Варто також зазначити, що залучення організації «Блакитний щит» до захисту культурних цінностей в окремих районах Донецької та Луганської областей можливе і до приєднання до Другого протоколу 1999 р., як це неодноразово мало місце в збройних конфліктах останнього десятиліття.

13. Можливому поліпшенню схоронності культурних цінностей сприяло б і оновлення паспортизації культурних цінностей з зазначенням GPS-координат та внесення культурних цінностей до електронних баз даних. Створення дзеркальних електронних копій реєстрів культурних цінностей українських музеїв, у свою чергу, дозволило б відслідковувати та знаходити викрадені в музеях культурні цінності» [12, с. 64–65].

Вітчизняний правознавець В. Акуленко, досліджуючи ефективність застосування норм «Конвенції...», відзначає: «Аналіз сучасних міжнародних відносин свідчить про те, що не зважаючи на великі зусилля міжнародної спільноти, кількість збройних конфліктів на нашій планеті зростає. Численні збройні конфлікти другої половини ХХ ст. траплялися на територіях багатьох країн, у тому числі на теренах колишнього СРСР і Югославії, у Кувейті, Іраку та Афганістані. Знову постала проблема недостатньої ефективності міжнародного права охорони культурних цінностей. Якнайочевидніше виявилася потреба вдосконалити механізми застосування міжнародно-правових норм охорони культурних цінностей» [13, с. 131]. Так, правознавець пояснив необхідність прийняття Другого Протоколу до «Конвенції про захист...» у березні 1999 р. та зауважив, що Україна не є стороною підписантом цього Протоколу. Зважаючи на зазначені тенденції вітчизняний правник робить відповідні узагальнюючі висновки: «З всебічним розвитком міжнародно-правових норм про охорону культурних цінностей, як у період збройного конфлікту, так і в мирний час, виникнення в міжнародному праві категорій всесвітньої культурної і природної спадщини, нематеріальної культурної спадщини та інших, є всі підстави розглядати його невід'ємною складовою нової галузі міжнародного права охорони культурних цінностей» [13, с. 136].

Автори розділу «Захист культурних цінностей під час збройного конфлікту на Сході України» у колективній монографії, присвяченій Революції гідності та анексії Росією українських територій, Д. Коваль та К. Бусол

відзначають кілька важливих моментів, характеризуючи протікання збройного конфлікту на територіях, захоплених сепаратистами. По-перше, вони звертають увагу на те, що «насилля на Сході України, що здійснюється озброєними групами так званих “ДНР” і “ЛНР” (віднедавна – “Союз народних республік”) під прикриттям руху за федералізацію та забезпечення російськомовних громадян, кваліфікується як неміжнародний збройний конфлікт у розумінні п. 1 ст. 1 II Додаткового протоколу до Женевських конвенцій 1949 р.» [19, с. 815]. З огляду на це та враховуючи досвід збройного протистояння у Югославії, «відповідно, до захисту культурних цінностей під час даної ситуації застосовується увесь масив міжнародно-правових договірних і звичаєвих норм із захисту культурних цінностей під час неміжнародного збройного конфлікту. Міжнародне гуманітарне право (далі – МГП) визнає право повстанських рухів на відстоювання своїх переконань відповідно до норм МГП. МГП не передбачає принципу взаємності. Відповідно, обидві сторони конфлікту – як Україна, так і сепаратисти – зобов’язані дотримуватися вимог МГП незалежно від (не)дотримання цих норм протилежною стороною. Таке саме зобов’язання передбачено спеціально стосовно культурних цінностей» [19, с. 816].

Враховуючи той факт, що згадану дисертацію писали автори на початку липня 2014 р., вони припускали можливість визнання квазі-республік як незалежних держав і з огляду на цю можливість стверджували: «З точки зору міжнародно-правового захисту культурних цінностей це розширить перелік застосовуваних норм щодо захисту культурних цінностей, а відповідно, й інструментарій такого захисту. Проте ще у 1995 р. Апеляційна палата Міжнародного трибуналу по колишній Югославії у ключовому рішенні у справі *Prosecutor v. Dusko Tadic* констатувала, що розвинувся значний масив звичаєвих норм, які застосовуються до ситуацій неміжнародного конфлікту задля захисту цивільних об’єктів, зокрема культурних цінностей. Тому як першочергова кваліфікація ситуації на Сході України як неміжнародного збройного конфлікту, так і малоймовірна його кваліфікація як міжнародного забезпечать багато у чому подібні принципи міжнародно-правового захисту культурних цінностей регіону» [19, с. 816–817]. Правники при цьому були переконані, що «незалежно від кваліфікації конфлікту неповага до культурних цінностей під час його перебігу може мати певні наслідки і для Російської Федерації.

Зважаючи на постійну появу нових доказів причетності Росії до фінансування сепаратистів, які тривалий час мали ефективний контроль над Сходом, не можна не наголосити на *erga omnes* характері зобов'язання держав поважати культурні цінності» [19, с. 821]. Порівнюючи ставлення Росії до культурних цінностей на Кримському півострові із ситуацією на окупованому РФ Донбасі, Д. Коваль та К. Бусол доходять однозначного висновку: «Ситуація на Сході України інша і більш однозначна: вже є ряд задокументованих протиправних діянь проти культурних об'єктів і вагомий набір договірних і звичаєвих міжнародно-правових інструментів, які передбачають протиправність таких діянь. Лишається лише сподіватися, що притягнення винних у зловживаннях щодо культурних цінностей на Сході України відбудеться якомога швидше» [19, с. 822].

Проблематика збереження та захисту культурних цінностей під час збройних конфліктів через те не втрачає своєї актуальності, що до сьогодні людське співтовариство, а отже, і держави, не навчилися вирішувати спірних питань за столом переговорів, тим більше у випадках, коли якійсь із держав дуже закортить «пограти м'язами» та спробувати вирішити геополітичну комбінацію світового масштабу на свою користь. Зрозуміло, що в цьому випадку йдеться про Російську Федерацію з її ідеєю «русского мира», як наріжним каменем у ідеологічному обґрунтуванні своїх претензій на терени СРСР. І оскільки мова в черговий раз зайшла про Росію, то логічним видається представити точку зору відомого російського мистецтвознавця, багаторічного директора ДМOM (ГМИИ) ім. О. С. Пушкіна І. Антонової на проблеми реституції, яка переконана: «...Повинні бути переглянуті деякі закони, що регулюють процеси реституції. Гаазька конвенція 1907 р. глибоко застаріла. Протягом усього ХХ ст. ми бачили, що ніякі резолюції, вмовляння та заборони не діють на воюючі сторони. Висновок із цього повинен бути один: країна-агресор зобов'язана розплачуватися своїм надбаням. Є практика репарацій: якщо у вашій країні була зруйнована панчішна фабрика, ви можете вивезти з території переможеного супротивника обладнання для в'язання панчо, але що робити коли йдеться про знищення духовного надбання?» [17].

Крім констатації факту про неефективність сучасних міжнародних правових документів у сфері захисту культурних цінностей для нас важливою є твердження І. Антонової про відповідальність країни-агресора за завдані

збитки. Зрозуміло, що стверджуючи так, І. Антонова в жодному разі не мала на думці Російську Федерацію, бо свого часу у 2014 р. серед інших діячів російської культури підтримала політику В. Путіна щодо України та зокрема Криму. Проте її позиція в питанні реституції базується на величезному професійному та й просто життєвому досвіді й варта особливої уваги. Обговорюючи далі цю проблему, мистецтвознавець стверджувала: «Водночас я вважаю, що мармури Парфенона повинні бути повернуті до Греції, тому, що вони були вивезені лордом Елгіном не в результаті військових дій, розв'язаних Грецією. Але ми бачимо, що Британський музей не збирається повертати Греції її скарби, не зважаючи на постійні звернення грецького уряду. Наполеон також вивіз половину Італії, але ніхто не збирається повертати нічого з "італійської колекції", яка знаходиться в Луврі» [17].

З огляду на наведені вище цитати відомого російського мистецтвознавця та музеєзнавця доводиться констатувати той факт, що розв'язання проблеми захисту культурних цінностей на неконтрольованих територіях не може зводитись до подання нот і протестів з боку українського уряду чи профільних міністерств, як одноразових акцій. З огляду на те, що збройне протистояння на Донбасі з високою долею ймовірності може перетворитися на «заморожений конфлікт» на кшталт Придністров'я, Нагірного Карабаху чи Південної Осетії з Абхазією, а Крим доволі тривалий проміжок часу залишатиметься окупованим, Україна повинна виробити стратегію поведінки на міжнародній арені, яка б давала змогу тримати на «порядку денному» міжнародної спільноти проблематику захисту культурних цінностей на територіях тимчасово неконтрольованих українським урядом. Задля цього має бути постійна присутність на різноманітних медійних майданчиках: у ЗМІ та на телебаченні, соціальних мережах тощо кваліфікованих спеціалістів: правників, істориків, музеєзнавців, мистецтвознавців, профільних чиновників для роз'яснення позиції держави Україна щодо захисту тієї частини національного надбання, яка перебуває на територіях, окупованих Російською Федерацією. Поряд з тим, має тривати постійна робота зі збирання, зберігання та структурування інформації з різноманітних джерел щодо реального стану речей на окупованих територіях та політики країни-агресора стосовно захоплених нею культурних цінностей, зокрема фактів переміщення рухомих культурних цінностей на терени Російської Федерації. Така діяльність дасть можливість у перспективі розраховувати

на реституцію цінностей з боку РФ. Крім того, держава та суспільство через громадські організації та ініціативу приватних осіб повинні більш активно залучатись до розгортання дискусій стосовно повернення Україні цінностей, які у різні історичні періоди та за різноманітних обставин опинилися на території сучасної Росії, хоча свого часу належали Україні. Хоча на перший погляд така ініціатива видається безглуздою, проте ми вважаємо, що створення в інформаційному полі країни-агресора великої кількості медіа-приводів, у перспективі може сприяти розмиванню міфу про «русский мир» як у самій Росії, так і насамперед на територіях, над якими ми тимчасово втратили суверенітет. І таким чином буде значно зменшений вплив російської пропаганди на свідомість населення, яке перебуває на окупованих Російською Федерацією територіях.

З огляду на ситуацію, що склалася у взаємовідносинах України та Росії, насамперед маємо на увазі категоричне невизнання з боку останньої факту окупації Криму та частини Донбасу, особливої ваги набуває зміст двох статей «Конвенції про захист культурних цінностей...», ідеться про ст. 18 та ст. 19. Так, у ст. 18 стверджується таке: «1. Окрім постанов, які повинні вступити в силу ще в мирний час, ця Конвенція буде застосовуватись у випадку оголошеної війни або будь-якого іншого збройного конфлікту, який може виникнути між двома або декількома Високими Договірними Сторонами, навіть якщо стан війни не був визнаний одною або декількома з них. 2. Конвенція також буде застосовуватись у всіх випадках окупації всієї або частини території Високої Договірної Сторони, навіть якщо ця окупація не зустрічає ніякого військового спротиву. 3. Якщо одна з Держав, які конфліктують, не приймає участі в даній Конвенції, Держави, що є Сторонами цієї Конвенції, у своїх взаємовідносинах залишаються поза тим зв'язаними її постановами. Крім того, Вони будуть зв'язані Конвенцією стосовно вказаної Держави, якщо остання заявила про прийняття положень Конвенції і оскільки Вона їх застосовує» [7]. Тобто, як бачимо, всі правові підстави для застосування норм Конвенції як на території Криму так і на окупованих частинах Донбасу наявні. Інша справа, що Росія ігнорує будь-які міжнародні правові акти якщо вони їй не на користь. Якщо нинішня політична еліта Росії не зважає на величезну кількість людських жертв, руйнування інфраструктури на захоплених нею територіях, порушення прав людини, то мабуть годі сподіватися, що хтось з російських можновлад-

ців, не кажучи вже про військових, за таких умов перейматиметься захистом культурних цінностей на цих територіях. Важливою за змістом є й ст. 19 «Конвенції...», бо регламентує поведінку сторін щодо культурних цінностей навіть «1. За умови військового конфлікту, що немає міжнародного характеру та що виник на території однієї з Високих Договірних Сторін, кожна зі Сторін, що бере участь у конфлікті, буде зобов'язана застосовувати принаймні ті положення Конвенції, що стосуються поваги до культурних цінностей. 2. Сторони, що конфліктують, докладуть усіх зусиль, щоб ввести в дію шляхом спеціальних домовленостей всі, або частину постанов цієї Конвенції...» [7]. Як бачимо, положення цієї статті «Конвенції...» мали б бути застосовані за умови, що анексія Росією Криму та окупація нею частини східних областей України, не була визнана міжнародною спільнотою. З іншого боку повне ігнорування міжнародних правових норм з боку Росії створює ситуацію за якої, притягнення агресора до відповідальності, буде в кращому випадку, відкладене в часі на невизначений період.

Як певні узагальнення з усього вище викладеного маємо сказати таке.

По-перше, міжнародне законодавство у сфері захисту культурних цінностей на неконтрольованих територіях значно революціонізувало, навіть якщо за відправну точку брати «Пакт Реріха». Водночас краще, ґрунтовніше, масштабніше усвідомлення значущості та важливості проблеми захисту культурних цінностей на конфліктних територіях з боку фахівців як правників так і спеціалістів інших зацікавлених галузей знань, не означає, на жаль, того, що суб'єкти конфлікту будуть враховувати, не кажучи вже про застосування виписаних міжнародних правових норм на цих територіях.

По-друге, фахівці відзначають низьку ефективність прийнятих законодавчих актів, яка пояснюється небажанням країн, які перебувають у стані збройного протистояння виконувати постанови конвенцій та угод у випадку, якщо останнє їм не на користь. Ворогуючі країни «можуть собі це дозволити», бо механізми покарання за невиконання або пряме порушення норм, у цьому випадку «Конвенції про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту», не є дієвими.

По-третє, що стосується нашої країни, у контексті окупації частини нашої суверенної території Російською Федерацією, на жаль, доводиться констатувати, що, перебуваючи чотири роки в стані неоголошеної війни з

Росією, наші законодавці до сьогодні не спромоглися ратифікувати Другий протокол до Гаазької конвенції 1999 р. тобто зробити мінімум необхідний для того, щоб мати більше юридичних механізмів для покарання агресора за пошкодження культурної спадщини та нанесені збитки. По-четверте, абсолютно слухними вважаємо рекомендації представників УГСПЛ щодо необхідності розробки проекту закону України про внесення змін і доповнень до Кримінального кодексу України щодо вдосконалення захисту культурних цінностей у мирний час та під час збройного конфлікту як міжнародного, так і неміжнародного характеру. Власне актуальними є й інші їхні пропозиції (про них згадувалось вище). По-п'яте, із сумом доводиться констатувати, що «культурна проблематика» для вітчизняних політиків й досі залишається питанням третього сорту, інша справа коли йдеться про забезпечення власних підприємств вугіллям антрацитової групи, яке, як на диво видобувається на територіях окупованих бойовиками та російськими найманцями. При цьому переважна більшість як парламентарів, так і урядовців «забули», що захоплення Криму та частини територій українського Донбасу відбулося під приводом необхідності захисту культурних, зокрема російськомовних інтересів частини українських громадян. До сьогодні культурна складова ідеологічної обробки населення окупованих територій базується на утвердженні культурних цінностей «русского мира», а отже, у розумінні російських еліт, протистояння його впливу західної культури.

ЕТАПИ РОЗВИТКУ ПОСТІНДУСТРІАЛЬНОГО СУСПІЛЬСТВА ЯК КУЛЬТУРНО-ІНФОРМАЦІЙНИЙ ПРОЦЕС

Трансформаційні процеси в інформаційній сфері сучасного суспільства обумовлюють зростаючу потребу уніфікації в розробці поняттєвого апарату. При цьому, як зазначає І. Валлерстайн, «...сьогоднішній вибір в одному відрізняється від попередніх. Це перший вибір, до якого залучений весь світ, оскільки історична система, в якій ми живемо, вперше охоплює всю планету» [1]. На сьогодні, однак, розподіл історичного розвитку на три основні етапи за характеристикою виробничої діяльності: доіндустріальний, з розвитком добуваючих видів господарської діяльності, індустріальний – з розвитком технологій обробітку і машинним виробництвом і постіндустріальний – зі зростаючим значенням обробки даних, використання інформаційних ресурсів, із вдосконаленням виробничої та соціальної організації суспільства. Цей розподіл охоплює великі проміжки людської історії і є дуже загальним орієнтиром для сьогодення [2]. Водночас відбувається загострення суперечностей між різними за рівнем розвитку при одночасному входженні в інформаційне суспільство учасниками глобалізаційного процесу. І особливо це позначається на інформаційній сфері суспільної діяльності в кожній із країн. У зв'язку з цим актуалізується теоретичне осмислення процесу оновлення цієї сфери і, відповідно, привертається увага до уточнення термінології.

Сучасний, постіндустріальний етап розвитку людства обумовлює необхідність більш детальної градації поняттєвого апарату у сфері інформаційної культури з точки зору розуміння ієрархії змісту інформаційних процесів, які в ній відбуваються. Оперування найбільш загальним терміном «постіндустріальне суспільство», чи уточнюючим «інформаційне

суспільство» не завжди є зручним при розгляді більш обмежених тими чи іншими новаціями в технічній чи організаційній сфері етапів, при розгляді їхньої специфіки.

Концепцію постіндустріального суспільства розробляють американські соціологи Д. Белл, Г. Кан, політолог З. Бжезінський, економіст А. Тоффлер та інші вчені, підтримують багато економістів, у тому числі й вітчизняні. Постіндустріальне суспільство ідейно впливає з теорії індустріального суспільства американського економіста В. Росту [3] та французького соціолога Р. Арона [4].

На думку Д. Белла, найважливішим недоліком цієї теорії є те, що в ній основним інститутом названо промислове підприємство, соціальні відносини, які формуються на базі машинного виробництва, а також відсутність чіткого розмежування технократів, пов'язаних з функцією знань, і технократів, пов'язаних з функцією влади [5].

Згідно з концепцією постіндустріального суспільства розвиток людського суспільства охоплює три стадії: аграрну (доіндустріальну), індустріальну та постіндустріальну. В основі такого поділу – передусім рівень розвитку техніки та суспільний поділ праці. На першій стадії переважає первинна сфера економічної діяльності – сільське господарство; на другій – вторинна сфера – промисловість; на третій – сфера послуг. Основними інститутами (формами соціальної організації) на першій стадії були церква і армія, на другій – корпорація, на третій – університети, що здійснюють організацію теоретичних знань. Науковий потенціал визначає могутність держави, на противагу попередній стадії, де таку могутність визначав потенціал промисловий. Тому матеріальні продуктивні сили перестають відігравати вирішальну роль. Д. Белл обстоює багатофакторний підхід до аналізу різних стадій людської цивілізації й не заперечує використання осьового принципу власності, що в марксистській теорії, на його думку, зумовлює поділ на первіснообщинний, рабовласницький лад, феодалізм, капіталізм і соціалізм. Водночас він віддає перевагу використанню теоретичних знань як стратегічного ресурсу суспільства. Трьома основними структурними елементами, за постіндустріального суспільства, є університети, наукові інститути та дослідницькі організації. На базі цих структур формуються соціальні відносини, а влада зосереджується в руках вчених.

Основна суперечність такого суспільства – суперечність між спеціалістами, науковою елітою та неспеціалістами в межах цих організацій і в державі (на відміну від суперечності між капіталістами й робітниками на підприємстві в індустріальному суспільстві). Основним принципом розподілу в новому суспільстві є принцип «рівності результату», згідно з яким результати активності талановитих учених є суспільним надбанням і мають бути доступні всім. Цей принцип, на думку Д. Белла, формує соціалістичну етику [6].

При цьому слід зазначити, що поява різних точок зору на конкретизацію визначення суспільства, яке дослідники другої половини ХХ – початку ХХІ ст. називали постіндустріальним, пояснюється концентрацією уваги дослідників на тих чи інших важливих ознаках організації діяльності нового суспільства, особливостей використання його інформаційних ресурсів.

Останнє набуває особливого значення у зв'язку з різко інтенсифікованими процесами виробництва нової інформації, включенням у процес інфотворення дедалі більш широких мас населення без відповідної професійної підготовки і збільшенням, у зв'язку з цим, в інформаційних масивах сучасності низькоякісної, а то й неякісної, навіть, – шкідливої інформації. Таким чином, пошук потрібної для ефективної суспільно значущої діяльності інформації стає дедалі більш трудомістким, проблемним, що привертає до себе увагу дослідників як завдання для самостійного вирішення. Це завдання на цьому етапі розвитку інформатизації вирішується на шляхах створення пошукових систем для орієнтації в інформаційних масивах, вдосконалення процесу структурування наявних інформаційних ресурсів та вдосконалення організації інформаційних ресурсів для їхнього цільового використання. Останнє має істотне значення також і в умовах необхідної мобілізації інформаційних ресурсів для протистояння зовнішній інформаційній агресії.

І якщо перший з названих напрямів діяльності став, в основному, прерогативою програмувальників, то організаційно-матеріальною основою для розвитку двох наступних напрямів стають новостворені спеціалізовані аналітичні центри, дослідницькі фонди тощо, а також сучасні інформаційні центри, в які перетворюються в процесі своєї модернізації традиційні бібліотеки [7].

Термін «**інформаційне суспільство**» [8] виник з усвідомленням зростаючого значення процесу активного творення та, відповідно, використання

інформаційних ресурсів у перетворювальній діяльності сучасного суспільства. Власне, у цьому разі йдеться про наближення прикладного використання нової інформації саме в перетворювальній діяльності. Адже необхідна для будь-якої осмисленої дії, аж до монотонної, повторюваної багатократно і протягом тривалого часу, інформація у свідомості людини завжди була тим необхідним мобілізуючим імпульсом, що передує і потім супроводжує будь-яку осмислену дію. Коли ж мова йде про зростаючу роль інформації в людській діяльності, мається на увазі, насамперед, та її частина, що в умовах прискорення суспільного розвитку використовується в інноваційній діяльності, у реагуванні суспільства на нові виклики. Такий ресурс у своїй сукупності складається із нової, у першу чергу, наукової інформації, що відображає зміст викликів, які постають перед суспільством та визначення змісту дій з їхньої нейтралізації.

Слід нагадати, що після виходу у світ у 1983 р. книги І. Масуди [9], одного з авторів «Плану інформаційного суспільства», розробленого в Японії ще на початку 70-х років ХХ ст., предметом уваги світової наукової громадськості стали ранні трактування інформаційного суспільства, запропоновані японцями. Винахід самого терміна «інформаційне суспільство» приписується професору Токійського технологічного інституту Ю. Хаяші. Контури інформаційного суспільства були змальовані в доповідях, представлених японському уряду наприкінці 60-х – на початку 70-х років такими організаціями, як Агентство економічного планування, Інститут розробки і використання комп'ютерів, Рада по структурі промисловості. Показовими є назви доповідей: «Японське інформаційне суспільство: теми та підходи» (1969), «План інформаційного суспільства» (1971), «Контури політики сприяння інформатизації японського суспільства» (1969).

Інформаційне суспільство визначалося тут як таке, де процес комп'ютеризації дасть людям доступ до надійних джерел інформації, позбавить їх від рутинної роботи, забезпечить високий рівень автоматизації виробництва. При цьому має змінитися й саме виробництво – продукт його стане більш «інформаційноємним», що означає збільшення частки інновацій, виробництво, власне, інформаційного продукту, а не продукту матеріального буде рушійною силою освіти, науки і суспільного розвитку [10].

Слід зауважити, що ще раніше, у 40-х роках, австралійський економіст А. Кларк [11] також писав про перспективу суспільства інформації та,

а у 50-і американський економіст Ф. Махлуп [12] говорив про інформаційну економіку.

У 70-і роки ідея інформаційного суспільства стає популярною й у США, і у країнах Західної Європи та набуває рис універсалістської ідеології.

Американський соціолог Д. Белл, автор знаменитої концепції постіндустріального суспільства, представив варіант конвергенції ідей постіндустріалізму та інформаційного суспільства в книзі 1980 р. «Соціальні рамки інформаційного суспільства» [13]. Д. Белл кілька десятиріч тому зазначав, що «по мірі того, як ми наближаємось до кінця двадцятого сторіччя, стає все більш очевидним, що ми вступаємо в інформаційну еру... Нова інформаційна ера базується не на механічній техніці, а на “інтелектуальній технології”, що дозволяє нам говорити про новий **принцип** суспільної організації і соціальних змін. Це також ставить у центр уваги теоретичне знання в якості джерела оновлення і змінює природу технічного прогресу. Тобто це робить значущою і ідею глобалізації...» [14].

Таким чином, нинішнє суспільство, і це особливо помітно в перші десятиріччя його становлення, наближаючи свій інформаційний ресурс до реальної суспільної діяльності, послуговується дуже складною, як ще іноді називають гібридною, структурою інформаційних ресурсів. Ці ресурси задовольняють потреби перехідного періоду: існуючих ще елементів індустріального виробництва і зростаючі запити суспільства, що трансформуються, його інноваційних інтелектуальних технологій та дедалі більше зростаючого значення теоретичного знання як джерела прогресу. В інформаційному суспільстві ми систематизували виробництво знань та підсилили наш інтелектуальний потенціал. Використовуючи промислову метасфору, ми зараз зайняті масовим виробництвом знань [15].

Зважаючи на складну систему ресурсів цього періоду за призначенням, на різноманітні системи їхніх носіїв, від паперових до цифрових, термін **«інформаційне суспільство»** є найбільш вичерпним при аналізі процесів трансформації технологій перехідного періоду, а також при аналізі закономірностей розвитку інформаційної сфери суспільства з урахуванням постійного оновлення інформаційних технологій.

Цей термін вбирає в себе всю складність взаємозв'язків між соціальною інформацією [16], необхідною для задоволення запитів усього комплексу соціальної практики, відповідних запитів у масштабах від особи

до суспільства в цілому. Він відображає інформаційну основу розвитку від еволюції виробничих сил, вдосконалення суспільних відносин, духовного зростання суспільства і до поняття наукового знання, творення вищої форми інформаційного продукту – виробітку і теоретичної систематизації об'єктивних знань про дійсність [17]. Він містить у собі також усі рівні якісних показників визначення інформаційних продуктів, що циркулюють у системі інформаційного обігу, від негативних впливів у процесі передачі в інформаційних мережах до змістових показників – рівня наукомісткості цих продуктів.

Інформаційне суспільство є суспільством, що використовує гібридну за своєю формою відображення інформацію: на електронних носіях, на носіях паперових та ін. Використання різної за матеріальними носіями інформації пояснюється складністю оцифрування великих обсягів друкованої інформації у фондах бібліотек. Переведення її в електронний формат є дуже затратним процесом. Водночас така інформація є затребуваним сьогодні ресурсом, духовно-культурним надбанням попередніх поколінь і може бути використана та використовується як орієнтир у розвитку сучасного інформованості.

Характеризуючи нинішній перехідний етап у розвитку цивілізації, А. Турен зазначає, що «ми відходимо від індустріального суспільства і властивих йому способів мислення, але відходимо не для того, щоб прийти до нового урівноваження, до примирення суспільства і природи, про яке мріють деякі, і не для того, щоб увійти в нову суспільну ситуацію, що характеризується тільки змінами. Я думаю, навпаки, що ми входимо в суспільну ситуацію, яка визначається зростаючою властивістю колективів впливати на самих себе, особливо там, де влада не обмежується прописуванням форм праці, але також, і може бути насамперед, прописує особливості життя, поведінки, потреб» [18].

Така точка зору дослідника відображає нові характерні особливості, пов'язані з процесом трансформації суспільства на етапі переходу його в сфері економічній до постіндустріального етапу розвитку, і, відповідно, у сфері інформаційній також до етапу, що відображає специфіку творення і використання необхідних для існування цього суспільства інформаційних ресурсів. Інтуїція дослідника підказала йому прояв характерної особливості нового суспільства, пов'язаної із посиленням самостійності його соціаль-

них структур. З розвитком інформатизації, вдосконаленням системи соціальних комунікацій [19] гіпотеза дослідника знайшла повне підтвердження.

Крім того, звертає на себе увагу й таке: на зміну особи споживача, яка є характерною для індустріального суспільства – приходиться особа творча (homo creator). Вона вже має дещо інші потреби та способи мислення та продукує знання, що мають відповідну відмінність і спрямованість. Продукування знання в період глобальної інформатизації залучає методи, які до цього часу вважалися нетрадиційними для науки. Одним з таких показових методів є інтелектуальна інтуїція. Адже, інтуїтивні методи пізнання засновані на багаторазовому поверненні у вихідну точку руху свідомості з метою коригування вектора інтелектуальної самосвідомості. Це потребує постійної рефлексії та обдуманості інтелектуального пошуку. Рефлексія є усвідомленням і переосмисленням стереотипів мислення і подолання їх гносеологічності аж до утворення нових інтелігібельних змістів свідомості.

З успішним рішенням кожного інтелектуального завдання, суб'єкт пізнання виходить на новий рівень інтелектуальної самосвідомості. Подальший інтелектуальний рух відбувається шляхом постановки нового пізнавального завдання, відповідно поле пошуку інтелектуальних смислів переміщається на новий концептуально-логічний рівень. Таким чином, ми отримуємо скачок в інтелектуальному розвитку особистості, який, по суті полягає у концептуально-логічному моделюванні індивідуального інтелектуального простору [20].

При цьому розвиток електронних інформаційних технологій, глобалізаційні процеси сучасності сприяють задоволенню запитів соціальних структур, окремих членів суспільства в новій інформації, що є основою подальшої суспільної еволюції. Розвиток системи суспільних комунікацій в умовах інформатизації при цьому дає можливість користуватися не лише вертикальними потоками інформації, регламентованими державою, національними інформаційними інститутами, але й ресурсами глобального інформаційного простору та горизонтальним спілкуванням, наприклад через систему соцмереж.

З усього обсягу доступної тим чи іншим соціальним структурам (колективам) інформації вона (він) відбирає ресурс необхідний і вже відповідно до нього планується певна діяльність, відбувається свідоме програмування

розвитку. Таке програмування стає можливим при наявності наукової та іншої інформації, що сприяє розкриттю можливостей, певним формам прогнозування.

Виходячи з можливостей, які відкриває активізація інформаційних процесів сьогодення, А. Турен нове суспільство називає **програмованим**. Таке суспільство, на думку дослідника, є відповіддю на соціальний запит нинішнього етапу еволюції цивілізації, пов'язаний із розвитком її самоорганізації, підкреслює її властивість «створювати моделі управління і виробництва, організації розподілу і споживання... У цьому плані можна говорити про індустріалізацію інформації, споживання, здоров'я, наукових досліджень і навіть загального навчання» [21].

Використання цього терміна було, по-перше, певним кроком у розвитку інформаційної культурології, оскільки сприяло організації управління інформаційними ресурсами. По-друге, воно було обумовлене реакцією на об'єктивну потребу самоорганізації суспільства як реакції на дедалі нові й нові зовнішні для нього виклики. Цей процес прискорюється:

- з посиленням глобальних впливів під дією науково-технічного прогресу;

- з вдосконаленням інформаційних технологій;

- із зростанням обсягів продукуюваної інформації;

- із засвоєнням частиною суспільства навиків співставляти свою життєву практику із задалегідь створеною комп'ютерною програмою, використовувати необхідний для запрограмованої діяльності інформаційний ресурс, що відповідає вимогам створеного програмного забезпечення. Слід вказати й на існуючу експертну думку про те, що суспільство вступає в «технотронну еру», коли соціальні процеси стають програмованими.

У понятті «інформаційне суспільство» закладається широкий культурологічний смисл, пов'язаний із зростаючим значенням інформації в житті суспільства, з наближенням її використання безпосередньо до перетворюючої діяльності людей, з підходом до розуміння інформаційної основи всієї людської діяльності як основоположного принципу існування людської цивілізації. При цьому управління інформаційними ресурсами відображає управлінський аспект розвитку сучасного соціуму в цілому. В інформаційному суспільстві людина є багатогранною особистістю з визначальними

творчими чинниками, творцем інформаційного ресурсу суспільства. Використання терміна «програмоване суспільство» певною мірою перенесене на соціологічні процеси з інформаційної сфери, що при глибинному розгляді може бути правомірним, однак, у перехідний період до постіндустріального суспільства скоріше є ближчим до суспільства, що функціонує за планами та директивами. При цьому все ж програмоване суспільство є таким, що декларує перші кроки характерного для інформаційного суспільства самоусвідомлення та самоорганізації.

Пізніше, у другій половині ХХ ст., коли суперечності вже набули певних системних рис, що дало підставу А. Турену прогнозувати появу нового суспільства, дослідник зауважував: «Особливість соціального конфлікту в програмованому суспільстві заключається в тому, що правлячий клас у ньому контролює, здається всю сукупність областей соціального життя, що залишає підлеглим класам говорити і діяти з опорою на соціальну автономію. Таким чином, вони змушені протистояти соціальному пануванню від імені того, що єдине від нього вислизає, тобто від імені природи» [22]. Розвиток інформаційних комунікацій сприяв полегшенню доступу до інформаційних ресурсів різним категоріям користувачів. З впровадженням електронних інформаційних технологій, поширенням Інтернету можливості для успішної самоідентифікації соціальних структур, відстоювання цієї самоідентифікації та подальшого культурного розвитку на її основі почали стрімко зростати.

Слід зауважити, що А. Турен, як і деякі інші дослідники другої половини ХХ ст., перебуваючи під враженням активізації наявних соціальних структур і бурхливого розвитку нових, що демонстрували потенціал зростання і не вписувались у закономірності еволюції індустріального суспільства, перспективи розвитку програмованого суспільства вбачав на шляху зростання суперечностей держави та суспільства. «Чим слабніше інтегроване громадянське суспільство, тим більше воно являє собою мережу з множиною центрів рішень і областей соціального впливу і тим більше державна сфера відмежовується від сфери суспільства. Тому, що перша являє собою галузь історичної зміни, в ній здійснюється підтримка ідентичності соціального цілого в його русі від минулого до майбутнього, де цьому цілому загрожують спільності, що його оточують, між тим як громадянське суспільство – це сукупність складних суспільних відносин з усе більш

багаточисленними точками конфліктів і переговорів» [23]. Теза про зростання цих суперечностей знаходить відгомін і в наш час [24], хоча нинішній розвиток соціальної структури і система інформаційних обмінів переконує в тому, що ми сьогодні є свідками формування нового, якісно вищого рівня функціонування суспільства, заснованого на продуктивному використанні його інтелектуального ресурсу.

При цьому уявлення про програмоване суспільство в застосуванні до процесів удосконалення соціальної структури сучасного суспільства в певних ситуаціях може бути виправданим і в сучасних дослідженнях. Однак абсолютизація принципів його організації звужує можливості творчої ініціативи членів суспільства певними рамками програми соціальних структур (колективів), до яких входить особа, не передбачає сприяння свободі творчого пошуку індивіда, участі в нових по своїй суті об'єднаннях людей, наприклад, віртуальних, створених за інтересами співтовариств в інтернет-просторі.

Поняття програмованого суспільства відображає певний етап у розвитку інформаційних процесів, коли розвиток електронних інформаційних обмінів наткнувся на нові проблеми обробки, структурування та необхідності підвищення ефективності використання стрімко зростаючих масивів електронної інформації. При цьому актуалізувались проблеми програмного забезпечення управління інформаційними ресурсами.

Протягом останніх десятиріч нинішнє суспільство, відображаючи еволюцію соціально-інформаційних процесів, з більшим чи меншим успіхом також іменується «суспільством знань», «цифровим суспільством» та «мережевим суспільством». Кожен із цих термінів відображає певні кроки в становленні сучасної інформаційної культури, особливості нового суспільства і також є правомірним при аналізі цих особливостей в суспільних процесах сьогодення. При цьому поняття суспільства знань виникає на етапі розвитку інформаційних процесів, коли увага інформаційних працівників збільшилась до змістових параметрів інформаційного процесу, зростання ролі наукової інформації в суспільному житті.

З прискоренням темпів суспільного життя, обумовлених загостренням усього комплексу викликів навколишньої дійсності, що постають перед сучасною цивілізацією, зростає роль як пізнавальної, дослідницької діяльності, так і процесу оперативного впровадження результатів наукових дос-

ліджень у виробництво, у всі форми практичної діяльності людей. Таким чином, відбувається наближення науки до виробництва, у ході перетворення науки в реальну виробничу силу, наближення її до реальних перетворювальних процесів у суспільній практиці. Американський економіст П. Дракер підкреслював: «Продуктивність знання вже стала ключовим моментом для продуктивності праці, конкурентоспроможності та економічних досягнень. Знання вже стало базовою галуззю, тобто такою, яка забезпечує економіку вагомим і центральним ресурсом виробництва» [25].

Отже, знання тепер використовується для виробництва знання. П. Дракер вважає, що використання знань для відшукування найбільш ефективних способів застосування наявної інформації з метою отримання необхідних результатів – це, по суті справи, і є управління.

При цьому сьогодні загострюється потреба структурування знання, його трансформації від складової пізнавальної діяльності, вироблення та теоретичної систематизації нових знань, до відображення в технологіях, інноваційних процесах суспільної діяльності. Початок такої систематизації було покладено У. Нордхаузом в його аналітичній схемі, у рамках якої «розрізняються два види знання – загальне і технічне, при чому це розрізнення пов'язане з корисністю знання в виробництві або ж нового знання, або ж більшої кількості товарів» [26]. Розширення цього процесу спостерігає Д. Белл, зазначаючи, що «радикально новим явищем сьогодні стала кодифікація теоретичних знань і важлива роль, яку вона відіграє в створенні як нових знань, так і у виробництві товарів і послуг» [27].

Таким чином, із зростанням суспільної значущості впливу знання на еволюцію суспільства сфера його застосування розширюється, набуває дедалі більшого значення і схиляє дослідників до її самостійного розгляду. У зв'язку із цим деякі з них, не виключено, з певною поспішністю, сприймають реалії сьогодення безпосередньо як прояв **суспільства знань**. Водночас, на думку заступника Генерального директора ЮНЕСКО з питань комунікації та інформації А. Хана, інформаційне суспільство є функціональним блоком суспільства знань. Це можна пояснити тим, що концепція інформаційного суспільства пов'язана з ідеєю технічних інновацій, тоді як уявлення про суспільство знань охоплює розробку соціальних, культурних, економічних, політичних та інших аспектів суспільних перетворень, а також широкий та багатогранний погляд на розвиток суспільства

майбутнього. Через те концепція «суспільства знань» краще відображає складність та динамізм змін у суспільстві, ніж концепція «інформаційного суспільства» [28].

У цьому випадку цінним є, насамперед, сам факт розподілу знаннєвої сфери на складові. Водночас звуження функціонального призначення концепції інформаційного суспільства лише до «технічних інновацій» є невинуватим. При такому підході з арсеналу пізнавальної діяльності суспільства викреслюється гуманітарне знання, що суперечить сучасним поглядам на значення цих наук «як способу упорядкування знань» [29], як процесу воз'єднання так званих двох культур – природничих і гуманітарних наук; організаційне воз'єднання і новий розподіл суспільних наук і призначення за ними центральної ролі в світі знань» [30].

Очевидно, при розрізненні термінів, продуктивним може стати підхід на основі класичного уявлення про знання як результат пізнавальної діяльності, у наш час насамперед наукової, що має першорядне значення в суспільній практиці та підтверджується нею.

Однак, у сучасних умовах, з урахуванням нинішніх темпів розвитку суспільного життя, підтвердження практичною діяльністю не завжди вкладається в часові рамки, пов'язані з об'єктивними потребами розвитку і лімітом на розв'язання дедалі більш складних проблем наукової діяльності. У зв'язку з цим останнім часом, при співставленні результатів наукової діяльності з суспільною практикою, застосовуються деякі нові підходи. Зокрема це пов'язано з перевіркою нових результатів в умовах штучного моделювання реальних суспільних процесів у лабораторних умовах з прискоренням, зі співставленням із логікою розвитку раніше напрацьованого знання та із порівнянням зі здобутками суміжних та інших наук.

З цього приводу І. Валлерстайн справедливо зауважує, що «не існує вагомих причин припускати, немов би найбільш ефективні спроби перебороти незнання можуть бути здійснені в тій вузькій сфері, де воно було виявлене. Фізик може зустрітися з проблемами, вирішення яких вимагатиме знань, що раніше відносилися до біології чи філософії» [31]. Продовжуючи цю думку, сьогоднішній рівень знань можемо представляти як опосередковану і певною мірою скоординовану інформацію на основі сучасної пізнавальної діяльності, що базується на виробленій протягом людської історії логіці розвитку суспільного знання. Н. Штер підкреслював: «Той факт,

що я описую нинішні розвинені індустріальні суспільства як суспільство знань, ґрунтується на беззаперечному проникненні науки у всі сфери суспільного життя» [32]. Конкретні прояви цього процесу він описує таким чином:

- «насичення всіх сфер життя і діяльності науковим знанням;
- заміщення інших форм знання наукою (у т. ч. професіоналізація занять);
- розвиток науки як безпосередньої виробничої сили;
- поява спеціалізованих напрямів політичної діяльності (наукова та освітня політика);
- формування нового сектора виробництва (виробництво знання);
- зміни в структурі влади (дебати про технократію);
- трансформація основи легітимації влади в напрямі спеціалізованого знання (експертократії – але зовсім не обов’язково “шлях інтелектуалів до класового панування”);
- розвиток знання на основі соціальної нерівності та соціальної солідарності, або
- трансформація основних джерел соціальних конфліктів» [33].

З цим твердженням, загалом, можна погодитись, але при цьому слід зауважити, що «проникненні науки у всі сфери суспільного життя» у наш час ще не гарантує її беззаперечного впливу на всі ці сфери.

Прикладом можуть служити хоча б гальмівні процеси у впровадженні альтернативних енергетичних технологій, організовані компаніями, що добувають нафту і реалізують нафтопродукти, нелегке впровадження екологічно чистого електротранспорту на вулицях міст з тих самих причин тощо.

П. Вайнгарт формулює подібні наведеним вище положення. Він, зокрема, засновує свою концепцію суспільства знання на тому, що:

- виробництво знання направляється очікуваннями корисності та орієнтацією на практичне застосування;
- процес соціального навчання, що веде до громадських змін, може мати місце лише в тому випадку, якщо він підтримується знанням;
- фундаментальні дослідження дедалі частіше переходять з університетів у промислові лабораторії, а основними стимулами їхнього проведення стають економічні інтереси;

- наука більше не орієнтується виключно на пізнання природи і відкриття її законів, а розвивається в сферах її ймовірного застосування;
- організація досліджень відбувається на тлі напруження між тенденціями спеціалізації і трансдисциплінарності, які посилюються [34].

Таким чином, з точки зору Н. Штера та П. Вайнгарта, конститутивні характеристики суспільства знання відображають зростаюче значення знання і пов'язаної з ним праці для розвитку та відтворення суспільства.

При цьому, визначаючи особливості, яким має відповідати суспільство знань, сучасні дослідники доходять висновку, що «модель “суспільства знань” – це, власне, те ж саме інформаційне суспільство, якісно збагачене духовним та інтелектуальним потенціалом людства. У такому суспільстві знання рухає економіку, сприяє розвитку продуктивних сил і моральному вдосконаленню суспільства» [35], що «в суспільстві і науці все вагомішу роль починають відігравати символічні методи, а науки інформаційно-кібернетичного циклу висуваються на перше місце.... поняття “інформаційне суспільство” націлює на інтелектуалізацію знакових систем шляхом зниження їх ентропії» [36].

При осмисленні наведених вище, а також інших характерних особливостей декларованого суспільства знань доходимо висновку про обов'язкову необхідність високого професійного, інтелектуального рівня, необхідного для його будівничих, соціально активної його частини. Однак на сьогодні ще немає підстав для твердження про те, що соціальна база суспільства знань уже сформована (на рівні професійному, моральному, загальнокультурному та ін.); що створені суспільні механізми ефективної взаємодії в системі «суспільний розвиток – нові знання»; що соціальна структура суспільства відповідає вимогам суспільства знань.

У зв'язку з цим, застосування терміна «суспільство знань» на сьогодні правомірним є поки що в контексті аналізу наступного після інформаційного етапу розвитку суспільства та в межах аналізу тенденцій розвитку сучасної наукової діяльності. Це суспільство буде наступним кроком розвитку інформаційної культури.

При аналізі проблем, пов'язаних з розглядом концепції суспільства знань, очевидно, потребує розгляду проблема співмірності знанневої, інформаційної, у широкому значенні цього поняття, та емоційної сфери внутрішньосуспільних обмінів. Якщо ми говоримо про суспільство знань

як про суспільство, засноване на знаннях, ми, власне, не кажемо нічого нового. Адже всяке існуюче суспільство у своїй життєздатності базується на знаннях – об'єктивному відображенню в суспільній свідомості реалій навколишнього середовища, світу. У цьому випадку, очевидно, має йти мова про обміни на рівні знанневої інформації. У тій чи іншій мірі такі обміни також постійно відбуваються. Адже лише з їх допомогою стає можливим прогрес.

Якісно новим етапом при цьому може бути лише інформаційний обмін у суспільстві виключно на рівні знань. Однак вихід на цей рівень спілкування міг би стати можливим лише за умов повного виведення з обігу всієї інформації, що не підпадає під уявлення про знання як наукові дані, підтвержені практикою. З обігу має бути виведено всю інформацію, що відображає емоційну сферу людської практики. З таким підходом суспільство не зможе рухати науку, адже наукові дані, одержувані нею ще не є знанням, оскільки вони не перевірені практикою. Суспільство, що обмінюється беземоційною науковою інформацією на якомусь заданому рівні знань, буде дуже нагадувати спілкування на нинішньому рівні (чи навіть дещо раніше взятому) розвитку комп'ютерної техніки без відповідних систем із програмами самонавчання.

Зрозуміло, що прихильники суспільства знань намагаються у своєму формулюванні відобразити об'єктивний процес зростаючого значення знанневої інформації в практиці суспільної діяльності у наш час. Такий підхід, очевидно, може бути виправданим у науковому середовищі, у середовищі впровадження інноваційних технологій як спеціальної форми спілкування. І в такому контексті вона може бути повністю оправдана. Однак, якщо говорити про суспільство загалом, необхідне уточнення співвідношення із знанням усієї службової стосовно знання сфери спілкування, всієї емоційної сфери, що в сукупності становлять людську сутність. Тому, очевидно, нинішня поспішність деяких дослідників у визначенні нинішнього суспільства як суспільства знань є дещо зайвою.

Взагалі, для минулих десятиріч у зв'язку з бурхливим розвитком технологічного прогресу у сфері інформаційних технологій стала характерною ідеалізація можливостей тих чи інших технологій та перенесення перспектив їхнього впровадження на прояви всього суспільного прогресу. Цей процес також залишив свій слід на розвитку інформаційної культури.

Поява терміна «цифрове суспільство» пов'язана з розвитком успішно сприйнятих суспільною практикою цифрових технологій. Ці технології швидко витісняють застосовувані на старті впровадження електронних інформаційних технологій аналогові, демонструючи значно вищу якість передачі інформації, точність і, що дуже важливо в контексті зростаючих обсягів інформаційних обмінів, компактності інформаційних продуктів.

«Суспільство в епоху мережевого інтелекту стає *електронним*, – говорить Д. Тапскотт, – У старому суспільстві інформаційні потоки мали відчутну фізичну природу: чеки, рахунки, коносаменти, звіти, наради, аналоговий телефонний зв'язок, радіо і телебачення, креслення, карти, фотографії, ноти, реклама через пошту.

У новому суспільстві інформація в усіх її різновидностях набуває електронно-цифрової форми, вона розділена на біти, введена в комп'ютери і мчить зі швидкістю світла по мережах... Знову створений світ з його новими можливостями – ніскільки не менший винахід, ніж людська мова, на якій засновувалися всі види взаємодії звичної фізичної природи» [37].

При цьому Д. Тапскотт виділяє дванадцять вузлових ознак нового суспільства, серед яких ключове положення займають орієнтація на знання, цифрова форма представлення об'єктів, віртуалізація виробництва, інноваційна природа розвитку, інтеграція, конвергенція, динамізм, глобалізація та ін.

Українські дослідники також вважають, що «цифрова культура є матрицею цих процесів, яка за своєю гнучкістю, операційністю та мобільністю виявляється значно ефективнішою за моделі системного бачення та відповідної організації економічних процесів. Тому масштабна інтеграція в цифрову культуру українського суспільства на його різних соціальних рівнях лише посилить ділову активність, зростання соціального капіталу, сприятиме підвищенню конкурентоспроможності національної освіти і науки. Наявність цифрової культури суспільства – головна ознака його успішності в усіх секторах життєдіяльності країни» [38].

Однак при цьому слід зауважити, що такі висновки в умовах нашої дійсності мають здебільшого лише споглядальне значення, оскільки про значення впровадження цифрових технологій можна говорити лише в тих вузьких сферах суспільної діяльності, де достатньо впроваджені електронні інформаційні технології, де ресурс електронної інформації є достатнім для обігу без необхідності залучення до цього обігу інформації на інших но-

сіях. З цією тезою загалом погоджуються і автори згаданого дослідження, далі стверджуючи, що «рівень розвитку цифрової культури українського суспільства є недостатнім, зокрема це стосується регіонального виміру проблеми. Якщо подивитися на соціальну стратифікацію України та на рівень “комп’ютеризації”, “інформатизації” регіональних шкіл, закладів культури та освіти, стає очевидним, що в нашій країні у соціальному та інтелектуальному плані співіснують як “модерні”, так і “постмодерні” сегменти, поняття й цінності індустріальної та постіндустріальної (постінформаційної) доби» [39].

У контексті формування постіндустріального суспільства актуальності набуває й «**мережеве суспільство**». Цей термін запропонував голландець В. Дайк у книзі *De Netwerkmaatschappij* («Мережеве суспільство», 1991) [40] і підтримав М. Кастельс 1996 р.

В. Дайк визначив мережеве суспільство як суспільство, у якому відбувається поєднання громадських і медіа-мереж, форм його простих способів організації та найбільш важливих структур на всіх рівнях розвитку (особистості, організації та громадськості).

Мережеве суспільство йде далі, ніж інформаційне. М. Кастельс стверджує, що це не суто технологія, яка визначає сучасні суспільства, а й культура, економічна та політична складова мережевого суспільства. Береться до уваги вплив таких факторів, як релігія, культурне виховання, політичні організації та соціальний статус [41]. В. Дайк стверджує, що мережеве суспільство – соціальна структура, заснована на експлуатації мережі інформаційних і комунікаційних технологій, мікроелектроніки та цифрових комп’ютерних мереж, що генерують, обробляють і поширюють інформацію на основі знань, накопичених у вузлах networks (мережі). Мережеве суспільство може бути визначено як суспільна інституція. Мережі не є новими. Новим є мікроелектроніка, мережеві технології, які забезпечують нові можливості для старої форми соціальної організації.

Мережеву економіку можна розглядати з декількох поглядів: як перехід від індустріальної економіки до постіндустріальної, як цифрову та інформаційну інфраструктуру, в аспекті прав інтелектуальної власності. За перехідними поглядами, зокрема М. Мелоуна [42], інформаційна революція змінила характер підприємницької діяльності. Оскільки інформацію можна використовувати відразу і без особливих витрат у глобальному масштабі,

вартість централізованого прийняття рішень значно зменшується. Мережева економіка – провідник постіндустріального суспільства, і водночас її можна вважати каталізатором технологічного розвитку країни.

Держави, що не приєднуються до технологічного процесу, залишаються осторонь світових економічних перетворень і ризикують зникнути як самостійні. ХХ ст. характеризувалося стрімкими трансформаційними процесами, які охопили всі групи країн, мали різний характер проведення та, відповідно, різні результати [43]. Такі думки ще раз підтверджують потребу досягнення країнами самоорганізації, отримуючи можливість прогресивно розвиватися, бути динамічними.

Повертаючись до проблеми правомірності використання термінології, що характеризує специфіку розвитку різних аспектів постіндустріального суспільства, видається за доцільне на нинішньому етапі його розвитку використовувати всі основні терміни, що знайшли поширення в суспільній практиці. Адже всі вони опираються на ті чи інші реальні специфічні характерні особливості нового суспільства. Видається доцільним використання кожного з них при характеристиці охоплених процесів, від універсального – «інформаційне суспільство», що ґрунтується на базі використання широкого спектру технологій – від традиційних до електронних. Так, наприклад, у рамках вивчення специфічних особливостей цифрових технологій, що базується на вже наявному ресурсі цифрової інформації, розбудові специфічних для цього етапу розвитку інформаційних обмінів у структурі соціальних структур, видається продуктивним використання поняття «цифрове суспільство». Застосування більш загальних понять «постіндустріального» чи «інформаційного» суспільства при розгляді цього етапу розвитку інформаційних технологій ускладнює відповідний аналіз необхідністю оперування цілим рядом необов'язкових у рамках етапу «цифрового» суспільства факторів. Такий підхід може бути навіть шкідливим при необхідності прийняття оперативних рішень, скажімо, в умовах інформаційної війни.

При вирішенні актуальних питань розвитку інформаційної сфери сучасного суспільства потребує обережності лише застосування поняття «суспільство знань». Звичайно, деякі характерні особливості формування цього суспільства вже можна знаходити й у сучасному інформаційному процесі. Однак зростаюча роль нових знань, їхнього оперативного застосування в перетворювальній діяльності людей на сьогодні охоплює порівняно

невеликий прошарок суспільства. Хоча тенденція зростання цього впливу безсумнівна, однак, вона сьогодні натикається на інерцію, спротив значної частини суспільства.

У співвідношеннях знанневих методик впливу на суспільні процеси з уявленнями про людську природу існує чимало питань без відповідей, хоча загальні тенденції суспільного розвитку в науковому світі і виглядають оптимістичними. Як зауважував відомий американський соціальний психолог Ч. Кулі, «...ми можемо зробити висновок, що людська природа у цьому розумінні підвладна зміні. У більш широкому розумінні це така природа, головна риса якої – здатність до навчання й тому вона сама не потребує змін, щоб бути невичерпним джерелом змін у поведінці та соціальних інститутах. Ми можемо примусити її працювати, практично, як завгодно, якщо навчимося її розуміти, подібно тому, як розумний механік може застосовувати за своїм бажанням універсальні закони маси й руху» [44].

Перспективи формування цього, останнього в розглянутому термінологічному спектрі, суспільства, як і майбутнього суспільства знань і, не виключено, з розвитком інформаційних технологій нових його модифікацій будуть залежати і надалі від суспільних запитів на розвиток, від наявного інформаційного ресурсу розвитку і технологій нового інфотворення, від розвитку технологій інформаційних обмінів у суспільстві і від можливостей приведення до відповідності із цими процесами його соціальної структури.

Слід зауважити, що прагнення дослідників інформаційної сфери сучасного суспільного життя визначитись із суспільства знань є цілком зрозумілим і по суті своїй – доволі раціональним. Однак на сьогодні при розгляді цього питання переконливими виглядають лише характеристики певних фрагментів барвистого полотна сучасної дійсності. Самі по собі вони є дуже корисними не лише для творення відповідних теоретичних конструкцій, а й для вирішення певних практичних питань розвитку сучасної інформаційної сфери суспільства.

При цьому для досягнення кінцевої мети – ідентифікації суспільства знань видається за доцільне скористатися змістом давньої мудрості: у процесі вивчення суспільної трансформації визначати зміст етапу нинішнього при уявленні загальних обрисів етапу майбутнього. За грані знанневого етапу в житті суспільства сьогоднішні дослідники у своїх уявленнях ще не виходять.

ВИСНОВКИ

Інформаційна культура постіндустріального суспільства – це рівень творчої діяльності людини і суспільства, що забезпечує цілеспрямоване використання інформації в інтересах прогресу соціальних структур в усіх вимірах аж до глобального включно на основі застосування комп'ютерних інформаційних технологій, сучасних технічних засобів і методів їхнього використання.

У вузькому значенні це явище має досліджуватись у контексті фіксації змін у процесі розвитку інформаційних технологій, співвідношення цього процесу з еволюцією змістових характеристик інформаційних процесів, із вивченням можливостей ефективного впровадження інформаційних інновацій у практику суспільної діяльності та забезпечення постійного зростання ефективності використання інформаційних ресурсів.

У широкому значенні вивчення сучасної інформаційної культури пов'язане з дослідженням рівня інформатизації всіх сфер суспільного життя, розвитком інформаційної основи еволюції інформаційного суспільства, оптимізації технологій наближення сучасних інформаційних процесів до творчої діяльності людей, прогнозно-аналітичного забезпечення інноваційних процесів у цій діяльності, з аналізом можливостей використання ресурсів глобального інформаційного простору для забезпечення ефективного використання результатів глобалізації в сучасному розвитку нації та держави.

На інформаційну культуру і у вузькому, і в широкому розумінні накладають відбиток процес розвитку електронних інформаційних технологій з невичерпною множиною нових можливостей розвитку. Зростаючий рівень цієї культури забезпечив можливості переходу до нового етапу розвитку, переходу до етапу утвердження в глобальному вимірі нового,

інформаційного суспільства. Уже в перші десятиріччя переходу до пост-індустріального етапу суспільного розвитку показали і ефективні можливості перенесення сучасних інформаційних технологій, і піднесення на цій основі інформаційної культури, і прискорення суспільного розвитку в усіх регіонах світу.

Сучасні інформаційно-комунікаційні технології посилюють можливості як для колективної рефлексії суспільства, так і практики створення політично корисної пам'яті, включаючи зміну значення, зміни етичних ієрархів та оцінок, а також прищеплення штучної та пропагованої пам'яті.

Колективна пам'ять створює такі моделі поведінки, які відповідають оточуючому нас світу, а інформаційні потоки стають головними поставальниками таких моделей світу та поведінки. Відзначимо, що сьогодні важливою рисою, яка істотно впливає на процеси творення медіаконтенту та відповідного середовища, а також на особливості його сприйняття, є зростання залученості аудиторії в процес виробництва інформації та розвитку нових видів масових комунікацій – соціальних медіа. Принципово, що у соціальних медіа зростає рівень впливу користувача на вибір потоків інформації, відбувається зрощення і змішування ролей – читача, автора, співавтора, перекладача, критика, видавця, коректора тощо. Інтерактивні форми зв'язку дають користувачеві можливість брати участь у виробництві інформаційного продукту на різних його етапах – від створення до фінансування через краудфандингові проекти, формування нового рівня художньої чи медіакритики, тим самим розмиваючи межу не лише між читачем і автором, а навіть між читачем і медіа: користувач має можливість обирати, який саме контент він повинен отримувати, виходячи в мережу, налаштовуючись на читання обраних блогів, спільнот, стрічок або вікі-проектів, перебираючи на себе, таким чином, одну із функцій медіа: формування порядку денного, відбір і трансляцію значущого для своєї аудиторії.

Підвищення рівня інформаційної культури у сфері управління сприяє наданню якісного доступу до послуг у сферах інформації, освіти, науки, охорони здоров'я, урядування та широкого використання інформаційно-комунікаційних технологій; створення робочих місць, розширення можливості населення щодо працевлаштування; підвищення рівня соціального захисту вразливих верств населення, зокрема осіб, які потребують соціальної допомоги та реабілітації; створення сучасної захищеної інформа-

ційної інфраструктури та створення умов для безпечного функціонування національної критичної інфраструктури; сприяння становленню відкритого демократичного суспільства, що гарантує дотримання конституційних прав громадян щодо участі у суспільному житті, прийняття відповідних рішень органами державної влади та органами місцевого самоврядування.

Зростаючий рівень інформаційної культури суспільства обумовлює реалізацію його творчого потенціалу на якісно вищому та зростаючому рівні. Розвиток мережевого спілкування, горизонтального за своєю природою, обумовлює зниження значення традиційних вертикальних зв'язків управлінських структур з наукою і потребує від їх працівників та науковців вироблення на базі використання зустрічних інтересів нових форм співробітництва.

До критеріїв інформаційної культури особистості дослідники відносять:

- уміння адекватно формулювати свою потребу в інформації;
- ефективно здійснювати пошук необхідної інформації в усій сукупності доступних інформаційних ресурсів;
- опрацьовувати отриману інформацію, а також створювати на її основі якісно нову;
- провадити індивідуальні інформаційно-пошукові системи;
- адекватно відбирати, оцінювати та аналізувати інформацію;
- здатність до інформаційного спілкування та комп'ютерну грамотність.

Серед принципово нових якостей інформаційно-комунікаційного простору звертає на себе увагу інтерактивність, що призводить до потужнішого включення учасників комунікації у практики – фіксацію, створення, переосмислення, обговорення різної інформації. Крім того, інтерактивні практики більш суб'єктивні та особистісні поряд з високим рівнем публічності.

При цьому, в умовах активізації глобалізаційних процесів, зростаючого значення інформаційної компоненти в міжнародних відносинах, у тому числі й антагоністичних, при розвитку широкого спектра електронних інформаційних технологій з їх можливостями проникнення крізь географічні кордони та традиційні форми захисту національного суверенітету кожної із країн світу саме рівень інформаційної культури стає одним з основних аргументів у захисті національного інформаційного простору від негативних впливів. У цьому сегменті сучасної інформаційної діяль-

ності особлива увага приділяється новітнім інформаційно-комп'ютерним і телекомунікаційним технологіям.

Важливі напрями розвитку сучасної інформаційної культури характеризуються тим, що завдяки сучасним методам і засобам просування технологічного прогресу нині створюються можливості для апаратно-технологічної інтеграції (конвергенції) різноманітних інформаційних технологій та ресурсів, що визначає не тільки в якому напрямі просувається розвиток електронно-технологічної сфери, але й потреби в трансформації поглядів на впорядкування інформаційних відносин. Це створює нові можливості для вирішення складних завдань, які стосуються інформаційної безпеки, боротьби з корупцією (яку технологічна автоматизація може істотно зменшувати), розвитку регіональних і глобальних економічних моделей тощо.

Новітні технології, зокрема Інтернет речей, Хмарних обчислень та Великих Даних, складаються в конвергентне електронне середовище, яке стирає кордони у технологічних і правових обмеженнях щодо намірів збереження приватності, тим самим виявляючи неефективність існуючих як технічних, так і правових механізмів. Конвергенція може активно наближати появу штучного інтелекту, великі можливості якого у створенні вже не новітніх, а когнітивно-машинних технологій не надають впевненості у тому, що все буде спрямоване на благо людини. У технологіях майбутнього, як видається, лише сама людина буде себе захищати. Тому нагальною постає проблема подальшої розробки теорії наукової інформації з урахуванням помилок попередніх десятиліть.

Поява технологій Великих Даних обіцяє аналітичну революцію, що надасть можливість швидко та достовірно проводити автоматизований збір, фільтрацію, сортування, структурування та аналіз величезних обсягів даних. Саме нова «аналітика», разом з такими елементами як «дані» і «технології», є основою Великих Даних, яка формує базове середовище для інтеграції та конвергенції будь-яких технологій.

При використанні хмарних технологій гостро стоїть питання захисту приватності даних. Поряд з «розумними» технологіями типу Інтернет речей, які характеризують те, що кількість матеріальних об'єктів, підключених до Інтернету, стала збільшуватися щодо кількості людей, які взагалі користуються всесвітньою павутиною, набувають поширення й інші ІТ-технології, так звані «хмарні обчислення» або «хмарні

сервіси-послуги». Вони, в умовах збільшення обсягів інформації та завдяки Інтернет, надають можливості обробки та зберігання значних обсягів даних не на жорстких дисках комп'ютерів, а на віддалених серверах. Їх застосування говорить про новий етап розвитку Інтернету, а разом з тим – про нові проблеми у сфері захисту персональних даних стосовно прав людини на недоторканність особистого (приватного) життя.

Розглядати індустрію хмарних послуг, у контексті приватності та захисту персональних даних, спонукають два моменти. По-перше, завдяки особливостям свого функціонування хмарні сервіси творять цілком специфічне середовище, в якому традиційні нормативно-правові механізми, практики та підходи стають здебільшого неефективними; а по-друге у глобальному вимірі індустрія хмарних обчислень уже сьогодні перетворилася на критично важливий ресурс ІТ-сфери, але, за одностайними прогнозами, найближчими роками її питома вага у бізнесі та багатьох інших сферах життєдіяльності зросте в рази.

Нинішнє суспільство, і це особливо помітно в перші десятиріччя його становлення, наближаючи свій інформаційний ресурс до реальної суспільної діяльності, послуговується дуже складною, як ще іноді називають гібридною, структурою інформаційних ресурсів. Ці ресурси задовольняють потреби перехідного періоду: існуючих ще елементів індустріального виробництва і зростаючі запити суспільства, що трансформується, його інноваційних інтелектуальних технологій та все більше зростаючого значення теоретичного знання як джерела прогресу. В інформаційному суспільстві ми систематизували виробництво знань та підсилили наш інтелектуальний потенціал. Використовуючи промислову метафору, нині ми зайняті масовим виробництвом знань¹⁶.

Зважаючи на складну систему ресурсів цього періоду за призначенням, на різноманітні системи їх носіїв, від паперових до цифрових, термін **«інформаційне суспільство»** є найбільш вичерпним при аналізі процесів трансформації технологій перехідного періоду, а також при аналізі закономірностей розвитку інформаційної сфери суспільства з урахуванням постійного оновлення інформаційних технологій.

---

¹⁶ Нейсбит Д. Мегатренди / пер. с англ. М. Б. Левина. Москва : ООО «Издательство АСТ»: ЗАО НПП «Ермак», 2003. С. 29.

Видається за доцільне на нинішньому етапі його розвитку використовувати всі основні терміни, що знайшли поширення в суспільній практиці. Адже всі вони опираються на ті чи інші реальні специфічні характерні особливості нового суспільства. Видається доцільним використання кожного з них при характеристиці охоплюваних процесів, від універсального – «інформаційне суспільство», що ґрунтується на базі використання широкого спектра технологій – від традиційних до електронних. Так, наприклад, у рамках вивчення специфічних особливостей цифрових технологій, що базується на вже наявному ресурсі цифрової інформації, розбудові специфічних для цього етапу розвитку інформаційних обмінів у структурі соціальних структур, видається продуктивним використання поняття «цифрове суспільство». Застосування більш загальних понять «постіндустріального» чи «інформаційного» суспільства при розгляді цього етапу розвитку інформаційних технологій ускладнює відповідний аналіз необхідністю оперування цілим рядом необов'язкових у рамках етапу «цифрового» суспільства факторів. Такий підхід може бути навіть шкідливим при необхідності прийняття оперативних рішень, скажімо, в умовах інформаційної війни.

При вирішенні актуальних питань розвитку інформаційної сфери сучасного суспільства потребує обережності лише застосування поняття «суспільство знань». Звичайно, деякі характерні особливості формування цього суспільства вже можна знаходити й у сучасному інформаційному процесі. Однак зростаюча роль нових знань, їхнього оперативного застосування в перетворюючій діяльності людей на сьогодні охоплює порівняно невеликий прошарок суспільства. Хоча тенденція зростання цього впливу безсумнівна, однак, вона сьогодні натикається на інерцію, спротив значної частини суспільства.

Перспективи формування цього, останнього в розглянутому термінологічному спектрі, суспільства, як і майбутнього суспільства знань і, не виключено, з розвитком інформаційних технологій нових його модифікацій будуть залежати і надалі від суспільних запитів на розвиток, від наявного інформаційного ресурсу розвитку і технологій нового інфотворення, від розвитку технологій інформаційних обмінів в суспільстві і від можливостей приведення у відповідність із цими процесами його соціальної структури.

Сучасний, постіндустріальний етап розвитку людства обумовлює необхідність більш детальної градації поняттєвого апарату в сфері інформаційної культури з точки зору розуміння ієрархії змісту інформаційних процесів, які в ній відбуваються. Оперування найбільш загальним терміном «постіндустріальне суспільство», чи уточнюючим «інформаційне суспільство» не завжди є зручним при розгляді більш обмежених тими чи іншими новаціями в технічній чи організаційній сфері етапів, при розгляді їхньої специфіки.

Можна стверджувати, що нинішнє явище цифрової культури є знаковим, оскільки вказує на домінуючу форму соціалізації сучасного суспільства – інформаційно-віртуальну. Завдяки цифровим телекомунікаціям стають можливими принципи «поліфонічної», «безперервної», «перманентної» трансляції, коли постійні потоки повідомлень про ті чи інші процеси набувають статусу окремої «гіперреальності». Сучасні інформаційно-комунікаційні системи дають змогу виробляти певною мірою одну з форм громадянського політичного солідаризму. Швидкими темпами відбувається процес формування як віртуальних спільнот і віртуальних соціальних груп, так і формування вже цілком відмінних від попередніх «цифрових» поколінь, зі своїми формами соціалізації та соціальної поведінки, зокрема й на побутовому рівні.

Засвоєння розважальних історій та художніх текстів з високою ймовірністю формує вищу сприйнятливість до політично релевантних меседжів. Водночас психологічно ми схильні читати і сприймати те, що вже відповідає, а не суперечить нашій моделі світу, відповідно, книги, фільми, серіали, ігри швидше закріплюють уже наявні уявлення, а не впроваджують абсолютно нові, пропонують пояснювальні схеми, яскраві метафори.

Важливим чинником можна вважати і теорію про те, що інтерактивна комунікація поляризує думки і погляди в суспільстві: рецепієнту необхідно або відстоювати свою точку зору, формулюючи аргументи, або виходити із дискусії, захищаючи таким чином свої погляди від атак, або погоджуватись із аргументами опонента. Останній випадок трапляється рідше. Два перших – швидше зміцнюють переконання, аніж примушують їх змінити (що, звісно, не виключено) – або як логічно обґрунтовані, або як загрожені. Дискусії на різних майданчиках утверджують уже існуючі інтенції. Цікавими в цьому контексті є ті, хто не визначився зі своєю позицією з того

чи іншого питання – вони скоріше за все виходять із «сірої зони» і займають ту чи іншу сторону, акцентуючи світоглядні переваги, але і поляризуючи, як було сказано, суспільство.

Впровадження технологій Інтернет речей (IP) потребують інтенсивних наукових досліджень по оптимізації тих чи інших видів діяльності в зв'язку з новими функціональними можливостями; розвиток технологій IP є найпотужнішим стимулюючим фактором для інноваційного розвитку нанотехнологій, мікроелектроніки, напівпровідникових технологій, мікромініатюризації виконавчих пристроїв, телекомунікацій, радіотехнологій, програмних обчислювальних засобів тощо.

Усе це призводить до появи потенційних ризиків і проблем внаслідок масштабного, повсюдного та багатосекторального впровадження технологій IP. Найбільш вагому групу ризиків становлять правові проблеми, що обумовлюється виникненням принципово нової множини суспільних відносин, які базуються на використанні технологій IP. Це стосується насамперед:

- вивчення особливостей виникнення та реалізації правовідносин, що базуються на використанні технологій IP з елементами штучного інтелекту;
- визначення концептуальних підходів щодо правових механізмів регулювання забезпечення інфраструктурної безпеки впровадження та використання технологій IP;
- правового регулювання забезпечення кібербезпеки в умовах транскордонного використання технологій IP;
- правового регулювання застосування інтернет-технологій та використання радіочастотного ресурсу в умовах масового використання радіоприладів тощо;
- з'ясування нових системних правових проблем забезпечення конфіденційності, зокрема і захисту персональних даних.

Таким чином, нові інформаційні технології, а на їх основі і весь технологічний прогрес, принесли і новий рівень міждержавних і внутрішньо-суспільних суперечностей, новий рівень проблем при їх вирішенні. Поряд з безсумнівним привнесенням в усі регіони світу прогресивних змін, ефективного використання всіх надбань сучасної культури у світових масштабах, глобальна інформатизація призводить до усупільнення всіх сучасних ризиків і небезпек.

Маємо констатувати, що припущення американських воєнних експертів щодо тактики і стратегії війни четвертого покоління мають під собою ґрунтовні підстави і практично повністю підтверджуються реальним досвідом останніх трьох років гібридної війни Російської Федерації проти України. Тому аналіз інформаційної складової як однієї з найважливіших рис сучасних воєн нового покоління, в одну з яких, на жаль, опинилася втягнутою Україна, вельми важливий.

У цьому контексті важливим видається врахування української специфіки, що визначається відмінностями у особливостях соціокультурних процесів – для України слід враховувати, як мінімум, посттоталітарний характер розвитку; спричинену цим специфіку медіа-поля. Так, американська дослідниця С. Херінг вважає, що основна функціональна роль конвергентних медіа – це розвага, а комунікативна та інформаційна функції тут відходять на задній план. Такі висновки можуть відображати специфіку американських медій, але не є релевантними для українського простору – для останнього характерна заангажованість традиційних ЗМІ (див., наприклад, проект «Моніторинг медіавласності» Інституту масової інформації та «Репортерів без кордонів»), що обґрунтовує висновок про те, що в Україні 75% медіа належить політикам та олігархам; висока інкорпорованість як на інституційному, так і на неформальному рівні українського медіа-поля з російським, навіть після тривалої та очевидної російської агресії. Отже, специфіку вітчизняного інтерактивного інформаційного простору значним чином визначає його альтернативність як незалежного (відносно) джерела інформації в умовах неподоланої, і навіть поглибленої недовіри до традиційних ЗМІ політично активної частини суспільства. Ця тенденція є цілком суголосною із світовими процесами: для посттоталітарних суспільств є особливо важливим зникнення монополії професійних журналістів на отримання, обробку і поширення інформації, коли, за висловом Е. Тофлера, «розвиток інформаційної технології дає можливість непомітно і швидко демонополізувати інформацію без єдиного пострілу».

В Україні для розв'язання проблем органи державної влади приділяють значну увагу вдосконаленню правового забезпечення процесів інформатизації, електронного урядування та розвитку інформаційного суспільства. Як наслідок формуються нормативно-правові основи побудови інформаційного суспільства, що регулюють суспільні відносини у сфері сприяння

розвитку громадянського суспільства, створення інформаційних електронних ресурсів, захисту прав інтелектуальної власності на такі ресурси, забезпечення гарантій та механізму доступу до публічної інформації, розвитку електронного урядування та відкритого уряду, електронного документообігу, інформаційної безпеки.

Конвергенція новітніх технологій сприяє розвитку інформаційного права, як окремої галузі права. Її основним завданням постає створення умов гармонізації та збалансованості інформаційних відносин. Фактором підтвердження народження інформаційного права як самостійної юридичної галузі може бути наявність Інформаційного кодексу, який може сприяти гармонізації нормативно-правових приписів інформаційної сфери. Здійсненню кодифікації інформаційного законодавства може передувати ухвалення рішення про внесення до Переліку наукових спеціальностей, за якими проводяться дисертаційні дослідження, окремої спеціальності «Інформаційне право». У науковій діяльності її базовими складовими є наукова, науково-технічна, науково-технологічна інформація та інтелектуальна власність.

Оскільки нормативне розв'язання проблем взаємодії нових технологій потребує всебічного аналізу як окремих технологій, так загальної інтеграційної картини їх застосування при доступі, обробці, обігу інформації та захисті даних. При цьому необхідно вдосконалювати засоби забезпечення інформаційної безпеки, які мають ґрунтуватися на повазі до принципів і норм міжнародного права, стати гарантом подальшого розвитку сучасної інформаційної культури.

З розвитком процесу утвердження інформаційного суспільства відбувається загострення суперечностей елементів індустріального та постіндустріального суспільства. Перебуваючи спочатку у внутрішній єдності і виступаючи джерелом розвитку та людського пізнання, вони поступово набувають характерних особливостей суперечностей, у тому числі й антагоністичних. На сьогодні рівень інформаційної культури суспільства ще не завжди забезпечує можливості розв'язання суперечностей на основі пізнання, засвоєння нового рівня технологій, переформатування суспільної свідомості з урахуванням нового знання. Цей тип суперечностей, де погляди і діяльність сторін, що стикаються, мають діаметрально протилежний характер, нерідко поглиблюється по мірі свого розвитку і часто переростає

у конфлікт, процес протилежний культурному розвитку, що триває аж до втрати суспільного значення причин, що його породили.

В умовах глобалізації посилюється значущість проблем, які пов'язані з інформаційною безпекою, а саме:

- виникнення та зростання кіберзлочинності та кібертероризму;
- використання нового виду зброї, інформаційної, бойових інформаційних ресурсів, спрямованих на враження інформаційних ресурсів потенційного противника та розробку методик ведення глобальних інформаційних війн;
- зростання загроз втрати національної культури або злиття її з іншими, втрати національної самоідентифікації за рахунок непомірного впливу культур інших країн світу та менталітету інших націй;
- стимулювання інформаційно-розвинутими державами «відпливу інтелекту» та капіталів з країн, що відстають у сучасному технологічному розвитку, асиміляція цього інтелекту та використання у власних цілях;
- ускладнення вирішення питань збереження державної, комерційної, службової та персональної таємниці в країнах, що відстають у розвитку інформаційних технологій і формують інформаційну інфраструктуру на базі використання імпортової техніки й технологій;
- розвиток телебіометрики й сенсорних мереж у взаємодії людей між собою та навколишнім середовищем.

Зростаюче значення інформаційної складової цих протистоянь створює можливість переходу до комплексного, гібридного впливу на об'єкти агресії. У зв'язку з цим у поле особливого інтересу сучасних дослідників входить вивчення інформаційної складової в загальному обрисі специфіки антагоністичних протистоянь між державами та характеристики цих протистоянь як гібридних.

У полі зору дослідників сьогодні перебуває гібридна війна, яку веде проти України РФ. «Інформаційна й смислова специфіка російсько-української гібридної війни 2014–2016 рр., порівняно з попередніми конфліктами, які відносилися до війни цього типу, полягає, на наш погляд, у 1) інтенсивності та широті охоплення аудиторії інформаційних впливів, яка набула глобального масштабу, 2) систематичному й комплексному застосуванні медійних та ново медійних засобів і 3) створенні нового дискурсу війни, спрямованого на руйнування існуючих і формування нових інтерпретаційних

та смислових механізмів сприйняття дійсності»¹⁷. Причини гібридного протистояння з дедалі більшим посиленням його інформаційної складової пов'язані з істотними змінами геополітичної орієнтації українців у напрямі європейських цінностей, становлення громадянського процесу в Україні, фактично свідомим протистоянням традиційній інформаційній залежності від Москви через переформатування інформаційних вертикалей в національному інформаційному просторі. Розвиток усіх цих тенденцій ліг в основу формування провідного вектора розвитку інформаційної культури сучасної України. Цей процес став несподіваним для керівництва Росії, зосередженого на подоланні власних кризових проблем і було негативно сприйнятим як самим керівництвом, так орієнтованою ним частиною громадськості. Технології гібридної війни увійшли в мотиваційну частину наступних трагічних подій. Їхня результативність, за відгуками російських ідеологів сучасного інформаційного протистояння, значно перевищує ефективність реалізації співзмірних за засобами воєнних зусиль в їхньому традиційному розумінні.

Саме культурологічна ціннісна система покладається в основу гібридної війни Росії з Україною. Активізація глобалізаційних процесів на основі розвитку електронних інформаційних технологій стала фактором нерівномірного, але одночасного входження в інформаційне суспільство обох держав, неспівпадінні культури розвитку їх інформаційних процесів. Ця нерівномірність стимулювала розвиток суперечностей, викликаних неспівпадінням інтересів на міждержавному рівні. Ці суперечності відтінюються однаковими вимогами глобалізації до всіх членів світової спільноти держав незалежно від можливостей засвоєння його організаційно-технологічних особливостей.

Свої активні пропагандистські дії, які згодом стали підґрунтям для анексії Криму та початку збройного конфлікту на Донбасі, Росія розпочала ще у 2007–2008 рр., коли в українському інформаційному просторі, використовуючи традиційні та електронні ЗМІ, а також соціальні мережі, закріплювала свої меседжі, що були спрямовані на підготовку цільової аудиторії до початку реального конфлікту. На провідні центральні телеканали та газети, власниками яких були наближені до колишнього лояльного

---

¹⁷ Світова гібридна війна: український фронт : монографія / за заг. ред. В. П. Горбуліна. Київ : НІСД, 2017. 496 с.

до Росії президента В. Януковича олігархи, активно запрошували редакторів і топових ведучих, які поступово формували відповідний світогляд української аудиторії. У соціальних мережах створювалися різноманітні тематичні групи, куди час від часу вкидалися проросійські меседжі.

Головною метою інформаційної війни Росії проти України, яка почалася ще задовго до анексії Криму та активних бойових дій на Донбасі, була зміна ідентичності українців (тобто відродження радянської ідентичності). У цьому контексті (формування/трансформація ідентичності) велике значення має рівень інформаційної культури людей, на яких і спрямований інформаційний вплив через доступні та приховані канали, оскільки ідентичність створюється не лише на базі особистого досвіду, а й ґрунтуючись на колективному досвіді, який створюється щоденно в межах суспільних інституцій.

Важливою ознакою гібридної війни є активна пропагандистська робота агресора не лише з населенням країни, на яку поширюється агресія, а й із власним. Таким чином, у сучасних міждержавних конфліктах, у великих внутрішньодержавних силових протистояннях, крім військових формувань, учасниками вимушено стає й цивільне населення. Фахівці стверджують, що «методи ведення будь-яких воєн людства можна визначити як «гібридні»». Вони передбачають:

- застосування військової сили;
- одночасне інформаційне забезпечення;
- економічний тиск;
- методи «таємної війни»;
- спроби розкладу супротивника;
- пошук і використання в його таборі суперечностей, «слабкої ланки»;
- використання регулярних сил як «добровольців».

«Цифровий» вплив Росії на українське суспільство все ще несе загрозливий характер. Ідеться передусім про безперервне насичення нашої країни іноземним культурним, інформаційним, освітнім, науковим продуктом різного рівня якості та, переважно, з доволі сумнівними ідеологічними конотаціями. Цьому процесові також сприяє ментальна звичка пострадянського покоління «користуватися Інтернетом на безоплатній основі». А оскільки відкритими та безоплатними є лише російські піратські інтернет-платформи, то в умовах недостатньої платоспромо-

жності українських громадян російські політтехнологи вбачають у цифровому (зокрема й піратському) «русском мире» ще одну потужну зброю для впливу на весь пострадянський простір, формування ціннісно-смыслового стрижня українських громадян, які – навіть мимоволі – і далі перебувають в орбіті впливу російсько-центричної культурної матриці.

Власне, ідеологія, світоглядні преференції є елементами сучасної російсько-української війни у двох аспектах – і як фундамент, на якому вибудовується агресія, і як консолідуючі чинники для спротиву контрдіям противника. У першому випадку ідеологічне конструювання спрацьовує як для російського суспільства, що толерує агресію проти України, так і для частини українців, що потрапили у світоглядну пастку. Ідеться про тих громадян України, чия національна ідентичність несформована або ж підважується іншими ідентифікаціями – регіональною, пост(нео)радянською, «мало(ново)російською» тощо; при цьому лояльність до ідеологем, сконструйованих чи посилених російською пропагандою, втягує носіїв такої ідентичності у війну, перетворюючи їх на жертв або злочинців.

Водночас і український спротив агресії вибудований на світоглядних началах – ідеться про відстоювання, усвідомлене чи навіть невідрефлексоване, цивілізаційного, ціннісного вибору. Водночас для ідеологів агресії формальне збереження Української держави з «малоросійською» ідентичністю, судячи з ряду заяв російських офіційних і неофіційних спікерів, є цілком прийнятним у випадку її існування в сфері російського «життєвого простору». Тобто йдеться не стільки про ліквідацію формальних ознак державності, скільки про фактичну (ідеологічну, економічну, геополітичну) належність до «русского мира». І водночас такий формат існування є несумісним з уявленнями про майбутнє, особисте та національне, для значної частини українців. Відповідно, інформаційна війна, значним чином, розглядається як боротьба за свою «самість». Тож цей її аспект відбувається у світоглядній площині.

Принципово новим у сучасній гібридній війні є різко зростаючий рівень вразливості не лише військових, силових структур держав, що потрапляють у сферу протистояння, а й всього населення, і в зростаючому рівні враження саме цивільного населення, цивільної інфраструктури. У взаємозалежному симбіозі «культура – технології – інформаційна» сфера при оперативному впливі бойових інформаційних ресурсів негайного впливу

знає насамперед культура. Тим більше, при малоефективному впливі державницької ідеології в державі-об'єкті агресії. Інформаційна агресія вже через цивільні структури створює відчутний і швидкий вплив на силові структури держави, на їхній бойовий дух, моральну стійкість. Ця обставина є суттєвою, оскільки моральні фактори при застосуванні засобів ведення сучасної війни відіграють зростаючу роль.

Загалом же, суспільство з низьким рівнем інформаційної культури не спроможне повноцінно протистояти маніпулятивним технологіям гібридних воєн, їхнього впливу на слабо скоординований, малоефективний інформаційний ресурс об'єкта впливу. У зв'язку з цим Українській державі, працівникам інформаційної сфери нашого суспільства довелося вибудовувати систему протидії інформаційній агресії вже в процесі інформаційного протистояння, на ліквідації власних помилок вибудовувати дієву форму протистояння.

В умовах розвитку інформаційного суспільства стійкість держави, нації, що стає об'єктом гібридної війни, дедалі більше залежить від власного їм рівня інформаційної культури в загальносуспільному вимірі: від наявної сукупності всіх видів інформаційної діяльності, внутрішньосупільної організації і взаємодії цих видів, від потужності та ефективності використання інформаційної основи суспільної діяльності, від якості використання ресурсів глобального інформаційного простору в інтересах національного розвитку. Інформаційна культура існує в нерозривній єдності, і феномени одного з рівнів знаходять своє відображення на інших рівнях. Носіями інформаційної культури на різних рівнях є інтернет-спільнота, населення національних держав, наймані працівники, окремі індивіди.

При аналізі сучасної вітчизняної інформаційної культури і можливостей негативних впливів на неї наявного рівня культури інформаційного агресора, необхідним є аналіз вітчизняної інформаційної системи і рівня вразливості її в протистоянні. Попри всім відомі проблеми матеріально-технічного забезпечення цієї сфери суспільної діяльності звертає на себе увагу популярна донедавна в нашому інформаційному співтоваристві переоцінка значення саме технічної складової інформаційних процесів, фактичної абсолютизації значення самої доставки змісту користувачу і поверхова увага до самого змісту. Водночас саме зміст інформації характеризує безпосередній вияв рівня свідомості, рівня інформаційної культури.

Рівень вітчизняної інформаційної культури в умовах гібридної війни обумовлюється здатністю як держави, так і суб'єктів громадянського суспільства протистояти інформаційній агресії. Крім того, належне правове забезпечення інформаційно-комунікаційної діяльності та морально-етичний рівень суб'єктів інформаційного простору справляють істотний вплив на інформаційно-культурне буття наших громадян. Саме тому окрім стратегічного планування щодо розвитку інформаційної культури на державному рівні варто заохочувати різні ініціативи з боку активних суб'єктів громадянського суспільства.

Під час протистояння в гібридній війні на шляху розбудови інформаційної безпеки важливим є також поєднання зусиль держави та громадянського суспільства. Агресія Росії проти України виявила системні недоліки в інформаційній безпеці та окреслила низький рівень інформаційної культури частини наших громадян, проте водночас розкрила значний потенціал суб'єктів громадянського суспільства щодо захисту національних інтересів України у різних площинах (на фронті, у політичному контексті тощо). Недержавні об'єкти наразі стали рушійною силою, яка дала поштовх розвитку інформаційної культури українського суспільства. Ідеться про різні громадські організації, рухи, недержавні аналітичні центри, різноманітні об'єднання громадян (волонтерські, правозахисні, культурно-просвітницькі тощо). Події останніх чотирьох років, починаючи з Революції гідності, показали нам, що громадський сектор став потужним та активним суб'єктом суспільних змін.

Отже, з огляду на те, що наразі в нашій державі в умовах гібридної війни активізувалися зусилля як державного, так і недержавного сектору у сфері забезпечення інформаційної безпеки держави та розвитку інформаційної культури суспільства, можна говорити про поступову побудову вітчизняної моделі інформаційної культури. Проте існування ряду негативних тенденцій у цій сфері перешкоджає лінійному розвитку інформаційної культури українських громадян, тим самим ускладнюючи процес розбудови громадянського суспільства в нашій державі.

Певною мірою цей процес стимульовано реалізацією Стратегії інформаційної реінтеграції Донбасу, розрахованої на період до 2020 р. Дуже важливим аспектом розробленого програмного документа, зокрема в культурологічному аспекті, є спрямованість дії не лише на громадян, що

залишилися на окупованих територіях Донбасу, а й на всіх українців. Тому і завдання Стратегії охоплюють широке коло проблем і питань, які стосуються громадян України як на непідконтрольних, так і на контрольованих державою територіях:

- нейтралізація та протидія інформаційному впливу, що несе загрозу національній безпеці України;

- зміцнення почуття спільності між громадянами України, які проживають на тимчасово непідконтрольних та підконтрольних територіях Донецької та Луганської областей, а також громадянами України, які проживають в інших регіонах України;

- створення у свідомості громадян України, які проживають на території Донецької та Луганської областей, позитивного іміджу України;

- формування стійкого переконання у громадян України, які проживають у Донецькій та Луганській областях, що сталий розвиток цих областей можливий лише у складі України;

- формування стійкого переконання серед громадян України, які проживають у Донецькій та Луганській областях, у безальтернативності євроінтеграційного курсу України;

- підвищення рівня української громадянської ідентичності та свідомості серед громадян України, які проживають у Донецькій та Луганській областях;

- формування стійкого переконання серед громадян України, які проживають у Донецькій та Луганській областях, щодо неможливості існування «ДНР» і «ЛНР» як окремого державного формування;

- формування стійкого переконання серед громадян України, які проживають у Донецькій та Луганській областях, що конфлікт, який відбувається в Україні з початку 2014 р. – це гібридна війна, що ведеться Росією проти України¹⁸.

Між тим, слід зауважити, що останнім часом недостатня точність використовуваних не лише в ЗМІ, але і в офіційних документах, і навіть законодавчих актах формулювань і понять цього документа набуло характеру

---

¹⁸ Стратегія інформаційної реінтеграції окремих територій на Сході України, на яких органи державної влади тимчасово не здійснюють свої повноваження, та територій, прилеглих до району проведення антитерористичної операції. Міністерство інформаційної політики України. URL: <http://mip.gov.ua/files/documents/strat0517.pdf>.

усталеного явища і може характеризуватися як загальне зниження інформаційної культури, що не завжди позитивно впливає на якість інформаційних обмінів.

Слід зауважити, що певна недооцінка значення основних змістових характеристик сучасних інформаційних процесів є не лише приводом для теоретичних дискусій у культурологічній проблематиці інформаційної сфери життя суспільства. Вона призводить до певного розфокусування при підході до практичних питань протистояння агресору в гібридній війні.

Сьогодні набуває особливої актуальності проблема більш тісного наближення процесу продукування наукової інформації до актуальних потреб, актуальних завдань, що постають перед суспільством, до розвитку прогностичних підходів при плануванні наукових досліджень з метою постановки завдань з випередженням в аналізі ситуації, що даватимуть відповіді на проблеми, характерні для суспільства в перспективі.

У контексті **визначення гуманітарної безпеки** слідом за В. Пироженком говоритимемо про захищеність тих інтересів людини і суспільства, які визначаються світоглядно-ціннісними орієнтаціями; відсутність системоруйнівальних загроз, тобто тих з них, які не можуть бути органічно подолані в рамках механізмів, іманентних цій соціально-економічній системі. Із цього випливає, що гуманітарна безпека або, **точніше, гуманітарна складова національної безпеки** – це ступінь захищеності життєво важливих інтересів суспільних і політичних суб'єктів, що визначаються їхніми специфічними світоглядно-ціннісними орієнтаціями.

Для вдосконалення інформаційної культури у сфері масових комунікацій має важливе значення така організація роботи журналістської спільноти, яка ґрунтується на визначенні інтересів контрагента спілкування і реципієнтів інформації з метою уникнення тиску і досягнення певного ціннісного і світоглядного компромісу, заснованого на принципах гуманізму та демократії. Суворе дотримання вимог об'єктивізму у професійній діяльності представників засобів комунікації дасть можливість уникати фактів спотворення правдивої інформації чи підміни її гіперральністю.

Необхідне певне обмеження свободи у сфері інформаційної діяльності в умовах гібридної війни, інформаційних протистоянь жодною мірою не протистоїть стратегії розвитку демократичного процесу в суспільстві і має передбачати певні обмеження в інформаційних процесах на період

гібридного протистояння. У цілому ж, якщо говорити про перспективу, досягнення перелому в російсько-українському інформаційному протистоянні може бути здійснене при успішному поєднанні вертикальних і горизонтальних інформаційних обмінів в єдиному інформаційному комплексі під державним контролем.

Управлінські структури на базі використання нинішнього рівня інформаційної культури мають підвищити рівень використання колективної творчості, сприяння розвитку суспільних механізмів прийняття колективних управлінських рішень. Дослідники справедливо зауважують у зв'язку з цим, що фраза «воля майдану» якраз і відображає дієвий та реальний прояв моделювання таких рішень. У зв'язку зі змінами, що природно відбуваються в психології політичної комунікації, виникають нагальні потреби щодо перегляду та оновлення деяких форм і методів впливу на визначальні сфери життєдіяльності людства (політику, бізнес, соціологію, військову справу тощо).

Для реалізації завдань суспільної консолідації в Україні, і, тим більше, для повернення в політико-правовий та соціокультурний простори України фактично відторгнутих територій Донбасу та Криму в організації діяльності інформаційного комплексу України має бути:

- забезпечена відсутня нині внутрішня цільність взаємопов'язаних елементів, що відображають регіональну специфіку розвитку в об'єднаному, скоординованому загальною метою процесі суспільної еволюції;

- здійснене заміщення нежиттєздатних на сьогодні елементів уявлень про соціальний розвиток, сформованих пропагандистською діяльністю союзного утворення на етапі його розкладу, впроваджені, адаптовані до вітчизняних реалій орієнтири нового інформаційного суспільства, що набувають життєздатності в передових країнах світу;

- сучасна ідеологія розвитку, основа національної інтеграції українців у постіндустріальному суспільстві. Вона повинна стати об'єднаним і мобілізаційним елементом використовуваного для протистояння інформаційній агресії і розвитку суспільства інформаційного ресурсу.

У зв'язку з цим у протистоянні гібридній війні має бути враховано «комплексний характер актуальних загроз національній безпеці в інформаційній сфері», що, у свою чергу, «потребує визначення інноваційних підходів до формування системи захисту та розвитку інформаційного простору в умовах глобалізації та вільного обігу інформації».

З метою ефективної протидії інформаційному агресору під егідою вибудованого національного інформаційного комплексу має координуватись мережа соціальних структур, що діють в інтересах нейтралізації інформаційної агресії. З урахуванням специфіки перехідного періоду до утвердження нового суспільства, посилення значення інформаційної складової в усіх сферах суспільної діяльності ці структури мають оснащуватись засобами для виробництва, комплектування, обробки та зберігання, організації безпеки суспільно значущої інформації. В умовах зростаючої активізації глобальних процесів у сучасному світі саме загальнонаціональний соціальний інформаційний комплекс має стати запорукою нейтралізації сучасних інформаційних, як і будь-яких інших загроз, і використання позитивних факторів розвитку інформатизації.

Хронічною проблемою у сфері інформаційної безпеки, а отже, і в процесі становлення інформаційної культури громадян, є брак постійного транслювання національного медіапродукту у ряді прикордонних районів країни (Донецька, Луганська, Сумська, Харківська, Одеська, Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська області). Відтак значна частина українських громадян позбавлена національного контенту, перебуваючи водночас під впливом здебільшого антиукраїнськи налаштованих медіа суміжних держав. Слід зауважити, що у 2016 р. Держкомтелерадіо вкотре констатувало, що поточний стан справ у цій сфері залишається майже незмінним.

Водночас підкреслимо, що за період, коли населення Донбасу перебуває в ізольованому від усього українського простору інформаційному середовищі, процес роз'єднання відбувається дуже швидко. Саме на це звернув увагу радник міністра інформаційної політики України та виконавчий директор Громадського об'єднання «Аналітичний центр “Фабрика думки “Донбас”»» Д. Ткаченко. За його словами, нині відбувається процес збільшення соціальної дистанції між жителями окупованої території та підконтрольної Україні. За цінностями та способом мислення вони вже відрізняють себе від України, хоча ще й не вважають себе однаковими з росіянами.

Водночас у тому ж опитуванні виявилися істотна різниця у поглядах мешканців підконтрольних і окупованих територій Донбасу на майбутній статус окремих районів Донецької та Луганської областей. На підконтрольних територіях абсолютна більшість опитаних, а саме 64,7% виступає

за їхнє входження до відповідних українських областей, тоді як на непідконтрольних територіях 33,1% респондентів виступає за статус особливої автономії у складі Росії, а 35% – за статус особливої автономії у складі України. Таким чином, наведені відомості повністю спростовують існуючу у частині українського суспільства та поширювану окремими засобами масової інформації думку про перманентний «сепаратизм» громадян Донецької та Луганської областей. І зазначені вище показники громадської думки жителів Донбасу ще раз підкреслюють той факт, що комунікація з мешканцями територій, які на сьогодні не контролюються українською владою, має відбуватися з урахуванням насамперед необхідності протидії інформаційному впливу місцевих і російських ЗМІ, яким за три роки вдалося істотно змінити суспільні настрої та погляди.

Аналіз стану державної стратегії у сфері інформаційної реінтеграції Донбасу і Криму, виходячи з існуючих меседжів і документів, впевнено говорить про те, що в українському інформаційному середовищі необхідно постійно вдосконалювати організаційний аспект інформаційної культури в комунікації з населенням неконтрольованих Україною територій. Це вдосконалення має спиратися не просто на відкриття нових інформаційних агенцій або видань, розповсюдження інформаційних листівок чи перегляд телевізійних програм (хоча і це дуже важливо), а, насамперед, повинно бути спрямоване на підвищення загальної інформаційної ефективності інформаційних обмінів усіх громадян України, у тому числі і мешканців окупованих територій, які перебувають під масованим пресингом антиукраїнської пропаганди.

Це твердження обґрунтовується тим, що за три роки продовження гібридної війни на Донбасі офіційні спростування Україною неправдивої інформації практично не досягають свого результату, оскільки точку зору більшості населення ОРДЛО засобами масованої пропагандистської машини вже сформовано. Тому необхідно генерувати інші ефективні способи протидії тоталітарній пропагандистській машині на окупованих територіях. Дуже важливим з цього погляду виявляються можливість формувати власну тематику інформаційних повідомлень. З точки зору політологів, інформаційна політика нашої країни не може базуватися на механічному спростуванні основних тез російсько-сепаратистської пропаганди, тому що таким чином наші ЗМІ стають суб'єктом, що має статус підпорядкованого, а не ведучого, і втрачають необхідну нам моральну перевагу та ініціативу.

Водночас особливість комунікації з населенням окупованих територій полягає у тому, що практично кожна людина в ОРДЛО має на контрольованій території України представників власної родини. Найгостріше це стосується тих сімей, які були розірвані внаслідок вимушеного переселення частини родичів. Історія знає безліч прикладів того, коли, незважаючи на масовану пропаганду та інформаційний тиск, населення тих чи інших регіонів зберігало реальну правду про події. Зокрема, замовчувана за радянських часів трагедія Голодомору 1932–1933 рр. чи примусового виселення кримськотатарського народу у 40-і роки ХХ ст. закарбувалася в історичній пам'яті українського народу.

Так само і події гібридної війни РФ проти України мають реальних свідків тих страшних подій, свідомість яких назавжди утримає не стільки інтерпретацію телебачення, з якого б вони її не отримали, скільки власні реальні спогади. Жителі непідконтрольних Україні територій Луганської та Донецької областей точно знають, що у 2014 р. на місцях обстрілу житлових кварталів представники російських інформаційних каналів часто опинялися раніше, ніж відбувалися ці самі обстріли.

В умовах відсутності доступу до альтернативних джерел комунікації в ОРДЛО і Криму матеріали наших мас-медіа мають бути спрямовані на досягнення стратегічного завдання – відновлення довіри до української влади та українських ЗМІ. Виконання цього завдання можливо за умов глибокого вивчення і розуміння процесів, що відбуваються на окупованих територіях. Шалений інформаційний вплив, під тиском якого вже понад три роки перебувають мешканці окупованого Криму та частини Донбасу, є проявом інформаційної війни РФ проти України, яка виступає складовою війни четвертого покоління. Відтак методи комунікації з населенням окупованих територій мають обов'язково враховувати сучасні наукові підходи до аналізу масованої інформаційно-пропагандистської кампанії, яку проводять російські та місцеві ЗМІ. Вміння протистояти інформаційному впливу неможливе без розвінчання пропагандистських міфів і фейків, аналізу використання сучасних методик і способів комунікації, одним з яких є інфотейнмент. Необхідною складовою вдосконалення інформаційної культури має стати зростання рівня професіоналізму у діяльності журналістів, посилення принципу об'єктивізму щодо матеріалів, які відображають реалії сьогодення як на контрольованих, так і на непідконтрольних Україні територіях.

Виходячи з того, що одним з головних завдань антикультурної в своїй суті гібридної війни є активне використання цивільного населення як об'єкта інформаційного впливу задля підриву зсередини країни, проти якої здійснюється агресія, недопущення ментального розриву суспільства на частини і подолання фрустрації у частини громадян, які мимоволі стали заручниками війни, має стати найважливішими напрямками діяльності по нейтралізації негативних впливів.

Проявом підвищення інформаційної культури в Україні має стати відмова мас-медіа від штучного надмірного негативізму під час аналізу ситуації як на окупованих, так і на контрольованих територіях України, оскільки засилля негативної інформації тільки посилює аргументацію російської пропаганди. Українські ЗМІ для покращення комунікації з населенням окупованих територій повинні відмовитися від використання непідтверджених соціологічними опитуваннями стереотипів свідомості щодо регіональних особливостей та схильності до перманентного сепаратизму окремих регіонів України.

На нинішньому етапі розвитку інформаційних процесів успішна боротьба з деструктивом гібридної агресії, як показує практика, може забезпечуватись при ефективному використанні сучасного наукового доробку, національної культурної традиції, багатих ресурсів інформаційної культури народу, серед яких у цьому протистоянні важливими складовими є організаційна, правова та технологічна культура.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

До розділу 1

1. *Робертсон Д. С.* Информационная революция / Д. С. Робертсон // Информационная революция: наука, экономика, технология. – Москва, 1993. – С. 17–26.
2. *Явич Л.* О философии права на XXI век / Л. Явич // Правоведение. – 2000. – № 4. – С. 329.
3. *Тардаскіна Т. М.* Менеджмент інформаційної безпеки в галузі зв'язку / Т. М. Тардаскіна, В. Г. Кононович. – Одеса : ОНАЗ ім. О. С. Попова, 2011. – С. 12.
4. Центр исследования компьютерной преступности [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.crime-research.ru/articles/roz08/>. – Загл. с экрана.
5. *Калакура Я. С.* Українська культура: цивілізаційний вимір / Я. С. Калакура, О. О. Рафальський, М. Ф. Юрій. – Київ : ПІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2015.
6. Bi-SC Input for a New Capstone Concept for the Military Contribution to Countering Hybrid Threats [Electronic resource] / IMSM–0533–2010. – September 29, 2010. – P. 2. – Mode of access: http://www.act.nato.int/images/stories/events/2010/20100826_bi-sc_cht.pdf. – Title from the screen.
7. *Клаузевиц К.* Принципы ведения войны / К. Клаузевиц ; пер. с англ. Л. А. Игоревского. – Москва : Центрполиграф, 2007. – С. 30.
8. *Магда Є. В.* Гібридна війна: вижити і перемогти / Є. В. Магда. – Харків : Віват, 2015. – С. 11.
9. *Walker R. G.* SPEC FI: the United States Marine Corps and Special Operations [Electronic resource] / R. G. Walker // Naval Postgraduate School. –

Monterey, California, December 1998. – Mode of access: http://calhoun.nps.edu/bitstream/handle/10945/8989/specfiunitedstat00_walk.pdf?sequence=1. – Title from the screen.

10. Гібридна війна [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://moya-osvita.com.ua/vidpovidi/gibridna-vijna/>. – Назва з екрана.

11. Концептуальні засади розвитку системи забезпечення національної безпеки України : аналіт. доп. / О. О. Резнікова, В. Ю. Цюкало, В. О. Паливода, С. В. Дрьомов, С. В. Сьомін. – Київ : НІСД, 2015. – С. 32.

12. *Тищенко Г. Г.* Что Дональд Трамп собирается сделать в сфере национальной безопасности [Электронный ресурс] / Г. Г. Тищенко. – Режим доступа: <https://riss.ru/analitics/39075/>. – Загл. с экрана.

13. Трамп назвав основні проблеми нацбезпеки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://tsn.ua/politika/tramp-nazvav-osnovni-problemi-nacbepeki-880165.html>. – Назва з екрана.

14. *Ильченко С.* Обыкновенный трампизм. Кого похоронит новый мировой порядок [Электронный ресурс] / С. Ильченко. – Режим доступа: <http://www.dsnews.ua/world/voyna-trampa-24012017220000>. – Загл. с экрана.

15. Світова гібридна війна: український фронт : монографія/ за заг. ред. В. П. Горбуліна. – Київ : НІСД, 2017.

16. *Магда Є. В.* Гібридна війна: вижити і перемогти [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://balka-book.com/files/2017/06_10/12_24/u_files_store_6_68818.pdf. – Назва з екрана.

17. Что такое гибридная война? Концепция и тактика гибридной войны [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://fb.ru/article/182506/chto-takoe-gibridnaya-voyna-kontseptsiya-i-taktika-gibridnoy-voynyi>. – Загл. с экрана.

18. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 29 груд. 2016 р. «Про Доктрину інформаційної безпеки України»: Указ Президента України № 47/2017 від 25.02.2017 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/472017-21374>. – Назва з екрана.

19. Информационная культура организации [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://knowledge.allbest.ru/management/3_c0_b65625_a3_bd78_b5_d43_b88521206_c36_0.html. – Загл. с экрана.

20. Інформаційна культура людини [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://prezi.com/rgh5_rzel4_lrn/presentation/. – Назва з екрана.

на; Миронова В. В. Інформаційна культура як основа загальної культури людини [Електронний ресурс] / В. В. Миронова. – Режим доступу: http://mdgu-kid.at.ua/publ/informacijna_kultura_jak_osnova_zagalnoj_i_kulturi_ljudini/1-1-0-68. – Назва з екрана.

21. Ручка А. О. Ціннісні тренди в контексті сучасних модернізаційних процесів / А. О. Ручка // Історичні та стратегічні імперативи модернізації провідних і транзитивних країн світу : зб. наук. пр. ; за ред. О. В. Зернецької // Інститут всесвітньої історії НАН України. – Київ, 2017. – С. 26.

22. Розвиток ресурсної бази вітчизняного інформаційного середовища / [О. С. Онищенко, В. М. Горовий, Л. А. Дубровіна та ін.] / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. – Київ, 2012. – С. 29.

23. Онищенко О. С. Інформаційна основа національного консенсусу і вплив на неї зарубіжної інформаційної агресії // Особливості інформаційного забезпечення національного консенсусу в сучасній Україні [В. І. Попик (кер. проекту), О. С. Онищенко, В. М. Горовий та ін.] ; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. – Київ, 2016. – С. 25.

24. Стенограма виступу першого віце-президента НАН України, директора Національного інституту стратегічних досліджень, академіка НАН України В. П. Горбуліна 7 лют. 2017 р. в Українському національному інформаційному агентстві «Укрінформ» на прес-конференції: «Презентація колективної монографії «Світова гібридна війна: український фронт» / Вісн. НАН України, 2017, № 1. – С. 3–8.

25. Huber T. M. Compound Warfare: A Conceptual Framework [Electronic resource] // Compound Warfare: That Fatal Knot/ Thomas M. Huber (Ed.) ; U. S. Army Command and General Staff College Press. – Fort Leavenworth, Kansas, 2002. – P. 2. – Mode of access: http://books.google.com.ua/books?id=q54_NDbdVmJMC&printsec=frontcover&hl=uk&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=true. – Title from the screen.

26. Hybrid Warfare [Electronic resource] / United States Government Accountability Office. – Washington, DC, USA, September 10, 2010. – Mode of access: <http://www.gao.gov/new.items/d101036.r.pdf>. – Title from the screen.

27. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 29 груд. 2016 р. «Про Доктрину інформаційної безпеки України» : Указ Президента України від 25 лют. 2017 р. № 47/2017 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: zakon.rada.gov.ua/laws/show/47/2017. – Назва з екрана.

28. *Олійник О. В.* Політико-правові аспекти формування інформаційного суспільства суверенної і незалежної держави / О. В. Олійник, О. В. Соєнін, Л. Є. Шиманський. – Режим доступу: http://www.niss.gov.ua/book/Sosnin_2.htm. – Назва з екрана; Національний інформаційний суверенітет у контексті розвитку новітніх інформаційних технологій / [О. С. Онищенко, В. М. Горовий, В. І. Попик та ін.]; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. – Київ, 2011.

29. *Струтинська О. В.* Інформаційні системи та мережеві технології / О. В. Струтинська; за наук. ред. М. І. Жалдака. – Київ: Університет «Україна», 2008. – С. 25–26.

30. Соціальні мережі як чинник розвитку громадянського суспільства / [О. С. Онищенко, В. М. Горовий, В. І. Попик та ін.]; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. – Київ, 2013. – С. 16–17.

31. Інформаційна складова соціокультурної трансформації українського суспільства / [О. С. Онищенко, В. М. Горовий, В. І. Попик та ін.]; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. – Київ, 2012. – С. 112–113.

32. *Маца К. А.* Земная планетарная система (Опыт исследования системной организации Земли): монографія / К. А. Маца. – Киев: Обрії, 2012. – 262 с.

33. *Тодорова О. В.* Інновації в комунікаціях. Інноваційний PR-інструментарій в соціальних комунікаціях сучасного бізнесу: монографія / О. Тодорова – Київ: Інтерконтиненталь – Україна, 2015. – С. 45.

34. *Кастельс М.* Інтернет-галактика / М. Кастельс. – Київ: Ваклер. – 2007. – С. 53.

35. *Ноевий Ю.* Проблема інформаційно-психологічної безпеки України в системі державного моніторингу та прогнозування / Ю. Ноевий // Актуальні проблеми міжнародної безпеки: український вимір. – Київ: Стилос, 2010. – С. 677.

36. *Артюшенко О. М.* Українське суспільство в умовах гібридної війни / О. М. Артюшенко // Гілея: науковий вісник: збірник наукових праць / голов. ред. В. М. Вашкевич. – Київ, 2015. – Вип. 102. – С. 230–233.

37. Більше половини жителів сіл в Україні вже користуються Інтернетом [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://watcher.com.ua/20-17/04/13/bilshe-polovyny-zhyteliv-sil-v-ukrayini-vzhe-korystuyutsya-internetom/>. – Назва з екрана.

38. Брижко В. До питання сучасної інформаційної політики / В. Брижко // Вісник Академії управління МВС. – 2009. – № 2. – С. 27–47.
39. Вакулич В. Державна інформаційна політика як механізм реалізації інформаційної функції сучасної держави / В. М. Вакулич, О. Є. Бухтатий // Публічне управління: теорія та практика. – 2014. – Вип. 1. – С. 97–107.
40. Власенко Т. Т. Медіа-дискурс у суспільстві ризику (український контекст) / Т. Т. Власенко // Сучасне суспільство: політичні науки, соціологічні науки, культурологічні науки. – 2015. – Вип. 1 (1). – С. 11–19.
41. Габель-Шехоткина Е. В. Методы ведения информационной войны в условиях боевых действий / Е. В. Габель-Шехоткина // Информационные войны. – 2016. – № 4 (40). – С. 6–10.
42. Головка А. А. Вдосконалення механізмів залучення громадянського суспільства до реалізації політики безпеки у інформаційній сфері України / А. А. Головка // Науково-інформаційний вісник Академії національної безпеки. – 2016. – № 1–2. – С. 86–98.
43. Гонюкова Л. Інформаційна складова взаємодії влади і громадян / Л. Гонюкова // Актуальні проблеми державного управління, педагогіки та психології. – 2012. – № 1. – С. 46–51.
44. Доклад Группы правительственных экспертов по достижениям в сфере информатизации и телекоммуникаций в контексте международной безопасности [Электронный ресурс]. – Нью-Йорк, Организация Объединённых Наций. – 2012. – С. 30–31. – Режим доступа: https://unoda-web.s3-accelerate.amazonaws.com/wp-content/uploads/assets/HomePage/ODAPublications/DisarmamentStudySeries/PDF/DSS_33_Russian.pdf. – Загл. с экрана.
45. Про інформацію : Закон України від 02.10.1992 № 2657-XII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2657-12>. – Назва з екрана.
46. Про Концепцію Національної програми інформатизації : Закон України від 04.02.1998 № 75/98-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/75/98-вр>. – Назва з екрана.
47. Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки : Закон України від 09.01.2007 № 537-V [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/537-16>. – Назва з екрана.

48. *Квитко А. Ю.* Информационная культура личности / А. Ю. Квитко // Научные ведомости. Серия : Философия, социология, право. – 2010. – № 2 (73). – Вып. 11. – С. 162–169.

49. *Ковалевський В. О.* Структура політичних комунікацій сучасної України / В. О. Ковалевський // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – 2009. – Вип. 17. – С. 137–144.

50. Концепція інформаційної безпеки України: проект [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://mip.gov.ua/done_img/d/30-project_08_06_15.pdf. – Назва з екрана.

51. *Кравець В. О.* Питання формування інформаційної культури [Електронний ресурс] / В. О. Кравець, В. М. Кухаренко. – Режим доступу: http://www.e-joe.ru/sod/00/4_00/ku.html. – Назва з екрана.

52. *Лісовська Ю. П.* Адміністративно-правова діяльність недержавних органів та організацій як структурних елементів системи забезпечення інформаційної безпеки / Ю. П. Лісовська // Наукові праці МАУП. – 2014. – Вип. 2 (41). – С. 108–113.

53. *Маклюэн Г. М.* Понимание Медиа: Внешние расширения человека / Г. М. Маклюэн ; пер. с англ. В. Николаева; закл. ст. М. Вавилова. – Москва ; Жуковский : КАНОН-пресс-Ц, Куликово поле, 2003. – 464 с.

54. *Мануйлов Є. М.* Інформаційно-культурна безпека України в умовах «гібридної війни» [Електронний ресурс] / Є. М. Мануйлов, О. В. Прудникова // Вісник НУ «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». – Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. – 2017. – Том 1. – № 32. – С. 26–36. – Режим доступу: <http://fil.nlu.edu.ua/article/view/101672/97229>. – Назва з екрана.

55. *Миронова В. В.* Інформаційна культура як основа загальної культури людини [Електронний ресурс] / В. В. Миронова. – Режим доступу: http://mdgu-kid.at.ua/publ/informacijna_kultura_jak_osnova_zagalnoji_kulturi_ljudini/1-1-0-68. – Назва з екрана.

56. *Набруско В. І.* Громадська думка як інструмент соціокомунікативного впливу / В. І. Набруско // Наукові записки інституту журналістики. – 2011. – Т. 44. – С. 6–12.

57. НБУ: за п'ять років частка карткових платежів в Україні зросла до 36% [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.epravda.com.ua/news/2017/02/16/621055/>. – Назва з екрана.

58. *Павлюк К.* Діяльність неурядових громадських організацій у контексті забезпечення національної безпеки України / К. Павлюк // Вісник Нац. акад. держ. управління при Президентові України. – 2012. – № 2. – С. 210–217.

59. *Паримський І. С.* Загальні тенденції розвитку сучасної преси в Україні як важливої передумови творення інформаційного суспільства / І. С. Паримський // Актуальні питання масової комунікації. – 2011. – Вип. 12. – С. 5–8.

60. Політичні аспекти кризи на Донбасі: діагностика стану та напрями врегулювання. Аналітична доповідь / редкол.: Рафальський О. О. (голова). – Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2015. – 268 с.

61. *Прудникова О. В.* Феномен інформаційної культури: онтологічний статус та соціоантропологічні детермінанти: монографія / О. В. Прудникова ; за заг. ред. О. П. Дзьобаня. – Харків : Право, 2017. – 496 с.

62. *Раскин А. В.* Рефлексивное управление как технология информационного воздействия / А. В. Раскин, И. В. Тарасов // Информационные войны. – 2014. – № 2 (30). – С. 15–17.

63. Про стан телерадіомовлення в прикордонних областях України : Рішення колегії Держкомтелерадіо від 23.06.2016 № 6/19 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://comin.kmu.gov.ua/control/uk/publish/printable_article?art_id=129792. – Назва з екрана.

64. *Саєнко О. Г.* Механізм інформаційно-психологічного впливу в умовах гібридної війни [Електронний ресурс] / О. Г. Саєнко // Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія: Психологія. – 2015. – Вип. 1. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadrn_2015_1_11. – Назва з екрана.

65. *Смолян Г. Л.* Рефлексивное управление – технология принятия манипулятивных решений / Г. Л. Смолян // Труды ИСА РАН. – 2013. – Т. 63 (2). – С. 54–61.

66. Союзники и «враги» России, европейская интеграция [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.levada.ru/2016/06/02/13400/>. – Загл. с екрана.

67. Стан і розвиток інформатизації в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://osvita.ua/vnz/reports/econom_pidpr/9299/. – Назва з екрана.

68. Про додаткові заходи щодо забезпечення відкритості у діяльності органів державної влади. Указ Президента України від 01.08.2002 № 683/2002 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/683/2002>. – Назва з екрана.

69. *Хочь І*. Проблеми формування інформаційної культури українського суспільства / *І. Хочь* // *Наук. вісн. Ужгородського ун-ту. Серія: Політологія. Соціологія. Філософія.* – Вип. 14. – 2010. – С. 250–253.

70. *Шевчук П.* Інформаційно-психологічна війна Росії проти України: як їй протидіяти [Електронний ресурс] / *П. Шевчук* // *Науковий вісник «Демократичне самоврядування».* – 2014. – Вип. 13. – С. 1–11. – Режим доступу: <http://lvivacademy.com/visnik13/zmist.html>. – Назва з екрана.

71. *Bertolin G.* Conceptualizing Russian information operations: InfoWar and infiltration in the context of hybrid warfare / *G. Bertolin* // *IO Sphere.* – 2015. – Summer.

72. *Berzins J.* Russia's new generation warfare in Ukraine: implications for Latvian defense policy [Electronic resource] / *J. Berzins* // *Journal of Military Operations.* – 2014. – Vol. 4. – N 2. – Mode of access: <http://www.sldinfo.com/wp-content/uploads/2014/05/New-Generation-Warfare.pdf>. – Title from the screen.

73. *Pomerantsev P., Weiss M.* The menace of unreality: How the Kremlin weaponizes information, culture and money / *P. Pomerantsev, M. Weiss* // *The Interpreter.* – 2014. – 44 p.

74. Theory of the Hybrid warfare. Implementation in Ukraine [Electronic resource] // Masaryk University. Brno. – 2016. – 119 p. – Mode of access: https://is.muni.cz/th/420442/fss_m_a2/Turkiiian_Nina_UCO420442_Theory_of_the_Hybrid_warfare_Implementations_in_Ukraine_Master_thesis.pdf. – Title from the screen.

До розділу 2

1. *Хоружий Г.* Війна Росії проти України: Російська пропаганда як складова «гібридної війни» / *Г. Хоружий* // *Освіта регіону.* – 2016. – № 4. – С. 6–15.

2. *Гурковський В.* Механізми використання дезінформації в умовах російської гібридної агресії / *В. Гурковський* // *Освіта регіону.* – 2016. – № 4. – С. 16–23.

3. МІП підготував стратегію інформаційної деокупації та реінтеграції Донбасу [Електронний ресурс] // Укрінформ. – Режим доступу: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politycs/2233426-mip-pidgotuvav-strategiu-informacijnoi-deokupacii-ta-reintegracii-donbasu.html>. – Назва з екрана.

4. МІП на міжнародній конференції презентувало Стратегію інформаційної реінтеграції Донбасу [Електронний ресурс] // Міністерство інформаційної політики України. – Режим доступу: <http://mip.gov.ua/news/1818.html>. – Назва з екрана.

5. *Короткий В.* Реінтеграція Донбасу в умовах гібридної війни. Як? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://othervision.info/reintegraciyu-a-donbasu-v-umovax-gibridno%D1%97-vijni-yak/>. – Назва з екрана.

6. Стратегія інформаційної реінтеграції окремих територій на Сході України, на яких органи державної влади тимчасово не здійснюють свої повноваження, та територій, прилеглих до району проведення антитерористичної операції [Електронний ресурс] // Міністерство інформаційної політики України. – Режим доступу: <http://mip.gov.ua/files/documents/strat0517.pdf>. – Назва з екрана.

7. *Попова Т.* Реінтегрувати Донбас? Місія незакінчена [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://inform-security.com/ua/content/reintegrativu-donbas-misiya-nezakinchena>. – Назва з екрана.

8. Правнича лінгвістика / за заг. ред. С. М. Гусарова. – Київ : Паливода А. В. [вид.], 2010. – 309 с.

9. Аналітичний звіт за результатами соціологічного дослідження «Особливості свідомості та ідентичності жителів підконтрольної та непідконтрольної територій Донецької області»: висновки та рекомендації [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ngoforum.org.ua/wp-content/uploads/2016/07/Аналіз-результатів-соціологічного-дослідження_укр_скорверсія-1-1.pdf. – Назва з екрана.

10. Sasse, Gwendolyn: The Donbas – Two parts, or still one? The experience of war through the eyes of the regional population, ZOiS Report 1/2017 [Electronic resource]. – Mode of access: https://www.zoisberlin.de/fileadmin/media/Dateien/ZOiS_Reports/ZOiS_Report_2_2017.pdf. – Title from the screen.

11. Мнения и взгляды жителей юго-востока Украины: апрель 2014 [Электронный ресурс] // Зеркало недели. Украина. – Режим доступа:

https://zn.ua/UKRAINE/mneniya-i-vzglyady-zhiteley-yugo-vostoka-ukrainy-aprel-2014-143598_.html. – Загл. с екрана.

12. Чи властиві українцям настрої сепаратизму? [Електронний ресурс] // Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва. – 2014. – 11 квіт. – Режим доступу: <http://dif.org.ua/article/chi-vlastivi-ukraintsyam-nastroi-separatizmu>. – Назва з екрана.

13. *Огородник Л. М.* Стереотип як соціально-психологічний феномен у контексті підготовки педагогічних кадрів до інноваційної діяльності / Л. М. Огородник // Педагогічний дискурс. – 2009. – Вип. 6. – С. 142–145.

14. Звернення Президента України П. Порошенка [Електронний ресурс] // Президент України Петро Порошенко : Офіційне інтернет-представництво. – 2017. – 6 жовт. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/news/zvernennya-prezidenta-ukrayini-43766>. – Назва з екрана.

15. *Роговик І.* «Не зловтішайтесь». Як зберегти Крим в українському інформаційному полі [Електронний ресурс] / І. Роговик. – Режим доступу: <http://detector.media/infospace/article/126532/2017-06-01-ne-zlovtishaites-ya-k-zberegti-krim-v-ukrainskomu-informatsiinomu-poli/>. – Назва з екрана.

16. Стратегія інформаційної реінтеграції Криму буде представлена в березні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://ua.censor.net.ua/news/423233/strategiya_informatsiyinoyi_reintegratsiyi_krymu_bude_predstavlena_v_berezni_mininformpolityky. – Назва з екрана.

17. *Гринчук О.* Особливості психологічного захисту особи від деструктивних психологічних впливів засобів масової інформації [Електронний ресурс] / О. Гринчук. – Режим доступу: <http://www.pu.if.ua/depart/SocialPsychology/resource/file>. – Назва з екрана.

18. К войнам четвёртого поколения [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.redstar.ru/index.php/newspaper/item/8003-k-vojnám-che-tvjortogo-pokoleniya>. – Загл. с екрана.

19. Меняющееся лицо войны: четвертое поколение [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://pentagonus.ru/publ/23-1-0-1094>. – Загл. с екрана.

20. *William S. Lind.* Understanding Fourth Generation War [Electronic resource] / William S. Lind. – Mode of access: <http://www.antiwar.com/lind/?articleid=1702>. – Title from the screen.

21. Війна четвертого покоління [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%92%92>. – Назва з екрана.

22. *Марушко О.* Формування інформаційних потреб людини відповідно до її психологічних особливостей [Електронний ресурс] / О. Марушко, М. Тирановець. – Режим доступу: <http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/2-4707/1/41-96-97.pdf>. – Назва з екрана.

23. *Зорков Н.* Инфотейнмент: возникновение, функции, способы воздействия [Электронный ресурс] / Н. Зорков. – Режим доступу: <http://www.relga.ru/Environ/WebObjects/tgu-www.woa/wa/Main?textid=735&level1=main&level2=articles>. – Загл. с екрана.

24. *Лисенко В.* Застосування інформаційно-психологічних прийомів задля відстоювання інтересів держави [Електронний ресурс] / В. Лисенко. – Режим доступу: <http://personal.in.ua/article.php?ida=301>. – Назва з екрана.

25. Infotainment [Electronic resource]. – Mode of access: <http://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/infotainment?a=british>. – Title from the screen.

26. *Чарських І. Ю.* Онлайн інфотейнмент у міжнародних новинах медіакорпорацій [Електронний ресурс] / І. Ю. Чарських, О. С. Коровасєв // Гілея: науковий вісник. – 2016. – Вип. 106. – С. 306–310. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2016_106_83. – Назва з екрана.

27. *Сороченко В.* Георгий Почепцов: «Развитие коммуникативных технологий поставило их в центр цивилизации» [Электронный ресурс] / В. Сороченко. – Режим доступу: <http://detector.media/withoutsection/article/124027/2017-03-13-georgii-pocheptsov-razvitie-kommunikativnykh-tekhnologii-postavilo-ikh-v-tsentr-tsivilizatsii/>. – Загл. с екрана.

28. *Горовий В. М.* Процес входження України і РФ в інформаційне суспільство як джерело міждержавних суперечностей [Електронний ресурс] / В. М. Горовий. – Режим доступу: http://nbuviap.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=2732:protses-vkhodzhennya-ukrajini-i-rf-v-informatsijne-suspilstvo-yak-dzherelo-mizhderzhavnikh-superechnostej-2&catid=78&Itemid=412. – Назва з екрана.

29. *Левицька Л. В.* Вплив емоцій на стан здоров'я особистості / Л. В. Левицька // Збірник наук. пр. Хмельницького ін-ту соц. технологій Ун-ту «Україна». – 2010. – № 2. – С. 234–237.

30. Більшість українців побоюється подальшого економічного падіння та зубожіння – опитування [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://inpolit.org/?p=89>. – Назва з екрана.

31. *Пономаренко Л.* Принцип об'єктивності в журналістиці: сфера ідеального чи реального? [Електронний ресурс] / Л. Пономаренко. – Режим доступу: <http://social-science.com.ua/article/401>. – Назва з екрана.

32. Під час конфлікту першою жертвою стає істина [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dii.dn.ua/news/291-pid-chas-konfliktu-pershoju-zhertvoju-staye-istyna>. – Назва з екрана.

33. *Зражевська Н. І.* Масова комунікація і культура: Лекції [Електронний ресурс] / Н. І. Зражевська. – Черкаси, 2006. – С. 109. – Режим доступу: http://eprints.cdu.edu.ua/242/1/%D0%97%D1%80%D0%B0%D0%B6%D0%B5%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0_%D0%9D_%D0%86_%D0%9C%D0%B0%D1%81%D0%BE%D0%B2%D0%B0_%D0%BA%D0%BE%D0%BC%D1%83%D0%BD%D1%96%D0%BA%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F_%D1%96_%D0%BA%D1%83%D0%BB%D1%8C%D1%82%D1%83%D1%80%D0%B0.pdf. – Назва з екрана.

34. *Савинова О.* Блог психолога: чому ми говоримо неправду? [Електронний ресурс]. – 2017. – 28 лют. – Режим доступу: <http://www.bbc.com/ukrainian/blogs-39114873>. – Назва з екрана.

35. *Батозский К.* Коммуникативные аспекты российской агрессии на Донбассе весной 2014 года: контекст и методы противодействия [Електронний ресурс] / К. Батозский. – Режим доступу: <http://detector.media/infospace/article/126384/2017-05-27-kommunikativnye-aspekty-rossiiskoi-agressii-na-donbasse-vesnoi-2014-goda-kontekst-i-metody-protivodeistviya/>. – Загл. с екрана.

36. Лебідь, рак та щука: як Президент, уряд та парламентські політичні сили говорили про Донбас [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://detector.media/monitoring/article/126483/2017-05-31-lebid-rak-ta-shchuka-yak-prezident-uryad-ta-parlamentski-politichni-sili-govorili-pro-donbas/>. – Назва з екрана.

37. Діти з окупованого Луганська на запрошення Юрія Гарбуза відпочили на Івано-Франківщині [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://loga.gov.ua/oda/press/news/diti_z_okupovanogo_luganska_na_zaproshehnyu_yuriya_garbuza_vidpochili_na_ivano. – Назва з екрана.

До розділу 3

1. *Баранов О. А.* Захист персональних даних в сфері інтернет речей [Електронний ресурс] / О. А. Баранов, В. М. Брижко // Інформація і право. – 2016. – № 2 (17). – Режим доступу: http://ippi.org.ua/sites/default/files/11_0.pdf. – Назва з екрана.

2. *Гончаренко В.* Або громадський контроль, або – колапс [Електронний ресурс] / В. Гончаренко // Українська правда. – 2012. – 19 квіт. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/columns/2012/04/19/6963013/?attempt=1>. – Назва з екрана.

3. *Данилин А. В.* Архитектуры для государственных ведомств. Примеры [Электронный ресурс] / А. В. Данилин, А. И. Слюсаренко. – Режим доступа: http://citforum.univ.kiev.ua/consulting/articles/government_arch. – Загл. с экрана.

4. Динаміка використання Інтернет в Україні: лютий – березень 2016 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=621>. – Назва з екрана.

5. Доктрина інформаційної безпеки України: затверджена Указом Президента України «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 29 грудня 2016 року “Про Доктрину інформаційної безпеки України”» від 25.02.2017 р. № 47/2017 [Електронний ресурс] // Рада нац. оборони і безпеки України : веб-сайт. – Режим доступу: <http://www.rnbo.gov.ua/documents/439.html?PrintVersion>. – Назва з екрана.

6. *Іщенко В. М.* Електронне урядування як нова модель державного управління / В. М. Іщенко // Менеджер. Вісн. Дон. держ. ун-ту управління. – 2012. – № 3. – С. 78–82.

7. *Кіслов В. В.* Інформаційна культура державного управління в умовах глобалізації [Електронний ресурс] / В. В. Кіслов, Д. В. Кіслов. – Режим доступу: http://www.vmurol.com.ua/upload/publikatsii/nauka/Kislov/Inform_cultura_DU.pdf. – Назва з екрана.

8. К войнам четвертого поколения [Электронный ресурс] // Красная звезда : газ. – 2013. – 14 март – Режим доступа: www.redstar.ru/index.php/newspaper/item/8003-k-vojnami-chetvortogo-pokoleniya. – Дата обращения: 11.08.2017. – Загл. с экрана.

9. *Клименко І. В.* Проблеми та пріоритети державного управління інформаційною безпекою в системі електронного врядування [Електронний

ресурс] / І. В. Клименко // Державне управління: удосконалення та розвиток. – Режим доступу: <http://www.m.nauka.com.ua/?op=1&j=derzhavne-upravlinnya-udoskonallynna-ta-rozvytok&s=ua&z=18>. – Назва з екрана.

10. *Майєр Д.* Міжнародне середовище бізнесу: Конкуренція та регулювання у глобальній економіці / Д. Майєр ; пер. з англ. А. Олесевич. – Київ : Либідь, 2002. – 703 с.

11. *Недбай В. В.* Технології електронного (E-government) і мобільного (M-government) уряду у взаємодії держави і суспільства / В. В. Недбай // Держава і право. – 2009. – Вип. 44. – С. 673–678.

12. Про інформацію : Закон України від 13.01.2011 р. № 2938–VI [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. Законодавство України : офіц. веб-сайт. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2938-17>. – Дата звернення: 07.08.2017. – Назва з екрана.

13. Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки : Закон України від 09.01.2007 р. № 537–V [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. Законодавство України : офіц. веб-сайт. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/537-16>. – Дата звернення: 11.08.2017. – Назва з екрана.

14. Про схвалення Концепції розвитку електронного урядування в Україні : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 20 вересня 2017 р. № 649-р. [Електронний ресурс] // Урядовий портал. – Режим доступу: <http://www.kmu.gov.ua/control/uk/cardnpd?docid=250287124>. – Дата звернення: 25.09.2017. – Назва з екрана.

15. *Степанов В. Ю.* Концептуальні засади формування та розвитку інформаційного суспільства: державно-управлінський аспект : монографія / В. Ю. Степанов. – Харків : С.А.М., 2010. – 416 с.

16. Стратегія розвитку інформаційного суспільства в Україні : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 15.05.13 р. № 386 р [Електронний ресурс] // Урядовий портал. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/386-2013-%D1%80>. – Дата звернення: 11.08.2017. – Назва з екрана.

17. *Чуприн Ю. П.* Теория социальных технологий / Ю. П. Чуприн, Н. В. Туленков. – Київ : МАУП, 2004. – 608 с.; *Удовик С. П.* Глобализация: семиотические подходы / С. П. Удовик. – Москва : Рефлбук; Киев : Ваклер, 2002. – 420 с.

18. *Шеломенцев В. П.* Правове забезпечення системи кібернетичної безпеки України та основні напрями її удосконалення / В. П. Шеломенцев // *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика)*. – 2012. – № 1 (27). – С. 312–320.
19. *Denning D.* Cyber Terrorism. Testimony Before Before the Special Oversight Panel on Terrorism. Georgetown. – 2000. – P. 415.
20. *Kuschu I.* Mobile government: an emerging direction in e-government. – New York : IGI. Chapter 1, 2007. – 429 p.
21. Statistics about Internet Voting in Estonia [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.vvk.ee/voting-methods-in-estonia/engindex/statistics>. – Title from the screen.
22. UNITED NATIONS E-GOVERNMENT SURVEY 2016. E-Government in Support of Sustainable Development [Electronic resource]. – New York, 2016. – 217 p. – Mode of access: <http://workspace.unpan.org/sites/Internet/Documents/UNPAN96407.pdf>. – Title from the screen.
23. United Nations. The World Public Sector Report 2003: E-government at the Crossroads [Electronic resource]. – New York, 2003. – Mode of access: <https://publicadministration.un.org/publications/content/PDFs/E-Library%20Archives/World%20Public%20Sector%20Report%20series/World%20Public%20Sector%20Report.2003.pdf>. – Title from the screen.

До розділу 4

1. *Горбулін В.* «Гібридна війна» як ключовий інструмент російської геостратегії реваншу / В. Горбулін // *Стратег. пріоритети*. – Київ : НІСД, 2014. – № 4. – С. 5–12.
2. *Бистрицький Є.* Проект війни: від ідентичності до насильства / Є. Бистрицький // *Філософ. думка*. – 2015. – № 1. – С. 61–74.
3. *Arquilla J.* Networks and netwars: The Future of Terror, Crime, and Militancy / J. Arquilla, D. Ronfeldt. – Santa Monica : RAND Corporation. – 2001. – 380 p.
4. *Требін М. П.* Феномен інформаційної війни у світі, що глобалізується / М. П. Требін // *Вісн. Нац. ун-ту «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія : зб. наук. пр. – Харків : Право, 2013. – № 2 (16). – С. 188–198.

5. *Почепцов Г.* Смыслові та інформаційні війни / Г. Почепцов // Інформ. суспільство. – 2013. – Вип. 18. – С. 21–27.

6. *Колодій А.* Концептуалізація брехні і безсилля правди (можливі шляхи протидії методам «консцієнтальної війни») / А. Колодій // Агора: Російсько-українські відносини: від травм та конфліктів до примирення та співучасті. – Київ : Києво-Могилянська академія, 2015. – Вип. 15. – С. 46–52.

7. *Палагута В. И.* Самоидентификация социального субъекта в дискурсивных пространствах : монография / В. И. Палагута. – Днепропетровск : Инновация, 2010. – 440 с.

8. *Пироженко В. О.* Гуманітарна складова національної безпеки: предмет дослідження та коло основних проблем [Електронний ресурс] // Стратег. панорама. – 2005. – № 2. – Режим доступу: http://www.niss.gov.ua/vydanna/panorama/issue.php?s=prnb1&issue=2005_2. – Назва з екрана.

9. *Степико М.* Цілісність гуманітарного простору України як об'єкт національної безпеки держави. Аналітична записка [Електронний ресурс] / М. Степико // Нац. ін-т стратег. дослідж. – 2015. – лип. – Режим доступу: www.niss.gov.ua/articles/1871. – Назва з екрана.

10. *Карлова В.* Місце та роль гуманітарного простору держави у формуванні національної самосвідомості / В. Карлова // Вісн. Нац. акад. держ. упр. при Президентові України. – 2011. – Вип. 1. – С. 40–47.

11. *Гуменюк А. Г.* Інтеграція України в загальноєвропейський гуманітарний простір / А. Г. Гуменюк, К. Ю. Денисенко // Наук. вісн. Дипломат. акад. України. – 2010. – Вип. 16. – С. 71–83.

12. *Горовий В. М.* Національні інформаційні процеси в умовах глобалізації : монографія / В. М. Горовий ; відп. ред. О. С. Онищенко ; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. – Київ, 2015. – 284 с.

13. *Культура, національний культурний простір та суспільна консолідація в сучасній Україні [Електронний ресурс].* – Режим доступу: http://www.culturalstudies.in.ua/zv_2009-10-2.php. – Назва з екрана.

14. *Хюбнер К.* Истина мифа Истина мифа/ К. Хюбнер ; пер. с нем. – Москва : Республика, 1996. – 448 с.

15. *Гарбузняк А.* Григорий Гутнер: Все мы родом из 1930-х? [Электронный ресурс] // Стол. – 2017. 23.06 – Режим доступа: <https://s-t-o-l.com/gosudarstvo-i-chelovek/vse-my-rodом-iz-1930-h/>. – Загл. с экрана.

16. *Ассман А.* Новое недовольство мемориальной культурой / А. Ассман ; пер. с нем. Б. Хлебникова. – Москва : Новое лит. обозрение, 2016. – 232 с. (Библиотека журнала «Неприкосновенный запас»).
17. *Halbwachs M.* Das Gedchtnis und seine sozialen Rahmenbedingungen / M. Halbwachs. – Frankfurt am Main, 1975.
18. Брокмейер И. Нарратив: проблемы и обещания одной альтернативной парадигмы / И. Брокмейер, Р. Хараре // Вопросы философии. – 2000. – № 3. – С. 29–42.
19. *Ісак Н. Ю.* Наратив як засіб ідентифікації особи / Н. Ю. Ісак // Мультиверсум. Філософ. альм. – Київ : Центр духов. культури. – 2006. – № 52.
20. *Орищина М.* Історія і ЗМІ: хто творить комунікативний код культури? / М. Орищина // День. – 2017. – 27 лип. – № 130–131.
21. *Кулик В.* Світова мережа й національна ідентичність / В. Кулик // Критика. – Число 11–12 (169–170). – С. 28–31.
22. *Herring S.* Commentary: Contextualizing digital discourse [Electronic resource] / S. Herring // Digital discourse: Language in the new media. – New York : Oxford University Press. – Mode of access: <http://ella.slis.indiana.edu/~herring/commentary.2011.pdf>. – Title from the screen.
23. В Україні створили сайт про власників ЗМІ: 75% телеринку контролюють олігархи [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://hromadske.ua/posts/v-ukraini-stvoryly-sait-pro-vlasnykiv-zmihttps://hromadske.ua/posts/v-ukraini-stvoryly-sait-pro-vlasnykiv->. – Назва з екрана.
24. *Іщенко Н.* Новий рівень «діалогу». Або загроза державній безпеці? Чому активне співробітництво медійників України та Росії викликає все більше запитань [Електронний ресурс] / Н. Іщенко. – Режим доступу: <https://day.kyiv.ua/uk/article/media/novyuy-riven-dialogu>. – Назва з екрана.
25. Соціальні мережі як інструмент взаємовпливу влади та громадянського суспільства / [О. Онищенко, В. Горовий, В. Попик та ін.] ; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. – Київ, 2014. – 260 с.
26. *Тоффлер Э.* Шок будущего / Э. Тоффлер. – Москва : АСТ, 2008. – 560 с.
27. *Лихачев Н.* «Википедия» разъяснила переименование статьи о Киевской Руси [Электронный ресурс] / Н. Лихачев // tjournal.ru. – 2014. – 24 март. – Режим доступа: tjournal.ru/p/wikipedia-kievskaya-rus. – Загл. с экрана.

28. *Яриш О.* Війна енциклопедій. Що каже Вікіпедія про анексію Криму [Електронний ресурс] / О. Яриш // MediaSapiens. – 2016. – 11 лип. – Режим доступу: http://osvita.mediasapiens.ua/trends/1411978127/viyna_entsiklopediy_scho_kazhe_vikipediya_pro_aneksiyu_krimu. – Назва з екрана.

29. *Семків В.* Війна з префіксом Wiki [Електронний ресурс] / В. Семків // Збруч : журн. – 2017. – 19 січ. – Режим доступу: <https://zbruc.eu/node/61215>. – Назва з екрана.

30. *Назарук Т.* Формати публічної історії: як розповідають історію цифровими інструментами [Електронний ресурс] / Т. Назарук // Historians. – 2017. – 26 черв. – Режим доступу: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/institutsiji-istorichnoji-nauki-v-ukrajini/2229-taras-nazaruk-formati-publichnoji-istoriji-yak-rozprovidayut-istoriyu-tsfrovimi-instrumentami>. – Назва з екрана.

31. *Солодько П.* «1939–1945: Неписана історія». Розкажіть, як ваша родина пережила Другу світову [Електронний ресурс] / П. Солодько // Істор. правда : веб-сайт. – 2011. – 27 квіт. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/04/27/37099>. – Назва з екрана.

32. У Києві аносували створення електронної бази свідчень про голодомор [Електронний ресурс] // Істор. правда : веб-сайт. – 2017. – 17 трав. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/short/2017/05/17/149797>. – Назва з екрана.

33. *Каніца Б.* Історія через призму життя предків / Б. Капіца // День. – 2017. – 26 лип. – № 128.

34. Amargo Anna поширила допис від Kateryna Shapoval [Електронний ресурс] // Facebook. – 2017. – 15 трав. – Режим доступу: https://www.facebook.com/anna.amargo/posts/1060042360763116?comment_tracking=%7B%22tn%22%3A%22O%22%7D. – Назва з екрана.

35. Shmurak Alexey (Facebook-сторінка) [Електронний ресурс] // Facebook. – 2017. – 24 юл. – Режим доступу: <https://www.facebook.com/alexey.shmurak/posts/10214032762273477>. – Загл. с екрана.

36. Кулик Роман (Facebook-сторінка) [Електронний ресурс] // Facebook. – 2017. – 23 юл. – Режим доступу: <https://www.facebook.com/romanvkulyk/posts/1392757700792908>. – Загл. с екрана.

37. Khorunzhyi Artem (Facebook-сторінка) [Електронний ресурс] // Facebook. – 2017. – 27 юл. – Режим доступу: <https://www.facebook.com/artem.khorunzhiy/posts/1390733221014890> <https://www.facebook.com/artem.khorunzhiy/posts/1390733221014890>. – Загл. с екрана.

38. Діденко Наталка (Facebook-сторінка) [Електронний ресурс] // Facebook. – 2017. – 23 лип. – Режим доступу: https://www.facebook.com/tala.didenko/posts/1748817928481511?comment_tracking=%7B%22tn%22%3A%22O%22%7D. – Назва з екрана.

39. Butkevych Bogdan з Богданом Буткевичем (Facebook-сторінка) [Електронний ресурс] // Facebook. – 2017. – 22 лип. – Режим доступу: https://www.facebook.com/BogdanButkevych/posts/1445970425468225?comment_tracking=%7B%22tn%22%3A%22O%22%7D. – Назва з екрана.

40. Лень Ольга (Facebook-сторінка) [Електронний ресурс] // Facebook. – 2017. – 22 лип. – Режим доступу: <https://www.facebook.com/olga.len.71/posts/1474965575898566>. – Назва з екрана.

41. Daniluk-Yarmolaeva Marina (Facebook-сторінка) [Електронний ресурс] // Facebook. – 2017. – 22 лип. – Режим доступу: <https://www.facebook.com/marina.danilukyarmolaeva/posts/1381059831949569>. – Назва з екрана.

42. Кляшторный Сергей (Facebook-сторінка) [Електронний ресурс] // Facebook. – 2017. – 24 юл. – Режим доступу: https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=10211835794041649&id=1574078605&hc_location=ufi. – Загл. с екрана.

43. Новейший философский словарь / сост. и гл. н. ред. Грицанов А. А. – Минск : Книжный Дом, 2003. – 1280 с.

44. *Green M. C.* The role of transportation in the persuasiveness of public narratives / M. C. Green // *Journal of Personality and Social Psychology*. – 2000. – Vol. 79. – № 5.

45. *Spinney L.* How Facebook, fake news and friends are warping your memory [Electronic resource] / L. Spinney // *Nature*. – 2017. – 9 Mar. – Pp. 168–170. – Mode of access: <http://www.nature.com/news/how-facebook-fake-news-and-friends-are-warping-your-memory-1.21596>. – Title from the screen.

46. *Edelson M.* Following the crowd: brain substrates of long-term memory conformity *Science* [Electronic resource] / M. Edelson, T. Sharot, R. J. Dolan, Y. Dudai. – Mode of access: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3284232>. – Title from the screen.

47. *Почепцов Г.* Пропаганда и память: конструирование прошлого и настоящего [Электронный ресурс] / Г. Почепцов // *Хвиля*. – 2017. – 10 юл. – Режим доступу: <http://hvylya.net/analytics/society/propaganda-i-ramyat-konstruirovanie-proshlogo-i-nastoyashhego.html>. – Загл. с екрана.

48. *Tharoor I.* The inescapable politics of «Game of Thrones» [Electronic resource] / I. Tharoor // The Washington Post. – 2017. – 14 Jul. – Mode of access: https://www.washingtonpost.com/news/worldviews/wp/2017/07/14/the-inescapable-politics-of-game-of-thrones/?utm_term=.521ae33895dd. – Title from the screen.

49. *Frostenson S.* This professor determines which presidential candidates would be in Game of Thrones [Electronic resource] / S. Frostenson, J. Zarracina // Vox. – 2016. – 25 Apr. – Mode of access: <https://www.vox.com/2016/4/21/11450192/game-of-thrones-trump-clinton-sanders-cruz-kasich>. – Title from the screen.

50. *McCaffrey M.* The Economic Sense in Game of Thrones [Electronic resource] / M. McCaffrey, C. E. Dorobăț // Mises Daily Articles. – 2013. – 6 Jul. – Mode of access: <https://mises.org/library/economic-sense-game-thrones>. – Title from the screen.

51. *Gierzynski A.* Harry Potter and the Millennials. Research Methods and the Politics of the Muggle Generation / A. Gierzynski, K. Eddy ; Johns Hopkins University Press. Baltimore. – 2013. – 136 p.

52. *Vezzali L.* The greatest magic of Harry Potter: Reducing prejudice / L. Vezzali, S. Stathi, D. Giovannini, D. Capozza, E. Trifiletti // Journal of Applied Social Psychology. – 2015. – Feb. – Vol. 45. – Issue 2. – pp. 105–121.

53. Трон на аукціон / Throne on auction. 14–21 листопада (Facebook-сторінка події) [Електронний ресурс] // Facebook. – 2016. – Режим доступу: <https://www.facebook.com/events/565449250312220>. – Назва з екрана.

54. *Калакура Я. С.* Українська культура: цивілізаційний вимір / Я. С. Калакура, О. О. Рафальський, М. Ф. Юрій. – Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2015. – С. 474.

55. МЗС Вейшнорії (Twitter-акаунт) [Електронний ресурс] // Twitter. – 2017. – 31 серп. – Режим доступу: https://twitter.com/Vaisnorija_MFA. – Назва з екрана.

56. *Казанский Д.* Как выдуманная Вейшнория стала жить своей собственной жизнью [Электронный ресурс] / Казанский Д. // Блог Дениса Казанского. – 2017. – 31 авг. – Режим доступа: <http://deniskazansky.com.ua/vajshnorija>. – Загл. с экрана.

57. *Гацік М.* Пра Вейшнорью не жартам / М. Гацік // Крыніца.info. – 2017. – 31.08. – Режим доступа: <https://kryunica.info/be/blogi/pra-vejshnoryu-ne-zhartam>. – Загл. с экрана.

58. Учения «Запад–2017», или пусть живет свободная Вейшнория (2.09.2017) // Youtube. – Режим доступа: <https://www.youtube.com/watch?v=iTWhl68mAvI>. – Загл. с экрана.

59. Пашкевич Аляксандр (Facebook-сторінка) [Електронний ресурс] // Facebook. – 2017. – 30 серп. – Режим доступу: https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=1540228659371192&id=100001522181859. – Назва з екрана.

60. EIZVA. Гімн Вайшнорыі / Himn Vajšnoruji. 14.09.2017 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=hCukK2cF0bM>. – Назва з екрана; Федута написав гімн Вейшнорії [Электронный ресурс] // Udf.By. – 2017. – 31 авг. – Режим доступа: http://udf.by/news/main_news/161593-feduta-napisal-gimn-veyshnorii.html. – Загл. с экрана.

61. Як ідэя «Вяйшнорыі» захапіла беларускае сеціва. Падборка мэмаў і твітаў [Електронний ресурс] // Svaboda. – 2017. – 30 серп. – Режим доступу: <https://www.svaboda.org/a/28705764.html>. – Назва з екрана.

62. Машовец Константин (Facebook-сторінка) [Електронний ресурс] // Facebook. – 2017. – 19 верес. – Режим доступу: <https://www.facebook.com/ahmenid/posts/841900942644931?commenttracking=%7B%22tn%22%3A%22O%22%7D>. – Назва з екрана.

63. Alex N Alex Noyt з Alexx Noyt (Facebook-сторінка) [Електронний ресурс] // Facebook. – 2017. – 19 Sep. – Mode of access: https://www.facebook.com/alexnoiyit/posts/1602484126438282?comment_tracking=%7B%22tn%22%3A%22O%22%7D. – Tittle from the screen.

64. Посольство Вейшнорії в Україні (Facebook-сторінка) [Електронний ресурс] // Facebook. – 2017. – 19 верес. – Режим доступу: https://www.facebook.com/Viejshnorija/posts/499073050451084?hc_location=ufi. – Назва з екрана.

65. Шор Андрій (Facebook-сторінка) [Електронний ресурс] // Facebook. – 2017. – 19 верес. – Режим доступу: https://www.facebook.com/andriy.shor/posts/1651059228257928?comment_tracking=%7B%22tn%22%3A%22O%22%7D. – Назва з екрана.

66. Tregubov Victor (Facebook-сторінка) [Електронний ресурс] // Facebook. – 2017. – 19 верес. – Режим доступу: https://www.facebook.com/victor.tregubov.5/posts/1551715524848643?comment_tracking=%7B%22tn%22%3A%22O%22%7D. – Назва з екрана.

67. Burko Roman поширив допис від Сергія Геращенко (Facebook-сторінка) [Електронний ресурс] // Facebook. – 2017. – 19 верес. – Режим доступу: https://www.facebook.com/burkonews/posts/919609074853633?comment_tracking=%7B%22tn%22%3A%22O%22%7D. – Назва з екрана.

68. Amargo Anna (Facebook-сторінка) [Електронний ресурс] // Facebook. – 2017. – 19 верес. – Режим доступу: https://www.facebook.com/anna.amargo/posts/1166295816804436?comment_tracking=%7B%22tn%22%3A%22O%22%7D. – Назва з екрана.

69. Вейшнорія (форум сайту від 20.09.2017) [Електронний ресурс] // Українська правда. – Режим доступу: <https://forum.pravda.com.ua/index.php?topic=979742.60>. – Назва з екрана.

70. Пашкевіч Аляксандр (Facebook-сторінка) [Електронний ресурс] // Facebook. – 2017. – 29 серп. – Режим доступу: https://www.facebook.com/perma-link.php?story_fbid=1539381196122605&id=100001522181859. – Назва з екрана.

71. Почепцов Г. Как телесериалы превращают виртуальность в реальность / Г. Почепцов [Электронный ресурс] // Madiakritika.by. – 2017. – Режим доступа: <http://mediakritika.by/article/4735/kak-teleserialy-prevrashchayut-virtualnost-v-realnost>. – Загл. с экрана.

До розділу 5

1. *Калакура Я. С.* Українська культура: цивілізаційний вимір / Я. С. Калакура, О. О. Рафальський, М. Ф. Юрій. – Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2015. – С. 468.

2. Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією // Законодавство України. – Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/643_006. – Дата звернення: 30.09.2017. – Назва з екрана.

3. 20 років Договору про дружбу України і Росії. Окупація Криму і війна на Донбасі ознака дружби? [Електронний ресурс] // Радіо Свобода. – Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/28502622.html>. – Дата звернення: 30.09.2017. – Назва з екрана.

4. Росія під час окупації Криму порушила понад 400 угод [Електронний ресурс] // Дзеркало тижня. Україна. – Режим доступу: https://dt.ua/UKRAINE/rosiya-pid-chas-okupaciyi-krimu-porushila-ponad-400-ugod-229936_.html. – Дата звернення: 30.09.2017. – Назва з екрана.

5. Окупація земель суверенної держави: уроки політичної історії [Електронний ресурс] // Центр досліджень соціальних комунікацій НБУВ. – Режим доступу: http://nbuviap.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=972:okupatsiya-zemel-suverennoji-derzhavi&catid=8&Itemid=350. – Дата звернення: 30.09.2017. – Назва з екрана.

6. Вадим Пристайко. Чому ми не розриваємо Договір про дружбу з Росією? Бо йдемо до суду з позовом за його порушення [Електронний ресурс] // Укрінформ. – Режим доступу: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/2148840-vadim-pristajko-zastupnik-ministra-zakordonnih-sprav-kerivnik-aparatu.html>. – Дата звернення: 30.09.2017. – Назва з екрана.

7. Конвенція про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту [Електронний ресурс] // Законодавство України. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_157. – Назва з екрана.

8. Розпорядником «скіфського золота» призначений Національний музей історії [Електронний ресурс] // Дзеркало тижня. Україна. – Режим доступу: https://dt.ua/UKRAINE/rozporyadnikom-skifskogo-zolota-priznacheniy-nacionalniy-muzeuy-istoriyi-227503_.html. – Дата звернення: 29.09.2017. – Назва з екрана.

9. Берлусконі випив у Криму вина на 100 тисяч доларів [Електронний ресурс] // NewsHub. – Режим доступу: <https://ua.newshub.org/берлусконі-випив-у-криму-вина-на-100-тисяч-доларів-19152197.html#>. – Дата звернення: 29.09.2017. – Назва з екрана.

10. Основні правові інструменти захисту культурних цінностей на окупованих територіях – Гаазька конвенція і моніторингова місія ЮНЕСКО – урядовці, експерти [Електронний ресурс] // Український кризовий медіа-центр. – Режим доступу: <http://uacrisis.org/ua/44422-unesko>. – Дата звернення: 29.09.2017. – Назва з екрана.

11. Алла Блага. Збройний конфлікт та захист культурних цінностей [Електронний ресурс] // Українська Гельсінська спілка з прав людини. – Режим доступу: <https://helsinki.org.ua/articles/zbroynyj-konflikt-ta-zahyst-kulturnyh-tsinnostej/>. – Назва з екрана.

12. Зі щитом чи на щиті?: захист культурних цінностей в умовах збройного конфлікту на сході України / О. А. Біда, А. Б. Блага, Д. О. Коваль, О. А. Маргиненко, М. Г. Статкевич; за заг. ред. А. П. Буценка // Українська Гельсінська спілка з прав людини. – Київ : КИТ, 2016. – 72 с.

13. *Акуленко В. І.* Конвенція про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту 1954 р.: актуальні питання імплементації і застосування // Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. – Вип. 9. – Київ : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2010. – С. 126–138. – (Сер.: Економіка і право: зб. наукових праць; № 18).

14. Коринна Кур-Королев. Перемещенные культурные ценности: кто кому должен [Електронний ресурс] // Забута спадщина. – Режим доступу: <http://lostart.org.ua/ua/advice/1055.html>. – Дата звернення: 29.09.2017. – Назва з екрана.

15. Катерина ЧУЄВА: «Україна судиться за золото скіфів» [Електронний ресурс] // Забута спадщина. – Режим доступу: <http://lostart.org.ua/ua/advice/825.html>. – Дата звернення: 01.10.2017. – Назва з екрана.

16. Міністр культури Польщі Пйотр Глінські: «Як розв'язати болючі питання історії, мають думати лідери держав і громадські діячі» [Електронний ресурс] // Забута спадщина. – Режим доступу: <http://lostart.org.ua/ua/advice/997.html>. – Дата звернення: 01.10.2017. – Назва з екрана.

17. Ирина Антонова: «Мое отношение к проблеме “перемещенных ценностей” никогда не менялось» [Електронний ресурс] // Забута спадщина. – Режим доступу: <http://lostart.org.ua/ua/advice/835.html>. – Дата звернення: 01.10.2017. – Назва з екрана.

18. Ростислав Шмагало: Як повернути Україні вкрадені атрибути влади, закарбовані у золоті [Електронний ресурс] // Забута спадщина. – Режим доступу: <http://lostart.org.ua/ua/advice/704.html>. – Дата звернення: 01.10.2017. – Назва з екрана.

19. *Коваль Д. О.* Захист культурних цінностей під час збройного конфлікту на Сході України / Д. О. Коваль, К. І. Бусол // Українська революція гідності, агресія РФ і міжнародне право : монографія / М. М. Антонович, Б. В. Бабін, М. О. Баймуратов, І. А. Березовська, І. Г. Білас; Укр. асоціація міжнар. права. – Київ : К.І.С, 2014.

До розділу 6

1. *Валлерстайн И.* Конец знакомого мира: Социология XXI века / И. Валлерстайн; пер. с англ. под ред. В. Л. Иноземцева. – Москва : Логос, 2003. – С. 183.

2. *Д. Белл.* Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования / Д. Белл. – Москва : Academia. – 2004. – 944 с.
3. *Rostow W. W.* The Process of Economic Growth / W. W. Rostow. – New York : W. W. Norton & Company, Inc., 1962. – 372 p.; *Rostow W. W.* Politics and Stages of Growth / W. W. Rostow. – Cambridge : Cambridge University Press, 1971. – 410 p.
4. *Raymond Aron.* Le developpement de la societe industrielle et la stratification sociale / Aron Raymond. – P., 1958. – 466 p.; *Raymond Aron.* Democratic et totalitarisme / Aron Raymond. – P., 1965; *Raymond Aron.* Essai sur les libertes / Aron Raymond. – P., 1965.
5. *Д. Белл.* Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования / Д. Белл. – Москва : Academia. – 2004. – 944 с.
6. Там само.
7. Електронні інформаційні ресурси бібліотек у піднесенні інтелектуального і духовного потенціалу українського суспільства / [О. С. Онищенко, Л. А. Дубровіна, В. М. Горовий та ін.] ; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. – Київ : НБУВ, 2011. – 248 с.
8. *Иноземцев В.* Современное постиндустриальное общество: природа, противоречия, перспективы / В. Иноземцев. – Москва : Логос, 2000. – 302 с.
9. *Masuda Y.* The Information Society as PostIndustrial Society / Y. Masuda. – Washington : World Future Soc., 1983. – 419 p.
10. Там само. – p. 29.
11. *Clark C.* The Conditions of Economic Progress / C. Clark. – L., 1957.
12. *Machlup F.* The Production and Distribution of Knowledge in the United States / F. Machlup. Princeton. – 1962.
13. *Bell D.* The Social Framework of the Information Society / D. Bell. – Oxford, 1980. На рус. яз.: Белл Д. Социальные рамки информационного общества Д. Белл // Новая технократическая волна на Западе. – Москва : Прогресс, 1986.
14. *Д. Белл.* Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования / Д. Белл. – Москва : Academia. – 2004. – 944 с.
15. *Нейсбит Д.* Мегатренды / Д. Нейсбит; пер. с англ. М. Б. Левина. – Москва : ООО «Издательство АСТ»: ЗАО НПП «Ермак», 2003. – С. 29.
16. *Горовий В.* Соціальні інформаційні комунікації, їх наповнення і ресурс / В. Горovий. – Київ : НАН України, НБУВ, 2010. – С. 56–87.

17. Інформаційне суспільство [Електронний ресурс] / Енциклопедія сучасної України. – Режим доступу: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=12462. – Назва з екрана; Галушко К. Ю. Інформаційне суспільство, поняття [Електронний ресурс] / К. Ю. Галушко // Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Й / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – Київ : Наук. думка, 2005. – 672 с. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Informac_suspilstvo_ponjattja. – Дата звернення: 07.10.2017. – Назва з екрана.

18. Турен А. Возвращение человека действующего. Очерк социологии / А. Турен. – Москва : Научный мир, 1998. – С. 40.

19. Горовий В. Соціальні інформаційні комунікації, їх наповнення і ресурс / В. Горовий // НАН України; Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. – Київ : 2010. – С. 7–56.

20. Римарева И. И. Интеллектуальная интуиция, как метод получения и продуцирования научного знания в высшей школе / И. И. Римарева // Молодой ученый. – 2014. – № 8. – С. 731–737.

21. Турен А. Возвращение человека действующего. Очерк социологии / А. Турен. – Москва : Научный мир, 1998. – С. 130–131.

22. Там само. – С. 138.

23. Там само. – С. 143.

24. Сорос Дж. Про глобалізацію / Дж. Сорос. – Київ : «Основи». – 2002. – С. 19–20.

25. Peter F. Drucker: Post-Capitalist Society / Peter F. Drucker. – N.-Y., 1992. – 212 p.

26. Nordhaus W. Invention, Growth and Welfare : A Theoretical Treatment of Technological Change / W. Nordhaus. – Cambridge, 1969. – 168 p.

27. Д. Белл. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования / Д. Белл. – Москва : Academia. – 2004. – 944 с.

28. Интервью с заместителем Генерального директора ЮНЕСКО по вопросам коммуникации и информации г-ном А. В. Ханом / Сост. Е. И. Кузьмин, В. Р. Фирсов // Наука в информационном обществе: Информационное издание. – Санкт-Петербург, 2004. – С. 22–26.

29. Валлерстайн И. Конец знакомого мира: Социология XXI века / И. Валлерстайн; пер. с англ. под ред. В. Л. Иноземцева. – Москва : Логос, 2003. – С. 183.

30. Там само. – С. 323.
31. Там само. – С. 326.
32. *Stehr N.* Arbeit, Eigentum und Wissen: Zur Theorie von Wissensgesellschaften / N. Stehr. – Frankfurt a. M. : Suhrkamp, 1994. – P. 33.
33. Там само. – С. 36.
34. *Weingart P.* Die Stunde der Wahrheit? Vom Verhältnis der Wissenschaft zu Politik, Wirtschaft und Medien in der Wissensgesellschaft / P. Weingart. – Weilerwist : Velbrück Wissenschaft, 2001.
35. Портал знань. – Режим доступу: <http://www3.znannya.org.ua/node/30>.
36. Електронний ресурс. – Режим доступу: http://novyn.kpi.ua/2007–2–2/12._Melnik.pdf
37. *Танскотт Д.* Электронно-цифровое общество: Плюсы и минусы эпохи сетевого интеллекта : пер. с англ. / Дон Тапскотт ; под общ. рук. И. М. Дубинский ; ред. пер. С. Е. Писарев ; под общ. рук. Ю. В. Родионов ; ред. Ю. В. Толстоногова. – Москва : Рефл-бук ; Київ : INT-пресс, 1999. – 406 с.
38. Питання розвитку цифрової культури українського соціуму. Аналітична записка [Електронний ресурс] / Нац. ін-т стратег. дослідж. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/1631/>.
39. Там само.
40. *Jan van Dijk.* De Netwerkmaatschappij, sociale aspecten van nieuwe media / Jan van Dijk. – Houten : Bohn Stafleu Van Loghum, 1991. – 260 p.
41. *Кастельс М.* Информационная эпоха: экономика, общество и культура / М. Кастельс ; пер. с англ. / под науч. ред. О. И. Шкаратана. – Москва : ГУ ВШЭ, 2000. – 608 с.
42. *Эдвинссон Л.* Интеллектуальный капитал / Л. Эдвинссон, М. Мэлоун ; под ред. В. Л. Иноземцева // Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология. – Москва, 1999. – С. 435–436.
43. *Грущинська Н.* Міжнародна конкуренція як чинник формування інформаційного суспільства в умовах необхідності безпеки національної економіки / Н. Грущинська // Теоретико-методологічні основи міжнародних відносин і зовнішньої політики, № 14. – 2014. – С. 25–29.
44. *Кули Чарльз.* Человеческая природа и социальный порядок [Електронний ресурс] / Royallib.Com. – Режим доступу: http://royallib.ru/book/kuli_charlz/chelovecheskaya_priroda_i_sotsialniy_poryadok.html. – Загл. с экрана.

Development of informational culture as a condition of Ukrainian society' unity : [monograph] / [O. Onyshchenko (project leader), V. Horovyi, Y. Polovynchak et al.] ; The National Academy of Sciences of Ukraine, V. I. Vernadsky National Library of Ukraine. – Kyiv, 2017. – 252 p.

ISBN 978-966-02-8372-5

Authors' focuses are problems of postindustrial society' informational culture development, destructive impact of RF hybrid war against Ukraine and ways of neutralization negative information influences on Ukrainian informational space, concerned with improving organizational and technological aspects of modern informational activity.

For scholars, practitioners in informatization sphere, common readers.

Наукове видання

ОНИЩЕНКО Олексій Семенович, ГОРОВИЙ Валерій Микитович,
ПОЛОВИНЧАК Юлія Миколаївна та ін.

**РОЗВИТОК ІНФОРМАЦІЙНОЇ КУЛЬТУРИ
ЯК УМОВА ЄДНОСТІ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА**

Редактори: Т. Дубас, Л. Сісіна, О. Федоренко, Ю. Шлапак
Технічний редактор Т. Дубас
Комп'ютерна верстка: Г. Булахова

Підп. до друку 06.12.2017. Формат 70х100/16.
Ум. друк. арк. 20,32. Обл.-вид. арк. 13,69.
Наклад 300 пр. Зам. № 27.

Видавець і виготовлювач
Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського
03039, Київ, Голосіївський просп., 3.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 1390 від 11.06.2003 р.